

Inkluzija romske dece ranog uzrasta

Izveštaj za Srbiju

Inkluzija romske dece ranog uzrasta

Izveštaj za Srbiju

Autori

Marija Aleksandrović
Sunčica Macura Milovanović
Zorica Trikić

Glavni istraživač

John Bennett

Imenovanje zemalja i način predstavljanja materijala u ovoj publikaciji ne znače da pokrovitelji iznose svoje mišljenje o pravnom statusu bilo koje zemlje, teritorije, grada ili oblasti ili njihovim organima vlasti, odnosno o njihovim granicama.

Rezolucijom 817 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, Ujedinjene nacije su usvojile privremeno ime „Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija“. Većina međunarodnih organizacija, uključujući i Evropsku uniju, usvojila je isto ime. U skladu sa tom rezolucijom UN, UNICEF za ovu zemlju koristi naziv Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija. Fondacije otvorenog društva koriste ustavno ime ove zemlje, Republika Makedonija. Pošto ovu publikaciju podržava EU, tri pokroviteljske organizacije (REF, Fondacije otvorenog društva i UNICEF) odlučile su da u njoj koriste naziv „Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija“.

Za dodatne informacije obratite se:

Sarah Klaus, Open Society Foundations: sarah.klaus@osf-eu.org

Mihai Surdu, REF: msurdu@romaeducationfund.org

Deepa Grover, UNICEF: degrover@unicef.org

© UNICEF photos/SWZ/2011/John McConnico

Dizajn i prelom/Judit Kovacs/Createch Ltd.

Štampano u Mađarskoj, 2012.

ROMA GOOD START INITIATIVE

This project is funded by the European Union

This publication has been produced with the assistance of the European Union. The contents of this publication are the sole responsibility of the authors and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.

Sadržaj

Pokrovitelji.....	5
Zahvalnica	6
Beleška o terminologiji	7
Predgovor	8
Lista skraćenica	10

IZVRŠNI REZIME	13
----------------------	----

UVOD	19
------------	----

Odeljak 1. Izlaganje činjenica koje govore u prilog razvoju na ranom uzrastu za svu decu, pa i romsku.....	19
1.1. Izveštaji o inkluziji romske dece na ranom uzrastu	19
1.2. Obrazloženje izveštaja	21
1.3. Struktura izveštaja	23
1.4. Metodologija istraživanja	24

Odeljak 2: Usluge u ranom detinjstvu za decu iz isključenih i manjinskih grupa: pouke iz međunarodnih istraživanja	25
2.1. Naročita važnost godina koje prethode predškolskom obrazovanju	25
2.2. Rano obrazovanje za „ugroženu“ decu	27
2.3. Usluge u ranom detinjstvu za socijalno isključenu decu – teorijski okvir.....	27

POGLAVLJE 1. O zemlji i položaju romske populacije u njoj	35
---	----

Osnovni podaci o zemlji i romskoj populaciji.....	35
Pregled trenutnog društveno-ekonomskog statusa Roma u Srbiji.....	40

POGLAVLJE 2. Pregled zdravstvenih, socijalnih i obrazovnih usluga i njihov uticaj na romske grupe	49
---	----

Sistem zdravstvene zaštite	49
Sistem socijalne i dečije zaštite.....	56
Zapošljavanje	58
Stanovanje	60
Obrazovni sistem	62
Uloga lokalnih samouprava	79

POGLAVLJE 3. Sistem obrazovanja dece ranog uzrasta i mesto romske dece i porodica u njemu	81
---	----

Opšti podaci o deci ranog uzrasta, uključujući romsku decu	81
Predškolsko obrazovanje i vaspitanje i njegova organizacija u okviru obrazovnog sistema.....	82
Obuhvat predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem dece opšte populacije, dece sa posebnim potrebama i romske dece.....	87
Uzroci malog obuhvata romske dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem	90
Položaj romske dece u PU, podrška koja im se obezbeđuje i efekti PVO	94
Položaj romskih roditelja u PU	95
Stavovi prema romskim roditeljima i deci – diskriminacija	96
Prelazak iz PU u OŠ, saradnja PU i OŠ.....	98
Podrška PU i vaspitačima koji imaju veći broj romske dece	98
Programi u romskim naseljima	99
Uloga i odgovornosti lokalnih samouprava u PVO.....	102

POGLAVLJE 4. Prioritetni izazovi i problemi u inkluziji romske dece ranog uzrasta	105
Izazov 1: Nerazumevanje krucijalnog značaja ranog uzrasta	105
Izazov 2: Nedovoljno obraćanje pažnje romske zajednice na probleme koji koče njen razvoj	107
Izazov 3: Raskorak između aspiracija zakonskih dokumenata i njihove primene u praksi	110
Izazov 4: Široko rasprostranjene diskriminatorske prakse i stavovi prema Romima kod većinske populacije.....	116
Izazov 5: Potcenjeni potencijali sistema predškolskog vaspitanja i obrazovanja u odnosu na romsku decu.....	119

POGLAVLJE 5. Zaključci i preporuke	123
Razvoj događaja	133
Bibliografija.....	137
Studije.....	137
Opšta analiza nacionalnih i internacionalnih organizacija i agencija.....	139
Veb sajтови	140

Pokrovitelji

Fondacije otvorenog društva rade na stvaranju snažnih i tolerantnih demokratskih sistema u kojima se vlade odnose odgovorno prema svojim građanima. Da bi se ostvarila ova misija, Fondacije se trude da oblikuju mere javne politike koje će obezbediti veći stepen pravičnosti u okvirima političkih, pravnih i ekonomskih sistema i štititi osnovna prava. Na lokalnom nivou, Fondacije otvorenog društva sprovode veliki broj inicijativa kako bi se unapredili pravosuđe, obrazovanje i zdravstvo, kao i nezavisni mediji. Poboljšanje zaštite i poboljšanje uslova života za ljude koji žive u marginalizovanim zajednicama predstavljaju prioritete Fondacija. Fondacije otvorenog društva su glavni pokretači Dekade Roma. Fondacije otvorenog društva imaju dosta iskustva u osnaživanju romskih organizacija civilnog društva, kao i u partnerskoj saradnji sa takvim organizacijama, ali i u prikupljanju i analiziranju podataka i evaluaciji projekata i programa. Program za rano detinjstvo (PRD) promovise zdrav razvoj i dobrobit za decu kroz inicijative u kojima se akcenat stavlja na angažovanje roditelja i zajednice, profesionalni razvitak i odgovornost vlade. Pristup programa za rano detinjstvo zasnovan na pravima i radni okvir zasnovan na socijalnoj pravdi posvećuju posebnu pažnju manjinama, deci sa smetnjama u razvoju, pothranjenoj deci, deci sa invaliditetom i deci koja žive u siromaštvu. U Centralnoj i Istočnoj Evropi/ Evroaziji, velike inicijative ovog programa ciljano se bave situacijom u kojoj se nalaze romska deca, deca sa invaliditetom i deca koja nemaju pristup uslugama. Program za rano detinjstvo nastavlja da pruža podršku nacionalnim i regionalnim NVO koje se bave decom ranog uzrasta i da saraduje sa njima, preko svog vodećeg programa „Korak po korak“, uključujući i Međunarodnu asocijaciju „Korak po korak“ (MAKK).

Romski obrazovni fond (Roma Education Fund – REF) formiran je u okviru Dekade inkluzije Roma 2005. godine. Njegova misija i konačni cilj jesu da se ujednače razlike u obrazovnim postignućima koje postoje između romskog i neromskog stanovništva. Da bi postigla ovaj cilj, organizacija pruža podršku politikama i programima koji omogućavaju kvalitetno obrazovanje Romima, što obuhvata i desegregaciju obrazovnog sistema. REF kroz svoje aktivnosti poboljšava inkluziju Roma na svim nivoima nacionalnih sistema obrazovanja zemalja koje učestvuju u Dekadi inkluzije Roma, kao i drugih zemalja koje žele da ulože napor kako bi se poboljšala situacija u njihovim obrazovnim sistemima. Ciljevi REF-a obuhvataju obezbeđivanje pristupa obaveznom obrazovanju, unapređenje kvaliteta obrazovanja, implementaciju integracije i desegregacije romskih đaka, povećanu dostupnost usluga predškolskog obrazovanja, veći pristup srednjem, višem i visokom obrazovanju, kao i obrazovanju odraslih, na primer, kroz školarine, kurseve opismenjavanja za odrasle i savetovanje iz domena profesionalne orijentacije za učenike srednjih škola. REF trenutno učestvuje u inicijativi za najmlađu decu čiji je pokretač Evropska unija. Projekat trenutno pomaže da preko 4000 dece uzrasta od 0 do 6 godina dobije obrazovanje u ranom detinjstvu i usluge socijalne zaštite na 16 lokacija u četiri zemlje (Mađarska, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija, Rumunija i Slovačka).

UNICEF radi u regionu CEECIS od devedesetih godina prošlog veka sa ciljem da zaštiti i unapredi prava dece, naročito one iz najugroženijih i najviše marginalizovanih grupa. UNICEF je član Upravnog odbora Dekade Roma. UNICEF se angažuje na razvijanju sistematskog i koherentnog odgovora na probleme Roma polazeći od dve osnovne tačke – razvoja dece u najranijim godinama i osnovnog obrazovanja. Generalna skupština Ujedinjenih nacija dala je zadatak UNICEF-u da se zalaže za zaštitu dečijih prava, da pomaže deci da zadovolje svoje osnovne potrebe i povećaju mogućnosti za ostvarivanje svojih punih potencijala. UNICEF se rukovodi Konvencijom o pravima deteta i bori se za ustanovljavanje dečijih prava kao trajnih etičkih principa i međunarodnih standarda. UNICEF insistira na tome da su opstanak, zaštita i razvoj dece univerzalni razvojni imperativi koji imaju suštinski značaj za napredak čovečanstva. UNICEF mobilise političku volju i materijalna sredstva kako bi pomogao zemljama, naročito zemljama u razvoju, da

potrebe dece postave kao svoj prioritet i da uvećaju svoje kapacitete kako bi se usvojile odgovarajuća politička rešenja i obezbedile usluge za decu i njihove porodice. UNICEF se posebno bavi zaštitom dece u najnepovoljnijem položaju – žrtava rata, prirodnih katastrofa, izuzetnog siromaštva, svih oblika nasilja i eksploatacije, kao i dece sa invaliditetom.

Zahvalnica

Ovaj izveštaj, izrađen pod pokroviteljstvom Fondacija otvorenog društva, Romskog obrazovnog fonda i UNICEF-a, nastao je kao rezultat zajedničkog rada brojnih partnera u Srbiji. Pomenute tri organizacije zahvaljuju se na neprocenljivom doprinosu sledećim osobama i organizacijama:

- Romskim roditeljima (iz Barajeva, Subotice i naselja Deponija u Beogradu), predstavnicima romske zajednice i romskim nevladinim organizacijama, posebno Dečijem romskom centru iz Beograda, Edukativnom centru Roma iz Subotice, Ženskoj romskoj organizaciji Bibija iz Beograda, Romanipen iz Kragujevca i Ponos iz Niša, koji su pružili važne informacije i dali korisne sugestije u procesu izrade izveštaja.
- Obrazovnim i zdravstvenim ustanovama i ustanovama socijalne zaštite, vaspitačima, nastavnicima, psiholozima, pedagozima, direktorima škola i predškolskih ustanova, zdravstvenim i socijalnim radnicima, pedagoškim asistentima i zdravstvenim medijatorkama širom Srbije koji su učestvovali u intervjuima, fokus grupama i obilascima terena i koji su dali dragocene informacije zasnovane na iskustvu u oblasti inkluzije romske dece ranog uzrasta. Naročitu zahvalnost dugujemo Milici Čebić, MA, Učiteljski fakultet, Beograd, Tatjani Gligorovski, vaspitačici, Petrovac na Mlavi, Ibolji Gera (Gera Ibolya), MA, Viša škola za obrazovanje vaspitača, Novi Sad, Stevanu Nikoliću, NVO Obrazovni centar Roma, Subotica, Milici Simić, NVO Dečiji romski centar, Beograd, Slavici Vasić, NVO Bibija, Beograd, Zlati Vuksanović-Macura, UN HABITAT, Beograd, Vesni Živković, vaspitačici, Velika Plana, Adrijani Ametović, pedagoškoj asistentkinji, Niš, i dr Aleksandri Mitrović, Društvo za unapređenje romskih naselja, Beograd.
- Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije, koje je učestvovalo u svim fazama evaluacije, dalo svoje komentare na nacrt izveštaja, revidiralo radne verzije izveštaja, naročito iz perspektive reforme obrazovanja, i omogućilo nesmetano obavljanje procena na terenu, posećivanje škola i anketiranje. Zahvaljujemo se gospođi Tinde Kovač Cerović za punu podršku i doprinos koji je pružila u svim fazama izrade izveštaja.
- Ministarstvu zdravlja Republike Srbije, a posebno dr Dubravki Šaranović Racić, pomoćniku ministra, Sektor za organizaciju zdravstvene službe i zdravstvenu inspekciju, i njenom timu za kritički osvrt na nacrt izveštaja i dodatne podatke. Predstavnicima Ministarstva obrazovanja, Zavodu za unapređenje obrazovanja i vaspitanja i Zavodu za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Ministarstvu zdravlja i Zavodu za socijalnu zaštitu, nevladinim organizacijama i organizacijama civilnog društva, romskim nevladinim organizacijama, Ligi za Dekadu Roma, Kancelariji za inkluziju Roma, predstavnicima tima zamenika predsednika vlade Republike Srbije za socijalnu inkluziju i smanjenje siromaštva, Kancelariji ombudsmana, predstavnicima Asocijacije nastavnika Srbije, ekspertima sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Institutu za psihologiju i Institutu za pedagogiju jer su revidirali radnu verziju izveštaja i tokom tehničkih konsultacija dali komentare koji su bili značajni za kvalitet i tačnost izveštaja i doprineli da se izrade preporuke za prevazilaženje utvrđenih problema na putu inkluzije Roma na najranijem uzrastu.
- Autorkama izveštaja – Zorici Trikić, Sunčici Macuri Milovanović i Mariji Aleksandrović, koje su dokumentovale i analizirale najznačajnije probleme i potencijalne poteškoće u sferi politike, predložile rešenja i posebno istakle inovativna politička rešenja i inovativne primere iz prakse koji se tiču romskih porodica i njihove dece. Njihova stručnost i komentari bili su garancija kvaliteta izveštaja.

- Dr Džonu Benetu, međunarodnom ekspertu za politiku razvoja dece na ranom uzrastu, koji je osmislio metodološki pristup korišćen prilikom izrade izveštaja i pomagao prilikom njegove izrade dragocnim komentarima i uputstvima.
- Svetlani Marojević, iz UNICEF-a, Jadranki Stojanović, iz FOSS-a, i Nataši Kocić Rakočević, iz REF-a, koje su pomagale u svim fazama izrade izveštaja tako što su davale dragocene podatke, dokumentaciju i komentare na izveštaj. Posebnu zahvalnost dugujemo još i dr Dipi Grover, regionalnoj savetnici za razvoj dece na ranom uzrastu, i Šaklo Ašrafkanovoj, programskoj menadžerki u Inicijativi za dobar početak romske dece u okviru UNICEF-ove regionalne kancelarije za zemlje CEECIS, Sari Klaus, direktorki, i Tini Hajder, starijoj programskoj menadžerki Programa za rano detinjstvo u okviru Fondacija otvorenog društva iz Londona, te Mihaiju Surdu, menadžeru za istraživanje i razvoj politike u sedištu REF-a.
- Udruženju Centar za interaktivnu pedagogiju – CIP, Beograd, koje je član Međunarodne asocijacije „Korak po korak“ (ISSA), a koje nam je pružilo važne informacije i primere dobre prakse u zemlji i tako obogatilo izveštaj.

Bez podrške, stručnosti i posvećenosti osoba i organizacija koje smo pomenuli, kao i mnogih drugih koji su učestvovali u radu na terenu i u razgovorima sa akterima, koji su davali svoje komentare i doprinosili na brojne druge načine, ovaj izveštaj ne bi mogao biti napisan.

Jadranka Jelinčić

Direktorka Fonda za otvoreno društvo Srbije

Judita Reichenberg

Direktorka UNICEF-a u Srbiji i u Hrvatskoj

Szira Judit

Izvršna direktorka Romskog obrazovnog fonda

Beleška o terminologiji

U ovom tekstu se koristi termin „Romi“ koji su usvojili Evropska unija i Savet Evrope. Ovaj termin obuhvata – kao i u novijim zvaničnim dokumentima EU, Saveta Evrope i Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) – Rome, Nomade, Sinte (Manuše) i druge grupe koje se obično (mada netačno) nazivaju „Ciganima“.¹ Čitaoci bi trebalo da imaju na umu da ne postoji namera da se ovim terminom ospori raznolikost koja postoji u romskim i nomadskim zajednicama. Postoji značajan i sve veći broj Roma koji su pripadnici srednje klase i koji u potpunosti učestvuju kao građani u životu zemalja i društvenih zajednica u kojima žive, a da pri tom ne žrtvuju svoj etnički niti kulturni identitet.

1 „Cigani“ je termin koji je veoma osporavan i može se koristiti samo uz najveći mogući oprez, jer se mnoge grupe koje štampa i mediji tako nazivaju protive ovakvom oslovljavanju. Među grupama koje prihvataju ovaj termin, i to samo ako se piše velikim slovom, jesu engleski Cigani, odnosno Romi iz Velike Britanije; vidi Hancock (2002), *We Are The Romany People/Ames sam e Rromane Dzene*, Interface Collection, Hatfield: University of Hertfordshire Press, xvi–xxii.

Predgovor

Sve evropske nacije ratifikovale su Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima deteta, pa tako imaju obavezu da štite i unapređuju, uz poštovanje jednakosti i bez diskriminacije, prava svakog deteta. Pa ipak, širom Evrope većina siromašne romske dece suočava se sa problematičnom sadašnjošću i teškom budućnošću. Njihove mogućnosti da uspeju u životu veoma su ograničene zbog preovlađujućeg negativnog stava prema njihovim porodicama i zajednicama. Romska deca od samog rođenja imaju manje prilika da ostvare svoje pune potencijale.

Program za rano detinjstvo Fondacija otvorenog društva, Romski obrazovni fond i UNICEF posvećeni su borbi protiv sveprisutnog kršenja prava sa kojim se romska deca susreću u čitavom regionu. Smatramo da je razvoj dece na ranom uzrastu jedan od najvažnijih faktora u razbijanju kruga siromaštva i socijalne isključenosti, koji je, kako se ispostavilo, veoma teško prekinuti povremenim i kratkoročnim merama.

Neke od najubedljivijih argumenata koji govore u prilog suštinskom značaju razvoja u ranom detinjstvu izneo je dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Džejms Hekman, koji je primetio da je ulaganje u marginalizovanu decu najmlađeg uzrasta mera koja ne samo što povećava produktivnost nego unapređuje i pravičnost i socijalnu pravdu. Investiranje u visokokvalitetne usluge za decu najmlađeg uzrasta i njihove porodice, naročito one siromašne i marginalizovane, ne samo da vodi do zaštite dečijih prava nego i do kasnijih ušteda u javnim troškovima. Ova ušteda se ostvaruje zato što rane intervencije pomažu porodicama da poboljšaju zdravlje dece i njihovu dobrobit i da na najbolji mogući način iskoriste prilike u obrazovanju koje će im se pružiti. Samim tim je veća verovatnoća da će deca uspeti kasnije u životu, pa je tim i manja verovatnoća da će im biti potrebni socijalna pomoć i druge usluge. Ipak, uprkos sve većem broju dokaza da je rano detinjstvo najznačajniji period za formiranje ljudskog kapitala, većina vlada daje prioritet programima koji su namenjeni starijoj deci i odraslima.

Fondacije otvorenog društva, REF i UNICEF uspešno su sarađivali na izradi niza izveštaja o Inkluziji Roma na ranom uzrastu (Rome Early Childhood Inclusion – RECI). Ovo partnerstvo u istraživanju nastalo je kao odgovor na posvećenost ovih organizacija pravima romske dece. Sve tri organizacije posvećene su tome da najmlađoj romskoj deci omoguće pristup i uživanje u odgovarajućim, inkluzivnim i efikasnim uslugama namenjenim razvoju dece najmlađeg uzrasta.

Izveštaj RECI daje detaljnu sliku okvira političkih mera, posebno ističući prepreke i prilike da se poboljša pristup romske dece odgovarajućim visokokvalitetnim uslugama namenjenim najmlađoj deci. Prvenstveni cilj ovog izveštaja jeste da informacije i podaci o isključenosti romske dece najmlađeg uzrasta postanu dostupne onima koji donose odluke i ključnim akterima kako bi mogli da zagovaraju nepristrasne politike i programe namenjene najmlađoj deci. Ova vežba predstavljala je prvi pokušaj da se u regionu Centralne i Istočne Evrope sistematski zabeleži i predstavi situacija u kojoj se nalaze najmlađa romska deca. Pripremljena su četiri različita izveštaja za četiri zemlje (Češku, Bivšu Jugoslovensku Republiku Makedoniju, Srbiju i Rumuniju). Kroz istraživanje raspoloživih podataka, svaki od ovih RECI izveštaja utvrđuje prioriteta pitanja politike ranog detinjstva i probleme koji se tiču romske dece i porodica. Stavovi romskih zajednica i porodica, Roma i Romkinja, prikupljeni kroz fokus grupe i intervjuje, uneti su u izveštaje pojedinačnih zemalja.

Tehnički eksperti, predstavnici ministarstava zdravlja, obrazovanja i socijalne zaštite, univerzitetski profesori i pripadnici organizacija civilnog društva imali su priliku da pročitaju radne verzije izveštaja i da, svako iz svoje perspektive, doprinesu uobličavanju

političkih reformi i praktičnih koraka potrebnih kako bi se unapredila situacija u kojoj se nalaze marginalizovana romska deca najmlađeg uzrasta.

Konačni Pregledni izveštaj o inkluziji Roma na ranom uzrastu, zasnovan na izveštajima iz pojedinih zemalja, upoređuje i kontrastira različite političke kontekste i modele pružanja usluga. U njemu se iznosi niz preporuka za sveobuhvatnije i inkluzivnije usluge namenjene najmlađoj deci i daje se detaljan plan akcije namenjen vladama. Nalazi i preporuke iz *Preglednog izveštaja* naročito su značajni u ovom trenutku, kada nedavno doneta strategija *Evropa 2020* zahteva od država članica, kao i od onih zemalja koje žele da se pridruže Evropskoj uniji, da razviju nacionalne strategije za inkluziju Roma. Pored toga, dvogodišnje predškolsko obrazovanje za svu romsku decu bilo je jedan od ciljeva Dekade Roma od samog početka. Organizacije saradnice veruju da je sada pravo vreme da vlade reaguju. Sveobuhvatne usluge namenjene najmlađoj deci, a koje se pružaju svojoj deci i počinju u prenatalnom periodu i sežu sve do prvih godina osnovnog obrazovanja, moraju dobiti širi opseg, dok se naglasak bez oklevanja mora staviti na pomoć deci koja se nalaze u najtežoj situaciji i koja spadaju u najviše marginalizovane grupe, kao što su romska deca, kako bi se koncept inkluzije Roma zaista ostvario za ovu generaciju romske dece, kao i za sve generacije koje dolaze.

Pojedinačne izveštaje zemalja pripremili su lokalni istraživači. Dr Džon Benet, istaknuti međunarodni stručnjak za razvoj dece na najranijem uzrastu, osmislio je istraživački okvir, vodio je lokalne istraživače i bio autor *Preglednog izveštaja*. Informacije o izveštajima RECI, primerke izveštaja i dodatne informacije o ranom detinjstvu i inkluziji Roma potražite na internet sajtu organizacije *Roma Children* na adresi: <http://www.romachildren.com>.

Fondacije otvorenog društva

Program za rano detinjstvo
London

Romski obrazovni fond

Budimpešta

UNICEF

Regionalna kancelarija za zemlje CEECIS
Ženeva

2011.

Lista skraćena

ANRS	Asocijacija nastavnika Republike Srbije
COP	Centar za obrazovne politike
CIP Centar	CIP – Centar za interaktivnu pedagogiju
CS	Centralna Srbija
CSO	Organizacije civilnog društva
DILS	Delivery of Improved Local Services Project (Projekat za pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou)
DIR	Dekada inkluzije Roma
ECDI	Early Childhood Development Index (Indeks razvoja u ranom detinjstvu)
ECR	Romski obrazovni centar
EFA	Education for All (Obrazovanje za sve)
EU	Evropska unija
FFS	Family financial support (porodična materijalna pomoć)
FOSS	Fund for an Open Society Serbia (Fond za otvoreno društvo Srbija)
IOP	Individualni obrazovni plan
INSET	In-service training (trening za zaposlene)
IRL	Interno raseljeno lice
IPA	Instrument pretpristupne pomoći, tj. finansijski instrument u procesu koji prethodi pridruživanju EU za period 2007–2013. godine.
ISCED	International Standard Classification of Education (Standardna međunarodna klasifikacija obrazovanja)
ZOOSOV	Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja
ZPOV	Zakon o predškolskom obrazovanju i vaspitanju
AŽS	Anketa o životnom standard
MON	Ministarstvo obrazovanja i nauke
MICS	Multiple Indicator Cluster Survey (Istraživanje višestrukih pokazatelja)
NPA	Nacionalni plan akcije
NPAZ	Nacionalni plan akcije za zapošljavanje
NOS	Nacionalni obrazovni savet
NSZ	Nacionalna služba za zapošljavanje
NVO	Nevladina organizacija
OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju

IOD	Institut za otvoreno društvo
PO	Predškolsko obrazovanje
PI	Predškolske institucije
POV	Predškolsko obrazovanje i vaspitanje
PISA	Programme for International Students Achievements (Program za internacionalna postignuća učenika)
PPP	Pripremni predškolski program
OŠ	Osnovna škola
ROC	Romski obrazovni centar
REF	Roma Education Fund (Romski obrazovni fond)
RIC	Romski informativni centar
RZZO	Republički zavod za zdravstveno osiguranje
RS	Republika Srbija
RSD	Srpski dinar
RZS	Republički zavod za statistiku
SAA	Stabilization and Association Agreement (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju)
POP	Posebne obrazovne potrebe
APŽU	Anketa o prihodu i životnim uslovima
SIPRU	Social Inclusion and Poverty Reduction Unit (Tim za socijalnu inkluziju i smanjenje siromaštva)
TIMSS	Trends in International Mathematics and Science Study (Trendovi u međunarodnim matematičkim i naučnim istraživanjima)
UNDP	The United Nations Development Programme (Razvojni program Ujedinjenih nacija)
UNICEF	The United Nations Children's Fund (Dečiji fond Ujedinjenih nacija)

IZVRŠNI REZIME

Ovaj izveštaj se bavi romskom decom i njihovim porodicama u Republici Srbiji. Srbija je zemlja u tranziciji, opterećena sukobima iz skorije prošlosti, sa velikim brojem izbeglica i interno raseljenih lica (IRL), sa visokom stopom nezaposlenosti i velikim problemima sa siromaštvom. Prema procenama za prvu polovinu 2010, oko 650 hiljada ljudi nije u stanju da zadovolji svoje osnovne životne potrebe.

Srbija je rešena da pristupi EU. Republika Srbija je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i podnela je prijavu za članstvo u Evropskoj uniji, a time je preuzela i obavezu da socijalna inkluzija i smanjenje siromaštva postanu komponente njene politike integracije. Srbija je ušla u proces socijalne inkluzije, što je bio jedan od osnovnih zahteva tokom procesa pridruživanja EU, a što podrazumeva razvijanje i poboljšanje političkih mera, institucionalnog okvira i metodologije kako bi se omogućila socijalna inkluzija pojedinaca i društvenih grupa u Republici Srbiji.

U Poglavlju 1 autori govore o tome kako pouzdani podaci o romskoj populaciji ne postoje. Prema podacima iz nacionalnog popisa,² u Srbiji živi 108.000 Roma i Egipćana (i izvestan broj Aškalija). Prema nekim drugim procenama broj Roma je dva do četiri puta veći³ (približno 5,5% od ukupne populacije). Romi su najveća i najugroženija nacionalna manjina u Srbiji. Prema popisu iz 2002, romski jezik (Romanës ili Rromani-chib) navodi se kao maternji jezik za 76% romskih građana; treba, pak, imati na umu da je broj Roma koji su učestvovali u popisu i koji su se izjasnili kao Romi znatno manji od stvarnog broja Roma koji žive u Srbiji. Romi su najmlađa populacija u Srbiji. Deca mlađa od 14 godina čine 40,7% romske populacije, dok 31% pripadnika ove populacije spada u grupu od 15 do 24 godine. Ova relativno niska prosečna starost romske populacije nalazi se u očiglednoj suprotnosti sa srpskom populacijom, koja je sve starija.

Demografski podaci su nepouzdati i komplikovani zbog značajne stope migracije koja se uglavnom odnosi na kretanja izbeglica tokom devedesetih godina prošlog veka. Romske, egipatske i aškalijske izbeglice koje su pristizale u Srbiju retko su zvanično registrovane. Posle 2000. godine, prema većem broju sporazuma koji su se ticali repatrijacije, na desetine hiljada Roma vraćeno je u Srbiju iz zapadnoevropskih zemalja. Tako romsku populaciju danas čine: Romi rođeni u Srbiji koji govore srpski, romski ili, u nekim slučajevima, mađarski jezik, izbeglice ili interno raseljena lica koja govore srpski, romski ili albanski jezik i povratnici koji govore romski ili neki drugi evropski jezik, najčešće nemački.

2 Popis iz 2011. godine.

3 Ekonomski troškovi isključenosti Roma, Svetska banka, april 2010.

Za vreme vladavine Slobodana Miloševića, iako zakonski okvir nije dopuštao diskriminaciju prema Romima, rat na prostorima bivše Jugoslavije i porast nacionalizma doprineli su pojavi mnogobrojnih slučajeva diskriminacije u svakodnevnom životu, što su lokalne vlasti često podržavale. Kulturna diskriminacija se najviše ogledala kroz negiranje romskog jezika. Život Roma odlikovao se getoizacijom, do koje je dolazilo zahvaljujući društvenim faktorima (siromaštvu) i etničkoj diskriminaciji.

Diskriminacija Roma intenzivirala se pri kraju ovog perioda. Srbi, Egipćani, Aškalije i Romi su, posle sukoba, pobjegli sa Kosova (kao dela Srbije u kome je bilo najviše Roma) u druge delove zemlje. Ovi interno raseljeni Romi postali su jedna od najmarginalizovanijih grupa u Srbiji na početku 21. veka. Srpske vlasti su malo toga činile da bi pomogle romskim izbeglicama sa Kosova, tako da su ih u većini slučajeva terale da žive u već siromašnim i prenaseljenim ilegalnim romskim naseljima. Ovim Romima su uskraćivane boravišne dozvole i izbeglički identifikacioni dokumenti, što je dovelo do problema u ostvarivanju njihovih prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, obrazovanje i zaposlenje.

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine garantuje prava nacionalnim manjinama. Ustav zabranjuje diskriminaciju i prisilnu asimilaciju. Prvi put u ustavnoj istoriji Srbije definisane su odredbe pod zajedničkim naslovom „Dečija prava“. Zakon protiv diskriminacije iz 2009. godine zabranjuje svaku vrstu diskriminacije, pa i onu prema etničkoj pripadnosti. Kao rezultat demokratskih promena u Srbiji tokom poslednjih deset godina, položaj romskog stanovništva se u izvesnoj meri promenio. Iako su ove promene bile pozitivne, procena njihovog dometa i kvaliteta prilično zavisi od perspektive iz koje se posmatra i od izvora informacija. U mnogim slučajevima većinska populacija nije promenila stav prema Romima. Potrebni su pravni instrumenti koji će pojačati antidiskriminativne odredbe različitih zakona i uredbi kojima se štite manjinske zajednice kako bi se građani zaštitili od diskriminacije.

U kontekstu značajnih demokratskih promena tokom trenutnog procesa tranzicije, Romi su nesumnjivo najsiromašnija i najugroženija društvena grupa u Srbiji. Njih šira društvena zajednica marginalizuje, a značajno su siromašniji od većinske populacije. U poređenju sa većinskom populacijom, njihova društvena moć je mala, šanse za poboljšanje društvenog i ekonomskog položaja su im ograničene, a društveni položaj veoma nizak. Procene Svetske banke kažu da 60,6% romske populacije spada u kategoriju veoma siromašnih, za razliku od 6,1% u većinskoj populaciji. Siromaštvo među Romima uglavnom se objašnjava njihovim slabim pristupom tržištu rada i slabom participacijom na tržištu rada. U poređenju sa opštom populacijom, stopa nezaposlenosti kod Roma je četiri puta veća; ovo se odnosi na sve starosne grupe i sve nivoe obrazovanja. Procenjuje se da isključenost Roma sa tržišta rada rezultuje godišnjim gubicima u produktivnosti od oko 238 miliona evra. Izopštenost je proizvod rasizma i diskriminacije od strane poslodavaca.

Obrazovni profil romske populacije je veoma nepovoljan. Preko 50% Roma ne završava školovanje, najčešće iz ekonomskih razloga i zbog negativnih iskustava tokom školovanja (niska očekivanja od strane učitelja i nastavnika, nasilje i zlostavljanje, podvojenost odeljenja ili izdvajanje u posebna odeljenja, mala sredstva koja se upućuju školama sa većim brojem romskih učenika i diskriminacija od strane drugih učenika). Samo nekih 31% završi osnovnu školu. Podaci iz UNICEF-ovog istraživanja MICS 4⁴ iz 2010. godine pokazali su da je među Romima pismeno samo 77% devojaka i 78% mladića koji žive u romskim naseljima, a pripadaju brojnijoj starosnoj grupi 15–24, u poređenju sa 99% mladića i devojaka u većinskoj populaciji u Srbiji. Situacija je još nepovoljnija kada su u pitanju najsiromašniji Romi; među njima je pismeno samo 49% žena i 46% muškaraca. Istraživanje MICS 4 takođe pokazuje da romska deca iz naselja zaostaju za svojim

vršnjacima iz opšte populacije. Između romske dece i dece iz većinske populacije razlika je najveća u domenu pismenosti i poznavanja brojeva i računanja; samo 11% romske dece iz segregiranih romskih naselja (prema Indeksu razvoja dece na ranom uzrastu iz MICS 4) nalazi se „razvojno na pravom putu“, u poređenju sa 31% dece u većinskoj populaciji. Prema rečima autora, jedan od najrasprostranjenijih stereotipa koji značajno definiše ponašanje prema Romima u sistemu obrazovanja jeste da romski roditelji ne obraćaju pažnju na obrazovanje svoje dece.

U Srbiji se tek sada javlja razumevanje važnosti razvoja dece na ranom uzrastu (u Srbiji se pod ovim podrazumeva uzrast 0–6 godina) kao bitnog elementa u izgradnji društvenog kapitala jedne zemlje. Opšte uzevši, pak, usluge zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite za decu loše su koordinirane. Stopa učešća dece u predškolskom obrazovanju, naročito za decu mlađu od 5 godina, izuzetno je niska. Porodice imaju ograničen pristup informacijama i resursima koji bi im pomogli da podrže i unaprede razvoj svoje dece na najmlađem uzrastu. Deca i porodice iz romskih naselja, kojima bi ovakva pomoć bila najpotrebnija, imaju najslabiji pristup neophodnim uslugama.

Poglavlje 2 opisuje i analizira inicijative države u nekoliko oblasti: socijalna zaštita, zdravstvo, obrazovanje, inkluzivno obrazovanje, lokalna samouprava i specijalni programi (koje često podržavaju međunarodne nevladine organizacije). Iako su takve inicijative neophodne i dobrodošle, procene uticaja (kada postoje) ukazuju na to da je politika vlade do sada malo toga donela najsiromašnijim romskim porodicama i njihovoj deci. Postoji mnogo razloga kojima bi se mogla objasniti ovakva situacija, ali jedna činjenica ostaje – formulisanje realističnih političkih rešenja i njihovo efikasno distribuiranje romskim porodicama i zajednicama jesu ciljevi koje tek treba postići.

Vlada Srbije i civilno društvo u Srbiji ne razumeju u potpunosti važnost prvih godina života, kao ni potrebu za relevantnim, sveobuhvatnim i multisektorskim intervencijama, naročito za decu koja su u najtežem položaju. U obrazovanju se to ogleda u izuzetno malom broju dece mlađe od 5 godina (pre obaveznog jednogodišnjeg pripremnog predškolskog programa) kojoj je dostupno predškolsko obrazovanje. U romskoj zajednici, koja je u nekim slučajevima poprilično ojačana nizom razvojnih programa, pa je povećano i učešće njenih članova u politici, treba uložiti mnogo više napora kako bi se implementirale politike i kvalitetni programi koji će dopreti do male dece i njihovih porodica (naročito majki) i poboljšati njihovu situaciju. Ovo bi bilo u skladu sa članovima Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta koju je Republika Srbija ratifikovala pre više od deset godina.

Među zemljama koje učestvuju u „Dekadi inkluzije Roma 2005–2015“, samo je Srbija identifikovala posebno odabrane mere kojima bi se poboljšao položaj žena (naročito u oblasti obrazovanja). Ipak, položaju romskih žena i dalje treba posvećivati posebnu pažnju. Rodne analize koje su do sada sprovedene ukazuju na to da je rodna nejednakost – u smislu nejednake raspodele moći između muškaraca i žena – naročito izražena u romskoj populaciji, te da ima uticaj na život, zdravlje i blagostanje. Romske žene pate od dvostruke diskriminacije – rasne i rodne.

Postoje značajni problemi u pogledu nadzora kvaliteta i implementacije političkih mera koje se odnose na rani razvoj deteta, kao i izveštavanja o tome. Ovo otežava objektivnu procenu uspeha ili neuspeha uspostavljenih mera. Problem pribavljanja pouzdanih i uporedivih podataka o indikatorima i dalje je nerešen, iako su sačinjene liste indikatora kako bi se pratilo stanje zdravlja u odabranim grupama, a uspostavljene su i baze podataka u različitim ustanovama. Ono što je očigledno jeste nedostatak osnovnih podataka koji se tiču najmlađe dece, a uz pomoć kojih bi se procenjivao i pratio njihov razvoj, kao i reakcije na novouvedene mere.

Kada je u pitanju bavljenje inkluzijom na najmlađem uzrastu u Republici Srbiji, preostaje veliki broj izazova. Nekoliko poslednjih vlada činilo je velike napore kako bi se usvojila regulativa i doneli strateški dokumenti kojima se unapređuje položaj romskog, egipatskog i aškalijskog stanovništva. Zakonodavni okvir je u znatnoj meri sinhronizovan sa međunarodnim standardima ljudskih prava. U toku je donošenje Zakona o dečijim pravima, kojim će se pojačati zaštita prava deteta. Zakon o dečijim pravima biće prvi zakon koji je predložila institucija ombudsmana Republike Srbije i, istovremeno, prvi zakon koji će objediniti sve propise i odredbe iz ove oblasti.

Bilo kako bilo, istinske promene u životu najmlađe romske dece i njihovih porodica za sada jedva da su vidljive. Jedinice lokalne samouprave nemaju dovoljno sredstava za implementaciju mera; ovo znači da će siromašni roditelji i dalje biti isključeni ili da će snositi dodatne troškove kako bi njihova deca imala pristup uslugama. Najveću odgovornost za inkluziju Roma u nacionalno zdravstvo, obrazovanje i socijalnu zaštitu za decu leži na državi, a efikasni mehanizmi i procesi moraju se brzo uspostaviti. Država dobija neophodnu podršku od EU/EK i od Svetske banke, kao i od drugih velikih međunarodnih službi i organizacija, kao što su UNICEF, Romski obrazovni fond, Fondacija za otvoreno društvo Srbije i OEBS. Nevladin sektor bio je aktivan u Srbiji, a i sada se angažuje na stvaranju modela za primenu zakonskih i drugih mera, kao i u procesu nadzora. Nevladine organizacije su pokretale male, neformalne programe namenjene deci i njihovim porodicama, koji obuhvataju aktivnosti kao što su grupe za igru, biblioteke, putujuća pozorišta i škole za roditelje. Nažalost, u proteklih pet godina, broj ovakvih aktivnosti dramatično se smanjio.

Srpski nacionalni plan akcije za decu značajno je uticao na razvoj glavnih političkih mera. Međutim, romska deca još uvek ne čuju dovoljno često poruke dobrodošlice i jednakosti u društvu. Deca iz starosne grupe 0–6 godina suočavaju se sa mnogo većim rizikom od siromaštva nego ijedna druga starosna grupa. Njihov indeks siromaštva daleko je iznad proseka, iz godine u godinu. Deca koja odrastaju u siromaštvu nemaju pristup kvalitetnoj ishrani niti mogućnostima za učenje neophodnim za njihov optimalan razvoj. Nivo siromaštva u romskoj populaciji deset puta je veći nego onaj registrovan u opštoj populaciji. Romska deca u mnogim slučajevima skoro da umiru od gladi, a žive u veoma rizičnim uslovima, u kartonskim i limenim kućama na gradskim deponijama i nemaju igračke niti materijale za učenje. Stoga je utisak da se država prvenstveno brine o deci koja su već u sistemu. Ovakva situacija automatski stavlja romsku decu u neravno pravan položaj, jer ona u većini slučajeva nisu u sistemu.

Da zaključimo, treba odgovoriti na sledeće izazove kako bi se obezbedilo da primereni pravni i politički okvir, koji već postoji u Republici Srbiji, deluje na poboljšanje života romske dece i njihovih porodica:

- Promovisanje suštinskog značaja najranijeg detinjstva.
- Podizanje svesti u romskoj zajednici.
- Premošćavanje jaza između namera zakonodavstva i neuspešne primene na terenu.
- Prevažilaženje široko rasprostranjenih diskriminatorskih stavova i praksi prema Romima koji se ispoljavaju u opštoj populaciji.
- Prepoznavanje potencijala razvoja i obrazovanja u ranom detinjstvu za poboljšanje opšteg položaja romske populacije.
- Uvođenje raznovrsnijih i fleksibilnijih oblika predškolskog obrazovanja koji su odgovor na potrebe romskih porodica i dece (edukativni programi zasnovani na igri, specijalizovani programi za učenje jezika i socijalnih veština, kratkotrajni programi koji su prvenstveno usmereni na razvoj nasuprot celodnevnih programa prilagođenih zaposlenim roditeljima).

Sačinjeno je više detaljnih preporuka kako bi se odgovorilo na ove izazove, a one se ukratko daju u nastavku teksta.

Za promovisanje značaja kvalitetnih intervencija, naročito za romsku decu:

- Organizovati kampanju na nacionalnom nivou kako bi se promovisao značaj kvalitetnih intervencija na ranom uzrastu za svu decu, a naročito za decu iz siromašnih i isključenih sredina, kao što su romska.
- Prevesti na srpski i romski jezik najrelevantnija i najnovija istraživanja o značaju razvoja na ranom uzrastu, kao i preporuke za poboljšanje opšteg položaja dece.
- Razviti materijale i aktivnosti vezane za komunikaciju, a namenjene romskim roditeljima.
- Razviti i modelirati visokokvalitetne i raznovrsne programe i aranžmane za učenje na ranom uzrastu; oni moraju zadovoljavati jasno definisane standarde visokog kvaliteta, a istovremeno biti prilagođeni potrebama marginalizovanih i ugroženih porodica.

Za prevazilaženje izazova koji se javljaju unutar romske zajednice, a utiču na razvoj njenih članova:

- Razviti strategiju na nivou Nacionalnog saveta za romsku nacionalnu manjinu kako bi se unapredila romska zajednica, a Romi i Romkinje predstavili kao ravnopravni građani Srbije.
- Razbiti stereotipnu predstavu o Romima i njihovom stavu prema deci, porodici, ženama, kao i o njihovom znanju i veštinama u pogledu odgajanja dece.
- Izgraditi mrežu za podršku ženama i majkama u romskim zajednicama.
- Na nivou romske zajednice razviti i primeniti programe „samorazvoja“ – za mikrokreditiranje, zajmove, osnivanje malih preduzeća i samostalno zapošljavanje. Posebnu pažnju treba obratiti na mogućnosti za finansijsku nezavisnost romskih žena.

Za uspešniju primenu zakona:

- Napraviti detaljnu analizu usaglašenosti postojeće politike (naročito u domenima zdravstva, socijalne zaštite i obrazovanja) sa međunarodnim standardima, ne samo na nivou dokumentacije već i na nivou implementacije, i izraditi preporuke za prevazilaženje neusaglašenosti.
- Propisi i preporuke moraju jasno definisati mehanizme za ostvarivanje prava, prepoznavanje odgovornosti, definisanje materijalnih i ljudskih resursa potrebnih za primenu zakona; treba uspostaviti mehanizme za praćenje i izveštavanje kako bi se definisao lanac odgovornosti.
- Ojačati kapacitete lokalnih samouprava za planiranje i finansiranje u vezi sa decom, kao i za pravičnu raspodelu lokalnih budžeta kako bi se odgovorilo na potrebe marginalizovanih zajednica.
- Uspostaviti međusektorske organe/savete koji bi se na lokalnom nivou bavili razvojem, primenom i evaluacijom političkih mera za rani razvoj dece, sa posebnim naglaskom na romskoj deci.
- Organizovati i sprovesti istraživanje kako bi se utvrdile potrebe dece i roditelja (sa posebnim naglaskom na romskoj populaciji) i procenili efekti mera i politika koje se odnose na decu i porodice.
- Obezbediti relevantne i pouzdane podatke visokog kvaliteta, uspostaviti mehanizme i procedure za prikupljanje podataka, koordinirati prikupljanje podataka sa standardima EU kako bi se omogućilo poređenje, definisati indikatore za praćenje efekata primene političkih mera, desegregirati podatke za ugrožene grupe, što podrazumeva i romsku decu.
- Uključiti romsku zajednicu u proces razvoja svih politika, a ne samo onih koje se tiču Roma, što bi garantovalo da se uvažava i romska perspektiva.

Za prevazilaženje predrasuda i sprečavanje diskriminacije:

- Sve relevantne institucije (obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite) trebalo bi u svoje planove rada da unesu posebne mere kojima bi se povećalo učešće romske dece i poboljšalo pružanje usluga.
- Obezbediti antidiskriminativno obrazovanje za zaposlene u institucijama od nacionalnog do lokalnog nivoa (uključujući inspekciju i savetodavnu službu, direktore, zaštitnike prava pacijenata, zaposlene u ministarstvima i druge) kako bi se suzbile predrasude i diskriminacija.
- Obezbediti da standardi za spoljnu evaluaciju i samoevaluaciju predškolskih ustanova obuhvate indikatore inkluzije, uvažavanja različitosti i demokratije.
- Prilikom definisanja nadležnosti zaposlenih u obrazovanju (što obuhvata i pedagoške inspektore i savetnike, kao i predstavnike škola) posebnu pažnju treba posvetiti nadležnostima u interkulturalnom radu, praćenju diskriminacije i sprečavanju segregacije u obrazovanju.
- Upotrebljavati romski jezik u komunikaciji sa decom i roditeljima, u tekstovima i informacijama koje se daju roditeljima.

Za predškolsko obrazovanje:

- Razviti, poboljšati i proširiti mrežu predškolskih ustanova i povećati pokrivenost i pristup kroz visokokvalitetne raznovrsne programe u zajednici.
- Pružiti deci iz romskih zajednica dodatnu podršku kako bi im se omogućilo da pristupe predškolskom obrazovanju i kontinuirano ga pohađaju.
- Uvesti bar dve godine obaveznog pripremnog predškolskog programa (PPP) i širi dijapazon usluga u ranom detinjstvu za svu decu, a naročito za decu iz društveno isključenih grupa (uključujući romsku decu).
- Razviti pakete za komunikaciju (npr. niz brošura) kojima se promoviše značaj uloge kvalitetnog predškolskog obrazovanja za decu iz siromašnih sredina, a naročito za romsku decu.
- Uvesti kvalitetno praćenje dece i prikupljanje relevantnih podataka o najmlađoj deci kroz saradnju institucija obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite, kao i organizacija civilnog društva.
- Završiti nacrt programa za obuku romskih pedagoških asistenata.
- Reformisati prethodno obrazovanje i stručno usavršavanje medicinskih sestara, edukatora i drugih profesionalaca i uvesti u njega teme kao što su poštovanje različitosti, inkluzija, pravda i jednakost.

UVOD

Odeljak 1. Izlaganje činjenica koje govore u prilog razvoju na ranom uzrastu za svu decu, pa i romsku

1.1. Izveštaji o inkluziji romske dece na ranom uzrastu

Izrada *Izveštaja o inkluziji romske dece na ranom uzrastu* (RECI) odvijala se pod pokroviteljstvom i rukovodstvom Fondacija otvorenog društva i UNICEF-a. Svrha izveštaja jeste da se predstavu podaci i informacije o inkluziji mlađe romske dece u usluge namenjene najmlađoj deci u četiri zemlje Centralne i Istočne Evrope: Češkoj, Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, Srbiji i Rumuniji. Pod rukovodstvom starijih evropskih eksperata za rani razvoj dece, nacionalni eksperti za rani razvoj dece, obrazovanje i inkluziju Roma obavili su istraživanje i napisali izveštaje. Stariji eksperti su bili vodeći istraživači.

Stariji eksperti su izradili detaljan konceptualni okvir, format izveštavanja i upitnike kako bi usmerili sadržaj i izradu svih nacionalnih izveštaja. Formatom su jasno bili propisani osnovni podaci koje treba prikupiti u svakoj zemlji, ukazano je na ključne teme za analizu i data su specifična uputstva za prezentaciju informacija. Očekivalo se da će ovakav pristup omogućiti da se obavi dragoceno poređenje zemalja i da će čitaocima izveštaja, kao i spoljnim evaluatorima i istraživačima, pružiti pouzdane informacije o važnim pitanjima u vezi sa politikom ranog razvoja dece. Donosioci odluka i drugi važni akteri iz sektora zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite u svakoj od zemalja imali su priliku da pročitaju radne verzije izveštaja. Od njih su tražene primedbe i reakcije kroz konsultativni proces na nacionalnom nivou, a onda su te primedbe i reakcije unete u konačne verzije izveštaja. U svakom od izveštaja poslednje poglavlje koje sadrži preporuke pripremili su istraživači *posle* konsultacija na nacionalnom nivou, kako bi ove preporuke odražavale stavove i predloge učesnika u konsultacijama.

1.1.1. Definisavanje usluga za decu na ranom uzrastu

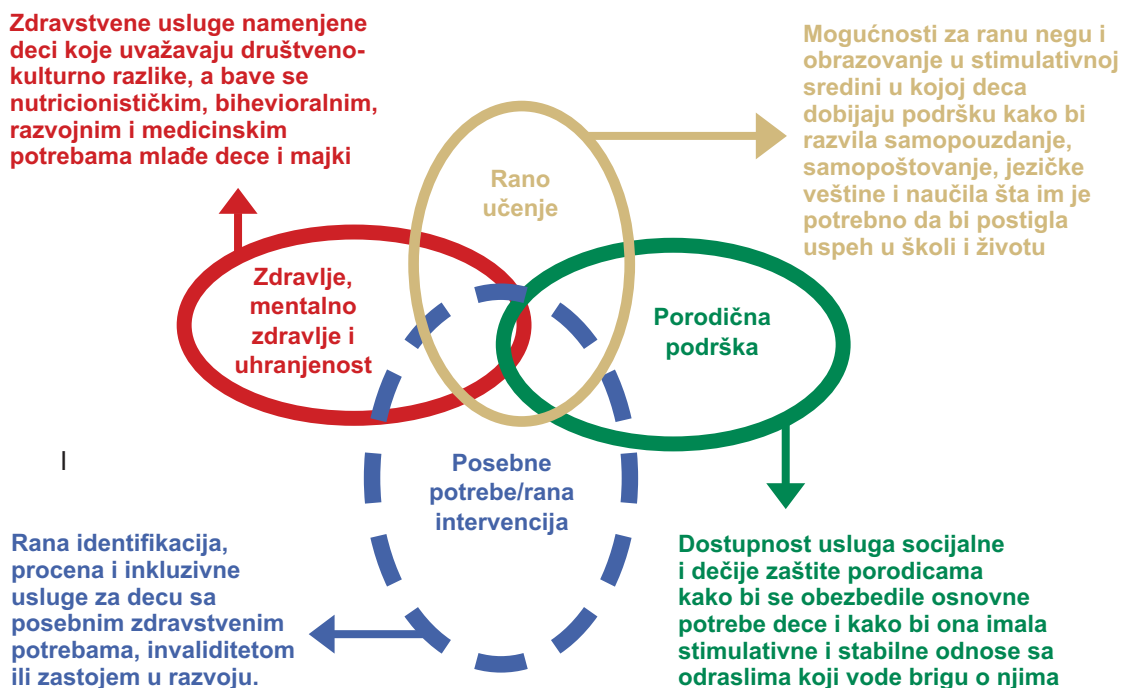
Termin „usluge za decu na ranom uzrastu“ korišćen je u ovom izveštaju umesto termina „obrazovanje za decu na ranom uzrastu“. Razlog za ovaj izbor leži u opasnosti da se, ukoliko se upotrebi termin „obrazovanje na ranom uzrastu“, diskusija ograniči na priču o vrtićima. Socijalno isključena deca i njihove porodice imaju potrebu za daleko širim dijapazonom usluga od onih koje se obično pružaju u obdaništima za decu od 3 do 6 godina.

Pošto je jasno utvrđeno da su godine ranog uzrasta, od prenatalnog perioda do 3 godine starosti, izuzetno značajne za budući razvoj pojedinca, izazov je reagovati u ovom važnom periodu uz pomoć odgovarajuće kombinacije inicijativa. Prvi korak jeste da vlade i lokalne vlasti prestanu da razmišljaju o intervencijama na najranijem uzrastu samo kao o upisu u predškolske ustanove koje su na raspolaganju deci od četvrte godine života, nego da umesto toga pruže višeslojne usluge u najranijem periodu detinjstva, kao što pokazuje Slika 1. Ove usluge obuhvataju zdravstvene (uključujući i prenatalne zdravstvene usluge za majke), razvojne i obrazovne inicijative na najranijem uzrastu, koje su fleksibilnije i dostupne svim porodicama, pa i onim marginalizovanim. Ovaj zadatak je veoma teško ostvariti, ali su dokazana postignuća za pojedinu decu i društvo u celini izuzetna.

Usluge za decu na ranom uzrastu obuhvataju sve modalitete putem kojih se obezbeđuju zdravlje, zaštita, razvoj i obrazovanje za decu mlađu od uzrasta obaveznog upisa u školu, bez obzira na okruženje u kome se pružaju, način finansiranja, radno vreme ili sadržaj programa. Ovi modaliteti se nužno razlikuju u zavisnosti od uzrasta dece kojoj se usluga pruža i sektora kojim se usluga bavi. Kada se deca približe uzrastu upisa u školu, usluge za decu na ranom uzrastu se fokusiraju na njihovu pripremljenost za školu u širem smislu, tj. pripremljenost koja obuhvata zdravstveno i emocionalno zdravlje, kao i kognitivni i jezički razvoj. Pošto je ulazak u sistem školovanja posebno kritičan momenat u životu romske dece, od autora ovog izveštaja se zahtevalo da istraže i period prve dve godine osnovnog školovanja (uzrast 6–8 godina), kako bi se obezbedilo da postoje odgovarajuće političke mere koje bi omogućile uspešan prelazak u redovne škole. Sa druge strane, vodilo se računa i o uslugama za decu na ranom uzrastu namenjenim deci mlađoj od 3 godine, uz zdravlje i razvoj dece, i uz porodično i društveno okruženje, uključujući obrazovanje za roditelje i porodijska odsustva.

Dijagram sa Slike 1 prikazuje dimenzije i odnose u sveobuhvatnom sistemu ranog detinjstva.

Slika 1. Ključne komponente inkluzivnog sistema u ranom detinjstvu

Izvor: Adaptirao UNICEF na osnovu materijala Radne grupe ECD Systems, Minnesota, 2007. (<http://www.health.state.mn.us/divs/cfh/meccs/framework.html>)

1.2. Obrazloženje izveštaja

Potreba za izveštajima javila se iz nekoliko različitih razloga: prvo, zbog neprihvatljivog položaja Roma i njihove dece u zemljama Centralne i Istočne Evrope; drugo, zbog sve veće posvećenosti Roma, vlada i međunarodnih službi i organizacija tome da se stane na put ovom neprihvatljivom položaju; treće, zbog spoznaje da je period ranog detinjstva osnov ne samo za zdravlje, vaspitanje i obrazovanje pojedinca, već i za inkluzivno obrazovanje.

Sve veća društvena isključenost Roma koja je u mnogim zemljama bila vidljiva i pre pojave finansijske krize, u poslednje vreme je dobila još veće razmere.⁵ Kao posledica ovoga, položaj Roma u Evropi postao je vidljiviji u političkim programima Evropske unije i njenih država članica, kao i međunarodnih organizacija i civilnog društva. Postoji široko rasprostranjeno mišljenje da naponi da se poveća opseg socijalne inkluzije nisu u odgovarajućoj meri doprli do siromašnih romskih porodica. U poređenju sa većinskim stanovništvima, uslovi u kojima žive mnoge romske porodice i dalje su izuzetno loši. Zbog toga postoji velika zabrinutost za ishranu, zdravlje i razvoj dece na ranom uzrastu. Pa ipak, neprilike sa kojima se susreću romska deca uglavnom nisu deo rasprava o siromaštvu. Ksenofobija i antiromsko raspoloženje postojali su i pre finansijske krize, ali se čini da ih je kriza pojačala, što je dovelo do veće segregacije romske populacije u mnogim zemljama. Strategije za smanjenje siromaštva kod dece još uvek teško izlaze na kraj sa složenom interakcijom faktora kao što su materijalno siromaštvo, fizičko isključivanje i diskriminacija romskog stanovništva.

Obrazovanje je jedna od glavnih oblasti intervencija namenjenih romskoj deci. I zaista, Dekada inkluzije Roma, od samog početka 2005. godine, utvrdila je obrazovanje kao jedan od četiri prioriteta, zajedno sa zapošljavanjem, stanovanjem i zdravljem. Obavljena su opsežna istraživanja na temu efekata obrazovnih programa u ranom detinjstvu na pripremljenost dece za školu. Napredak u stvarnoj inkluzivnosti nacionalnih programa obrazovanja u ranom detinjstvu imaće suštinski značaj i za romsku decu i za šire ciljeve socijalne inkluzije, i na nacionalnom i na evropskom nivou. Inkluzivne usluge obrazovanja u ranom detinjstvu izuzetno su važne za povećanje spremnosti za školu, za pružanje jednake polazne osnove romskoj deci prilikom polaska u osnovnu školu i smanjenje verovatnoće da će njihova prava biti narušena kroz neprimereni upis u „specijalne škole“ i „specijalna odeljenja“ za pomoć deci sa mentalnim ili kognitivnim nedostacima.

U izveštaju koji je usvojio Komitet za socijalna pitanja Evropskog parlamenta, poslanici Evropskog parlamenta su zatražili veće učešće Roma na tržištu rada.⁶ Poslanici Evropskog parlamenta eksplicitno su prepoznali da se ovakva inkluzija većeg opsega može, na kraju, postići samo kroz bolje obrazovanje za romsku decu. Izveštaj je potvrdio da se, otkako se EU proširila na istok, situacija za Rome u novim državama članicama nije poboljšala. Iako se udeo romske dece u školama nešto povećao poslednjih godina, ona su i dalje diskriminisana u pokušajima da dođu do obrazovanja. Takođe, ukoliko se želi da romska deca imaju koristi od osnovnog obrazovanja, mlađa deca se moraju prethodno pripremiti za škole, kao što se i škole moraju pripremiti da prime romsku decu.

1.2.1. Izlaganje činjenica koje govore u prilog razvoju na ranom uzrastu za svu decu, pa i romsku

Zašto bi romske porodice i deca trebalo da dobiju posebnu pažnju i podršku? Izneti su mnogi ubedljivi razlozi kako bi se opravdala pažnja koju treba posvetiti romskoj deci i porodicama u Evropi.

⁵ Evropski parlament, 2009.

⁶ EP pres servis, 2009.

1.2.1.1. *Etički razlozi/razlozi ljudskih prava*

Trenutna situacija u kojoj se nalaze mnoga romska deca podriva autoritet i reputaciju Evrope kada su u pitanju ljudska prava i njenu pravnu posvećenost da podrži osnovna prava, koja je nedavno ponovo potvrđena Lisabonskim ugovorom. Iako biračka tela u različitim zemljama tolerišu različite stepene nejednakosti, nivo siromaštva kod velikog broja Roma je ekstremno, tim pre što je ovo posledica vekovnog zanemarivanja i diskriminacije Roma od strane većinskih društava. Naročito je situacija u kojoj žive najmlađa romska deca u suprotnosti sa prihvaćenim dokumentima o ljudskim pravima, kao što su Konvencija Ujedinjenih nacija o eliminaciji rasne diskriminacije i Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Direktiva EU 2000/43 o jednakom tretmanu na osnovu rasnog i etničkog porekla i Povelja o osnovnim pravima Evropske unije.

1.2.1.2. *Makroekonomski razlozi*

Kao što je već pomenuto, u Evropi živi 10–12 miliona Roma. Evropska unija ne može ignorisati potencijal koji ova populacija ima. Odmah se mora početi sa poboljšanjem osnovnih zdravstvenih uslova, obrazovanjem romske dece i pružanjem nade porodicama kroz nalaženje smeštaja i zaposlenja. Ako ova situacija ne počne hitno da se rešava i ako se ne postignu konkretni rezultati, nepodnošljiv teret će pasti na usluge socijalne zaštite, zdravstva i obrazovanja i na pleća sledeće generacije Evropljana.

1.2.1.3. *Isplativost investiranja*

Zbog interakcije između sredine i čovekovog razvoja, negativni uticaj siromaštva jači je u ranom detinjstvu i ima znatno veći uticaj na krajnji ishod nego siromaštvo u kasnijoj životnoj dobi.⁷ Stalno siromaštvo u prenatalnom i postnatalnom periodu naročito nepovoljno deluje na kognitivni razvoj dece; verovatno dolazi do slabog razvitka fetusa i male težine, a ovo kasnije utiče na zaostajanje u kognitivnom i bihevioralnom razvoju, kao i na podložnost bolestima (gojaznost, srčane bolesti, dijabetes, problemi sa mentalnim zdravljem) u zreloom dobu. Pored toga, loši ekonomski uslovi utiču i na roditeljsko ponašanje, pa deca koja žive u ekstremnom siromaštvu mogu imati poteškoća da nađu uzor u svojim roditeljima i da u najranijem uzrastu steknu osnovne veštine i motivaciju koji su temelj za svaku vrstu učenja. Mogu im nedostajati veštine kao što su usvajanje odgovarajućih pojmova i jezika, samoregulacija i samopouzdanje da stupe u interakciju ili da se izraze. U poređenju sa ovim, korektivne obrazovne intervencije namenjene mladima koji su napustili školu ili odraslima koji nemaju osnovne veštine mnogo su skuplje i imaju ograničeno dejstvo.⁸ Tako je intervencija na ranom uzrastu u marginalizovanoj populaciji javna politička inicijativa koja ne samo da pomaže postizanju pravičnosti i socijalne pravde, nego može imati i znatno veći uticaj nego intervencije u kasnijoj životnoj dobi (npr. manji broj đaka na jednog učitelja, obuka za posao ili subvencionisane školarine). Tada je kasno, jer se siromaštvo već manifestovalo u obliku smanjene sposobnosti da se doprinese zajednici i društvu.⁹

1.2.1.4. *Ljudski kapital*

Jedan od važnih ciljeva sistema obrazovanja jeste da se mladima usade tehničke veštine i pruži osnovno znanje koji će im omogućiti da razvijaju ekonomiju i društvo. Programi namenjeni deci na ranom uzrastu izvode dete na put koji vodi ka znanju i veštinama, ali iznad svega, usađuju im bitne „meke“ veštine koje su izuzetno značajne za kreativnost i timski rad. Tokom visokokvalitetnih programa upija se pozitivan stav prema društvu i učenju i stiču se osnovne životne veštine, kao što su autonomija, saradnja sa drugima, rešavanje problema i istrajnost. Kasnije se ove veštine utvrđuju dobrim školovanjem ili,

7 WHO, 2007.

8 Alakeson, 2005.

9 Heckman, 2006.

kako kažu Karnero i Hekman (2003),¹⁰ *veštine rađaju veštine*, tj. učenje u jednom periodu života podstiče učenje u drugom životnom periodu. Sve u svemu, da bi se obezbedila obrazovana radna snaga, vlade moraju da investiraju u visokokvalitetne programe namenjene deci najnižeg uzrasta, kao i u prilike za učenje koje traju tokom celog života.

1.2.1.5. Priprema za školu

Rađena su opsežna istraživanja u kojima se ispitivao uticaj programa namenjenih najmlađoj deci na pripremljenost te dece za školu i njihov školski uspeh. Mnogo puta je dokazano da investicije u obrazovanje na najranijem uzrastu i povećanje broja dece koja pohađaju školu predstavljaju intervencije koje imaju najveću moć kada je u pitanju prekidanje društvene isključenosti koja se prenosi iz generacije u generaciju. Pored toga, efekti su najočigledniji kod siromašne dece i dece čiji su roditelji slabo obrazovani.¹¹ Stoga odgovarajuće usluge namenjene najmlađoj deci imaju suštinski značaja u pripremi dece za školu i u pružanju jednakog polazišta za male Rome prilikom upisa u školu, a istovremeno smanjuju verovatnoću da će deca biti upisana u specijalne škole ili odeljenja.

Strategija Evropa 2020 kao cilj eksplicitno postavlja smanjenje stope ranog napuštanja škole na samo 10%. S obzirom na to da je sadašnja stopa napuštanja srednje škole kod Roma 80%, jasno je da se mora još mnogo raditi kako bi se ovaj cilj ostvario. Sve dok mladi ne stiču znanja i radne navike potrebne poslodavcima, ovo ima direktne posledice na radnu snagu na nacionalnom nivou i na konkurentnost na svetskom tržištu. Odgovarajući pristup programima za razvoj dece na ranom uzrastu neophodan je ukoliko se očekuje da romska deca dobiju ikakvu šansu da u školi budu uspešna i da je završe.

1.3. Struktura izveštaja

Svaki od ovih izveštaja podeljen je u pet poglavlja:

Poglavlje 1. Nacionalni kontekst i položaj romskog stanovništva

Ovo poglavlje daje uvod u situaciju u zemlji: demografska situacija, sa posebnim osvrtom na demografiju Roma i lokalne demografske obrasce, istorija, kultura i trenutno stanje u kome se nalaze Romi u zemlji, opšti društveno-ekonomski položaj romske populacije u poređenju sa većinskim stanovništvom, savremena preovlađujuća shvatanja vezana za Rome i način na koji oni odgajaju decu te zakonska zaštita za manjine u zemlji.

Poglavlje 2. Pregled usluga u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti i njihov uticaj na romske grupe

U ovom poglavlju se daje pregled zdravstvenih usluga u zemlji za porodice sa malom decom, što obuhvata posebne inicijative za poboljšanje zdravlja socijalno ugroženih porodica, pristup romskih porodica ovim uslugama i njihovo korišćenje, glavni zakonodavni korpus kojim se štite deca sa smetnjama u razvoju, zvanične direktive za pružanje i praćenje lečenja, pregled mera socijalne zaštite i stanovanja u zemlji, uz napomenu o tome koliko romske porodice koriste ove mere, pregled obrazovnih usluga u zemlji, uključujući predškolske organizacije, najvažnije evropske i međunarodne organizacije za obrazovanje Roma koje deluju u zemlji od 2000. godine i odgovornosti lokalnih samouprava za pitanja zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite.

¹⁰ Carneiro and Heckman 2003.

¹¹ Brooks-Gunn, 2003a.

Poglavlje 3. Sistem usluga u ranom detinjstvu i položaj romske dece i roditelja u njemu

Ovo poglavlje daje pregled usluga namenjenih deci od 0 do 3 godine starosti u državnim vrtićima, kao i drugih obrazovnih usluga za decu od 3 do 6 godina. Objašnjava se sistem upravljanja na lokalnom nivou i opisuju posebne političke mere i strategije za rani razvoj i obrazovanje romske dece na uzrastu od 0 do 6 godina. U njemu se analiziraju razlozi za slab upis Roma i odgovara na pitanja koja se tiču desegregacije, kao i postajanja podsticaja za učešće u obrazovnim programima. Ovde se takođe ispituju i kvalifikacije potrebne za vaspitače u vrtićima i pedagoške asistente, obuka i zastupanje, a istovremeno se opisuju nastavni programi i metode, kao i učešće roditelja u ranom razvoju i obrazovanju.

Poglavlje 4. Glavni izazovi u procesu uključivanja romske populacije u procese razvoja na ranom uzrastu

Ovo poglavlje se zasniva na podacima i informacijama predstavljenim u prethodnim poglavljima i u njemu se identifikuju kulturni, ekonomski i socijalni izazovi sa kojima se susreću romski roditelji koji imaju malu decu, izazovi koji utiču na zdravlje i dobrobit veoma male dece (0–3 godine), izazovi koji se tiču šireg obrazovnog konteksta, sa naglaskom na probleme u ranom obrazovanju, kao i izazov koji predstavlja prikupljanje podataka.

Poglavlje 5. Zaključci i preporuke

Ovo poglavlje, koje je u svakoj od zemalja napisano po završetku konsultacija na nacionalnom nivou, bavi se pitanjima pokrenutim u četvrtom poglavlju. Ono je napisano posle konsultacija kako bi se ekspertima i akterima sa iskustvom organizovanja usluga u zemlji, koji poznaju kulturne i druge prepreke, omogućilo da daju mnogo realniju analizu onoga što je potrebno da bi se značajno povećala dostupnost osnovnih usluga romskoj deci i povećalo njihovo učešće u obrazovanju.

1.4. Metodologija istraživanja

Izveštaji se temelje na normativnim vrednostima (npr. osnovnim pravima dece i manjinskih grupa onako kako su okvirno dati u Konvencijama Ujedinjenih nacija i Direktivi EU 2000/73 od 29. juna 2007), dogovorenim polazištima za istraživanje koja se tiču strategija koje treba usvojiti u oblasti razvoja najmlađe dece (npr. potreba da se obezbedi jako vođstvo i finansiranje kako bi se postiglo inkluzivno obrazovanje, potreba da se uključe svi bitni akteri, naročito ciljne grupe itd.) i na istraživanju zasnovanom na dokazima (na opsežnim i pouzdanim kvantitativnim podacima). Istovremeno, oni obuhvataju kvalitativnu analizu ovog problema u različitim zemljama i stavljaju snažan naglasak na postignuti napredak i na one inovativne programe koji se mogu generalizovati kako bi doneli korist svim zemljama.

Uz detaljne kancelarijske revizije, autori su podsticani da obavljaju i terenske opservacije, tj. ciljane terenske posete mestima gde su identifikovani naročito uspešni pristupi problemu, kao i da ove opservacije potkrepe intervjuima i elementima evaluacije projekata.

Svaki od izveštaja je vrednovan:

- U toku pisanja izveštaja, kroz intervju sa odabranim donosiocima odluka, profesionalcima u obrazovanju itd., kroz konsultacije sa grupama koje su učestvovala u procesu i kroz posete uspešnim inicijativama koje potpomažu razvoj najmlađe romske dece i njihovo uključivanje u standardne programe ranog obrazovanja i osnovne škole.
- Po završetku prva četiri poglavlja, kroz konsultacije sa najznačajnijim akterima na nacionalnom nivou, uključujući odgovorne u nacionalnim i lokalnim upravama,

menadžere i programsko osoblje iz organizacija koje su implementirale partnerske projekte, romske i neromske nevladine organizacije, međunarodne organizacije, stručnjake u obrazovanju itd.

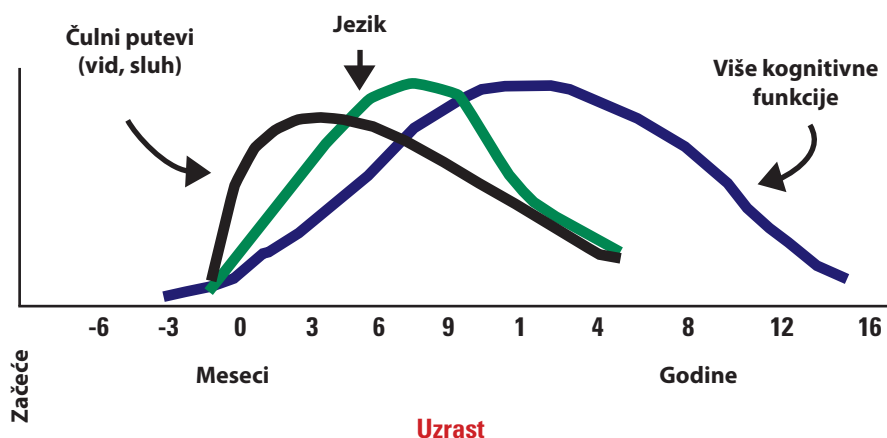
- Kroz validaciju od strane stručnih redaktora, upravnog odbora i starijeg konsultanta, koji su proveravali da li se izveštaji podudaraju sa dogovorenim nacionalnim formatom koji su autori dobili pre nego što su započela nacionalna istraživanja.

Odeljak 2: Usluge u ranom detinjstvu za decu iz isključenih i manjinskih grupa: pouke iz međunarodnih istraživanja

2.1. Naročita važnost godina koje prethode predškolskom obrazovanju

Neurološka istraživanja u poslednjih deset godina potvrdila su da se glavne faze moždanog i biološkog razvoja odvijaju u prvim godinama života deteta. Period od 0 do 3 godine života (uključujući i prenatalni period) jeste optimalni, zapravo najvažniji period za pružanje podrške zdravlju deteta i njegovom čulnom, društvenom i jezičkom razvoju. Na Slici 2 profesor Čarls A. Nelson, sa Univerziteta u Minesoti, daje prikaz stvaranja sinapsi i oblikovanja mozga u prvim mesecima i godinama života, kada je reč o čulnom putevima, jeziku i kogniciji. Vreme kada dolazi do ovog razvoja je značajno: problemi prilikom razvitka čulnih puteva kasnije utiču na razvitak jezika, što ima posledice na kognitivni razvoj. Ovo istraživanje posebno naglašava potrebu da države što više investiraju u prenatalne i postnatalne zdravstvene usluge i da ih posebno učine dostupnim porodicama iz siromašnih sredina. Slika 2 rezimira razvoj mozga u prvim mesecima i godinama života. Leva strana dijagrama prikazuje mesece prenatalnog i postnatalnog perioda, a desna strana godine detinjstva sve do šesnaeste.

Slika 2. Razvoj mozga u prvim mesecima i godinama života

Izvor: Č. Nelson, *From Neurons to Neighborhoods*, Shonkoff and Phillips, 2000.

Uprkos sve većem korpusu istraživanja koja ukazuju na važnost prvih meseci i godina života za zdravstveni, jezički i kognitivni razvoj, ulaganja u ovu životnu dob daleko zaostaju za ulaganjima u druge obrazovne cikluse. Iako se 85% osnovne strukture mozga kod deteta formira do treće godine života, u Americi se manje od 4% javnih ulaganja u

razvojne programe za mlađu decu odnosi na decu tog uzrasta.¹² Situacija sa investicijama ne razlikuje se mnogo ni u većini evropskih zemalja, iako možda nije do te mere ekstremna, zato što je dostupnost vakcina, prenatalnih i postnatalnih usluga i usluga u ranom detinjstvu u evropskim zemljama generalno bolja, ali podaci pokazuju da nije tako kada su Romi u pitanju.

U zemljama Centralne i Istočne Evrope naročito je izražen problem nedostatka sredstava za usluge namenjene deci, posebno u sistemu sa dva nivoa koji je podeljen na „dečiju zaštitu“ za mlađu decu i na „predškolsko obrazovanje“ za trogodišnjake, četvorogodišnjake i petogodišnjake. Ovo je slučaj u nekoliko ispitivanih zemalja. To često dovodi do fragmentiranja i nekoherentnosti usluga za decu i porodice, pošto se institucije obrazovanja na ranom uzrastu međusobno veoma razlikuju po finansijskim zahtevima, operativnim procedurama, regulativnim okvirima, obučenosti osoblja i kvalifikacijama.¹³ Kao posledica ovoga, dečije usluge su slabije razvijene u pogledu obuhvata dece, a u nekim zemljama u oblasti dečije zaštite postoji mešavina privatnih pružalaca usluga i individualnih dnevnih staratelja u porodičnom kontekstu. Dostupnost često predstavlja problem roditeljima, pa kao posledicu imamo grupe sa niskim i srednjim primanjima koje mogu imati ograničen pristup institucionalnim uslugama ukoliko ne postoje ciljane usluge koje finansira vlada.¹⁴ Zaposleni – gotovo isključivo žene – često imaju niske obrazovne kvalifikacije i plate, a ponekad ne dobijaju ni stalno zaposlenje niti osiguranje. Kod privatnih pružalaca usluga trenutni trend jeste da veće komercijalne kompanije kupuju manje pružaoce usluga. Neke od ovih kompanije lobiraju za veću deregulaciju u ovoj oblasti.

Različite analize, pa i revizija Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj, ukazuju na prednosti koje mogu proisteci iz poveravanja donošenja političkih mera jednom nadležnom organu:

- veća doslednost i viši kvalitet u sektorima (u pogledu regulative, finansiranja i režima zapošljavanja, plana rada i procene, troškova i radnog vremena) u poređenju sa izuzetno fragmentarnim politikama i uslugama,
- bolji kontinuitet za decu u periodu ranog detinjstva, pošto se varijacije u dostupnosti i kvalitetu smanjuju kada je nadležno jedno ministarstvo; veze na nivou usluga – između uzrasnih grupa i okruženja – lakše se stvaraju,
- poboljšano javno rukovođenje uslugama, koje dovodi do boljeg kvaliteta i veće dostupnosti roditeljima.

Kako bi se uvećala integrisanost usluga u ranom detinjstvu za decu od 0 do 6 godina, OECD studija „Snažan početak“ preporučuje vladama uspostavljanje koordiniranog političkog okvira za svu malu decu, i na centralizovanom i na decentralizovanom nivou, kao i imenovanje vodećeg ministarstva za malu decu, koje će odgovarati za sveukupnu politiku, a istovremeno će saradivati sa drugim odeljenjima i sektorima. Ova preporuka nije data samo da bi se nametnulo pitanje koje će to ministarstvo biti. Ona želi da naglasi razvojnu vrednost svih programa, da ojača obaveze i nametne odgovornost odabranom ministarstvu da donosi sveobuhvatne političke odluke i na isti način odlučuje o finansiranju, propisima, profilisanju zaposlenih, obuci, izdavanju sertifikata i profesionalnom razvoju.

12 Centar za porodičnu i dečiju politiku, 2004.

13 *Snažan početak (Starting Strong)*, OECD, 2001.

14 Kada se kao kriterijum za pristup određenim uslugama koristi imovinski cenzus, grupe sa niskim do srednjim primanjima obično bivaju isključene.

2.2. Rano obrazovanje za „ugroženu“ decu

U okviru svoje prezentacije pred američkim Kongresom 2003. godine, Džin Bruks-Gan¹⁵ potvrdila je da najznačajnija istraživanja ranog detinjstva pokazuju:ⁱ

- da visokokvalitetni institucionalni programi pozitivno utiču na postignuća u školi i ponašanje mlađe dece,
- da je ovaj uticaj najjači kod siromašne dece i dece čiji su roditelji slabo obrazovani,
- da se pozitivni efekti manifestuju i u kasnijim razredima osnovne škole, pa i u srednjoj školi, iako su manji nego na početku osnovne škole,
- da programi koji se nastavljaju i tokom osnovne škole i nude intenzivne rane intervencije, imaju najodrživije dugoročne efekte.

Ovakve tvrdnje potkrepljuje i praksa u zemljama članicama OECD, u kojima se preko 80% dece upisuje u predškolske programe. Međutim, kao što Bruks-Ganova primećuje u jednom drugom svom radu,¹⁶ efekti programa ranog obrazovanja značajno zavise od tri faktora: od razvojnog nivoa deteta prilikom upisa u program ranog obrazovanja, od aktuelnog uticaja porodice (i zajednice) na znanje i učenje deteta i od kvaliteta i obuhvata postojećih programa intervencija na ranom uzrastu. Ovi uslovi stavljaju naglasak na potrebu da se aktivnije podrži porodično okruženje deteta, od prenatalnog perioda do treće godine života, i da se, kao što je navedeno u konceptualnom okviru, utvrde karakteristike programa ranog obrazovanja koje su se pokazale kao efikasne za decu i porodice iz isključenih grupa.

2.3. Usluge u ranom detinjstvu za socijalno isključenu decu – teorijski okvir

2.3.1. Normativni okvir

Odgovornost vlada da se brinu za dobrobit opsežno je izložena u Konvenciji o pravima deteta Ujedinjenih nacija, Konvenciji protiv diskriminacije u obrazovanju UNESCO-a, Konvenciji Ujedinjenih nacija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnoj konvenciji o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije i u Direktivi EU 2000/73. Ukratko, ovo su neke od najvažnijih tačaka iz tih dokumenata:

Jednak tretman na osnovu rasnog i etničkog porekla. Konvencija o pravima deteta Ujedinjenih nacija daje normativni osnov ljudskih prava za inkluziju u svim zemljama koje su ratifikovale Konvenciju. Pored toga, Komitet za prava deteta u Opštem komentaru br. 7 detaljno objašnjava na koji način bi zemlje trebalo da interpretiraju Konvenciju kada se radi o mlađoj deci.¹⁷ Tu se zemljama koje su ratifikovale Konvenciju nalaže da se aktivno uključe u rad sa porodicama i decom najmlađeg uzrasta. Ukoliko se slučajnosti ili zakonima tržišta dopusti da gospodare politikom ranog detinjstva i porodica, onda će doći do socijalne podele i socijalne isključenosti, i one će rasti i utvrđivati se.

Ekonomska prava dece, tj. pravo deteta (pa samim tim i porodično pravo) na odgovarajući životni standard. Podaci dobijeni u istraživanju pokazuju da u većini zemalja OECD-a deca iz grupa sa niskim primanjima imaju slabiji pristup zdravstvenim uslugama i uslugama u ranom detinjstvu nego deca iz bogatijih porodica, kao i da postižu slabije rezultate u školi.¹⁸ Stoga se sa dužnom pažnjom treba posvetiti povezanosti između

¹⁵ Profesor dečijeg razvoja na Učiteljskom fakultetu i Medicinskom fakultetu Univerziteta Kolumbija.

¹⁶ Bruks-Gan, 2003b.

¹⁷ Konvencija o pravima deteta, Ujedinjene nacije, Ženeva, 2006.

¹⁸ *Snažan početak*, OECD, 2001; PISA, 2004.

siromaštva i loših postignuća u obrazovanju. One zemlje koje ne smanje siromaštvo kod dece, suočiće se sa smanjenim pristupom uslugama u ranom detinjstvu, a njihovi obrazovni sistemi će se odlikovati visokim stepenom ranog ispisivanja i/ili hroničnim neuspesima za decu iz isključenih ili manjinskih grupa.

Socijalna prava dece, tj. prava deteta na najviši mogući standard u zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj zaštiti i obrazovanju. U tabelama 7 i 8 Izveštaja¹⁹ UNICEF je merio dostupnost zdravstvene zaštite bebama i mlađoj deci u bogatim zemljama na osnovu tri indikatora: stope smrtnosti beba (broj dece koja umru pre nego što napune jednu godinu), procenta dece od 12 meseci do dve godine koja su vakcinisana protiv malih boginja, difterije i dečije paralize i procenta dece rođene sa niskom telesnom masom (manje od 2,5 kilograma). Rezultati u zemljama Centralne i Istočne Evrope, kada su ovi kriterijumi u pitanju, uglavnom su slabi, što dalje sugerise da su prenatalne i postnatalne usluge slabog kvaliteta. Vrednosti vezane za romsku populaciju u ovim zemljama teško je proceniti, ali može se pretpostaviti da je pristup Romkinja uslugama za trudnice i porodilje relativno nizak, kao i da su uhranjenost i primarni zdravstveni status romskih beba i mlađe dece daleko od idealnog.

Kulturna prava za decu, tj. prava dece i njihovih porodica da se poštuju njihov jezik, kultura i religija. Društveno-kulturna istraživanja sugerisu²⁰ da prisustvo velikog broja imigrantskih i manjinskih porodica u nekoj zemlji zahteva da dominantna nacionalna kultura i institucije ranog detinjstva u njoj revidiraju pristup i promene monokulturnu praksu. Neophodan je dijalog sa roditeljima iz manjinske populacije koji imaju mlađu decu, kao i dogovorna upotreba manjinskih jezika, kulturnih praksi i simbola. Stručnjaci iz sfere obrazovanja moraju da budu svesni prilike koja se na ovaj način pruža i da odgovore na probleme različitosti na primeren način.

2.3.2. Okvirna analiza političkih mera

Analiza politike zemalja i pristupa izradi programskih rešenja²¹ sugerise da efikasni programi ranog detinjstva za ugroženu decu zahtevaju da se glavnim programima dodaju određeni elementi. Istovremeno, ne treba odvajati programe za socijalno isključenu decu. Ukoliko je namera da se ciljanim programima izbegnu stigmatizacija, loši rezultati i slaba podrška većine, onda će oni biti efikasniji ukoliko postanu deo opšteg nacionalnog programa.²² Takvi programi su najefikasniji onda kada se dodatna pažnja i sredstva namenjena isključenoj deci plasiraju u okviru redovnih škola i vrtića i kada nacionalnu politiku u celini karakteriše visok nivo dostupnosti, kvaliteta i jednakosti.

Iako nije sveobuhvatna, lista koja sledi izvedena je iz analize širokog spektra političkih mera koje su za cilj imale socijalnu inkluziju siromašne i isključene dece u glavne usluge ranog detinjstva. Političke mere su podeljene po dva veoma široko definisana kriterijuma: na one koje obezbeđuju postojanje usluga namenjenih romskoj deci i one koje obezbeđuju razvojnu spremnost romske dece za usluge i školu.

2.3.2.1. Mere koje obezbeđuju postojanje usluga namenjenih romskoj deci

Pitanja okvira i rukovođenja

- a. *Priznanje vlade, kroz nacionalne zakone i aktivne programe, da socijalno isključena deca imaju posebna prava na usluge u ranom detinjstvu, naročito u kontekstu rasizma i predrasuda. Opšti komentar br. 7 poziva države članice da se „postaraju da svakom mlađem detetu (kao i onima koji imaju primarnu odgovornost za njegovu dobrobit)*

19 UNICEF, Centar Innocenti, 2006. i 2008.

20 Vidi npr. Tobin 2006 i Vandenbroeck, 2006. i 2007.

21 OECD, 2001. i 2006.

22 OECD, 2006.

bude garantovan pristup odgovarajućim i delotvornim uslugama... Posebnu pažnju treba posvetiti najugroženijim grupama mlađe dece i onoj deci kod koje postoji rizik od diskriminacije.²³ Inkluzivno obrazovanje povećava verovatnoću da se **svako** dete razvije u čoveka sposobnog za život u savremenim društvima koja su generalno raznolika i višestrana. Za ovo postoji i ekonomsko opravdanje, jer je jeftinije osnovati i održavati škole u kojima se sva deca obrazuju zajedno. Inkluzivno obrazovanje omogućava da deca sa invaliditetom ili ona sa dodatnim obrazovnim potrebama postanu manje zavisna, a samim tim i da im nega bude potrebna u manjoj meri.

- b. *Ukoliko je potrebno, aktivno i stalno obrazovanje za većinsku populaciju.* Sve evropske zemlje koje su članice Unije moraju da teže ostvarivanju demokratskih principa, kao što su poštovanje različitosti u nacionalnim društvima, princip jednakosti i princip participacije. Poštovanje različitosti podrazumeva pristanak većine na postojanje različitih kultura u državi i finansiranje proaktivnih političkih rešenja za manjine u nepovoljnom položaju, što podrazumeva i rešenja u nacionalnom sistemu obrazovanja. Princip jednakosti zalaže se za jednake šanse za svu decu, uz istovremeno zagovaranje inkluzivnog i multikulturnog obrazovanja. Principom participacije ohrabruje se zaokret ka uključenosti, dijalogu i zajedničkoj odgovornosti.
- c. *Posvećivanje odgovarajuće pažnje povezanosti između politike centralne vlasti, finansiranja i praktičnog rada lokalnih organa.* Iako nacionalni okviri i politike mogu imati velike aspiracije u pogledu inkluzije, iskustvo pokazuje da se oni u nekim slučajevima ne primenjuju, jer vlade prepuštaju odgovornost lokalnim organima koji ponekad nisu u mogućnosti da odvoje odgovarajuća sredstva, resurse ili ljudstvo za ostvarivanje ovih zadataka. To ne znači da lokalne vlasti treba isključiti iz procesa, već da ih treba ojačati. Ovo pitanje je suštinski važno za inkluziju Roma – predrasude su često najjače na lokalnom nivou.
- d. *Prestanak zasnivanja programa na „nedostatku“.* U novijim razmišljanjima o različitosti odbacuje se definisanje mlađe dece preko onoga što im nedostaje, odnosno po osnovu rase, religije, drugog jezika itd. Svaki pojedinac ima više identiteta i kvaliteta koji se ne mogu obuhvatiti uopštenim etiketama. Uspešni programi ne kategorizuju određene grupe kao „problematicke“ ili decu kao „manje normalnu“, već veruju da će ova deca brzo učiti i razvijati se ukoliko im se pruži stimulatívna sredina za učenje.
- e. *Pravljenje razlike između grupa Roma.* Postoje značajne razlike u položaju Roma u različitim zemljama, unutar romskih grupa i porodica, između generacija, u obimu i obliku diskriminacije koja postoji, između uobičajenih reakcija vlada, a pre svega u stavovima većine u zemljama koje su učestvovala u istraživanju prema etničkoj i kulturnoj različitosti. Stoga je važno razmotriti različite situacije i izazove sa kojima se susreću romske grupe u različitim zemljama kako bi se obezbedio odgovor u vidu primerenih političkih mera.

Pitanje usluga

- a. *Prvi zadatak jeste da se obezbedi nacionalna mreža usluga koje su dostupne u čitavoj zemlji, a naročito u isključenim sredinama, gde su one najpotrebnije porodicama.* Studija OECD-a „Snažan početak“²⁴ jasno je pokazala da čak i ako u zemlji postoje odlične usluge, takve su usluge (uključujući dečije i primarno zdravlje) znatno slabije dostupne u siromašnim seoskim i gradskim sredinama, nego u sredinama gde žive srednja klasa i bogati. Izveštaji o zemljama Centralne i Istočne Evrope ukazuju na slične slabosti u mapiranju usluga.²⁵
- b. *Organizovanje i finansiranje sveobuhvatnih usluga svuda gde je to potrebno.* Sveobuhvatne usluge nadilaze granice školskog programa i aktivnosti za decu i obraćaju pažnju i na pitanja koja nemaju veze sa školom, kao što su društvena sredina, zajednica

23 CRC/C7GC/7/Rev.

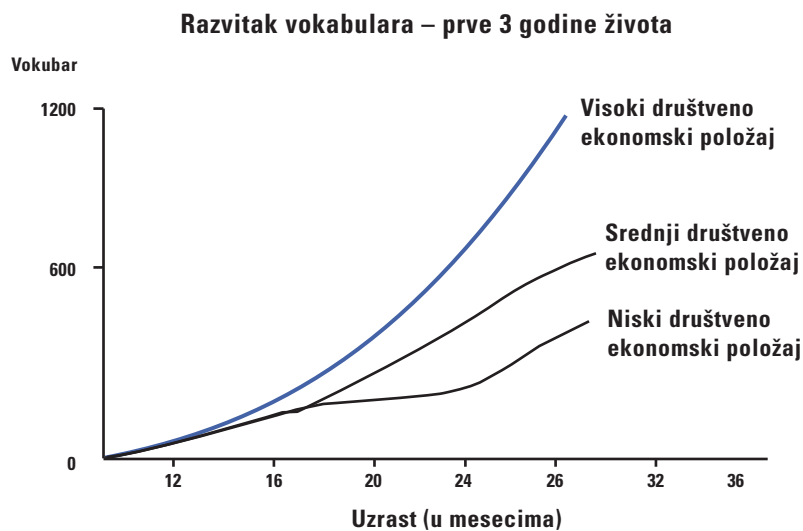
24 OECD, 2006.

25 REI, 2006.

i porodica. Očekuje se da centar koji pruža sveobuhvatne usluge deluje u saradnji sa drugim servisima u zajednici i da posebnu pažnju obrati na roditelje i vanškolsku zaštitu. Ovakav pristup je naročito koristan u uslugama ranog detinjstva i školama koje su smeštene u siromašnim sredinama, a uspešnost obrazovanja i zaštite dece često može zavisiti od sposobnosti edukatora da obavljaju terenski rad u zajednici i porodici.

- c. *Izbegavanje anomalija u pogledu izbora osoblja, plana rada i metoda podučavanja u radu sa isključenom decom, zapravo sa svom decom predškolskog uzrasta (3–6 godina).* Ovo znači da usluge treba da imaju holističke ciljeve, a ne da se bave samo osnovama pismenosti i matematikom za predškolski uzrast. Holistički ciljevi obuhvataju procene primarnog zdravlja i razvoja, dobre navike u ishrani i fizičku spremnost, građansko vaspitanje (zajednički život), saradnju i društvenu solidarnost, igru, nauku, likovno i muzičko obrazovanje i pokret, kao i razvitak ličnog karaktera i kreativnosti. U planu rada morale bi takođe da se ogledaju i manjinske kulture; ovo zahteva obuku i zapošljavanje više nastavnika i pedagoških pomoćnika iz manjinskih grupa.
- d. *Istovremeno, posebnu pažnju treba posvetiti usvajanju jezika, čak i u sredinama gde drugi jezik nije u upotrebi.* Novija istraživanja pismenosti ukazuju na to da posvećivanje pažnje razvoju jezika u najranijem uzrastu značajno doprinosi pismenosti i veštini čitanja na duži rok, u trećem i četvrtom razredu. U jednoj studiji o razvoju vokabulara kod dece od 12 do 36 meseci starosti²⁶ iznosi se procena da deca iz bogatijih porodica imaju produktivan vokabular od 766 reči na uzrastu od 30 meseci, dok je broj reči kod dece istog uzrasta iz siromašnih porodica 357 (vidi Sliku 3). Za školovanje je još važniji podatak iz te studije da između 30. i 36. meseca produktivni vokabular obe grupe dece raste za oko 50%, što kod dece sa većim vokabularom znači da nauče oko 350 novih reči, dok deca sa manje razvijenim vokabularom nauče u istom periodu samo 168 novih reči. Kao što je Džejms Hekman primetio u sličnom kontekstu – „veštine rađaju veštine“.

Slika 3. Razvitak vokabulara – prve 3 godine života

Dodatni problemi javljaju se kod dece koja ne pripadaju većinskoj jezičkoj grupi. Dete koje odrasli u većinskoj kulturi ocenjuju kao nekomunikativno (pa čak i kao zaostalo u jezičkom razvoju), može se u isključenoj manjinskoj kulturi smatrati idealnim

26 Hart i Risely, 1995.

detetom, od koga se očekuje da tiho posmatra i da svoje mišljenje zadržava za sebe.²⁷ Pored toga, kada su u pitanju deca koja govore drugi jezik, postoje praktična organizaciona pitanja koja treba rešiti, npr. koji je uzrast najbolji za decu iz manjinske kulture da počnu sa učenjem jezika većinske kulture, kako sačuvati manjinski jezik i kulturu unutar glavne kulture,²⁸ kako zapošljavati i obučavati osoblje koje će se baviti podučavanjem jezika itd.

- e. *Formulisanje određenih standarda za sredinu u kojoj uče isključena deca i/ili deca koja govore drugim maternjim jezikom i njihove porodice.* Uspešni sistemi usluga ranog detinjstva obično se rukovode jasnim propisima i standardima.²⁹ Kod usluga ranog razvoja za isključenu decu i porodice možda treba naglasiti neke druge stvari, na primer:
- *Staviti primarni naglasak na važnost stvaranja i održavanja odnosa poverenja sa decom i roditeljima iz manjinske populacije.* Mnoge institucije ranog razvoja koje su formirali pripadnici većinskih kultura koji su u njima i zaposleni, još uvek nisu prihvatile društvenu različitost i osnovna prava manjina. Naročito kada su u pitanju usluge namenjene deci najmlađeg uzrasta (pošto je podizanje dece neraskidivo povezano sa kulturom), roditeljima i deci iz manjinskih kultura treba pokazati, verbalno i praktično, da imaju puno pravo da zadrže svoju kulturu, jezik i običaje i da će to, u okviru organizacije koja pruža uslugu, poštovati i vaspitači i deca koji pripadaju većinskoj kulturi.
  - *Staviti jak fokus na procese unutar programa, tj. na kvalitet društvene interakcije i interakcije sa vaspitačem koju dete ima u okruženju u kome se pružaju usluge ranog razvoja.* Deca najbolje uče kada zainteresovani vaspitači i nastavnici podstiču njihovu autonomiju, organizuju zanimljiva iskustva i projekte, podstiču pitanja i razumevanje, proširuju značenja i daju deci povratnu informaciju o tome koliko su naučila.
  - *U okviru glavnih opštih usluga oformiti fleksibilne grupe, omogućiti individualnu podršku i izraditi planove učenja za decu sa posebnim obrazovnim potrebama.* Inkluzivno obrazovanje za decu sa posebnim potrebama trebalo bi da bude primereno i fleksibilno. Individualni planovi učenja koji se sastavljaju u dogovoru sa detetom i roditeljima korisni su prilikom merenja rezultata, ali i da bi se ohrabrila odgovornost deteta i porodice za učenje.
  - *Dogovoriti razvojne ciljeve za svu decu koja se približavaju uzrastu polaska u školu u svim domenima razvoja.* I pored toga što treba izbeći pristup uniformnosti kada je razvoj dece u pitanju, ipak je neophodno staviti naglasak na jednake rezultate i glavne sposobnosti kako bi se obezbedila pouzdanost.
  - *Pružati stalnu i intenzivnu podršku porodicama, od najranijeg uzrasta dece.* Kao prvi vaspitači svoje dece, roditelji obezbeđuju sredinu u kojoj se mogu razvijati primarne ljudske osobine: emocionalna stabilnost, samoregulacija, društvenost i motivacija da se uči. Usluge u ranom detinjstvu mogu obezbediti jedinstvenu podršku i biti izvor informacija za roditelje kako bi oni mogli uspešno da obavljaju svoju ulogu.
  - *Obezbediti dodatna finansijska sredstva kako bi se osiguralo da se socijalno isključenoj deci pruži najviši mogući kvalitet, koji podrazumeva pozitivan odnos između broja dece i osoblja te iskusne, dobro obučene vaspitače i učitelje.* Ukoliko se žele prevazići problemi koji se javljaju u porodici i zajednici, a koji nepovoljno utiču na zdravlje, jezički i društveno-emosivni razvoj, kao i na učenje deteta,

27 Istraživanje o deci kanadskih starosedelaca u Kanadi pokazuje, na primer, da je u nekim plemenima ideal deteta baš ono dete koje ume da čuti i uči posmatrajući cele sekvence ponašanja bez verbalne medijacije (Balls, 2002).

28 Nekoliko faktora utiče na odluku o tome da li je potrebno učenje drugog jezika: broj roditelja koji zahtevaju podučavanje manjinskog jezika, finansijska sredstva kojima zemlje, ministarstva ili opštine raspolazu da bi platili takvo podučavanje, stepen odgovornosti u oblasti obrazovanja koji je prenet na lokalne vlasti, raspoloživost kvalifikovanog osoblja itd. U svakom slučaju, trebalo bi omogućiti poštovanje manjinskih jezika ili kultura, ako ne kroz učenje tih jezika, onda kroz proslave i stav pun poštovanja prema deci kada govore na maternjem jeziku.

29 Vidi, na primer, pedagoške standarde Međunarodnog udruženja „Korak po korak“, 2008.

programi vrtića za socijalno isključenu decu moraju biti najvišeg kvaliteta. Drugim rečima, jednako finansiranje nije dovoljno (vidi Panel 1).

2.3.2.2. Mere koje obezbeđuju razvojnu spremnost romske dece za usluge

- a. *Neophodan preduslov jeste smanjenje siromaštva romske dece i porodica.* Ukoliko se želi da najmlađa deca imaju jednake šanse na početku života, vlade će morati da usvoje agresivne mere za smanjenje siromaštva, diskriminacije prilikom zapošljavanja, diskriminacije na poslu i u zdravstvu, kao i za smanjenje nepovoljnih uslova stanovanja sa kojima se susreću njihovi roditelji. Povećano učešće na tržištu rada jeste neophodan preduslov za inkluziju Roma, a to je cilj za koji su potrebni pomno razmatranje i posebne političke mere u društvima u kojima se ekonomska situacija pogoršava. Istovremeno, uspostavljanje visokokvalitetnih programa obrazovanja i nege na ranom uzrastu takođe bi, verovatno, doprinelo poboljšanju obrazovanosti i zapošljavanja Roma, naročito romskih žena.
- b. *Mobilizacija i uključivanje romskih porodica i nevladinog sektora kako bi se izradili i vodili programi pripreme za vrtiće.* Važno je da romski roditelji i nevladine organizacije realizuju programe odgajanja dece i roditeljstva uz finansijsku i drugu podršku države, ukoliko tako zahteva većina profesionalaca koji se bave pitanjima Roma. Istraživanja jasno ukazuju na to da je uticaj porodice na decu mnogo veći nego uticaj bilo koje spoljne usluge. Diskriminacija i zavisnost od programa koje su uspostavile većinske grupe koje Rome doživljavaju kao inferiorne, predstavljaju stalnu pretnju za socijalno organizovanje, identitet i samopoštovanje Roma.
- c. *Usredsrediti pažnju na preventivne usluge namenjene porodicama i deci mlađoj od uzrasta upisa u vrtić.* Iz postojećih podataka može se zaključiti da je pristup Romkinja trudničkim i porodičkim uslugama relativno nizak i da je status uhranjenosti i primarnog zdravlja romske odojčadi i najmlađe dece daleko od idealnog. Istraživanje Odseka za analizu zdravlja škotske Vlade³⁰ ukazuje na to da sledeći programi imaju suštinski značaj za zdravlje i razvoj najmlađe dece iz siromašnih sredina: prenatalna i postnatalna zaštita zdravlja majki, bezbednost, dobra ishrana i prestanak pušenja i unošenja alkohola tokom trudnoće, programi kućnih poseta patronažnih sestara, roditeljsko obrazovanje i podrška roditeljima te obrazovanje i zaštita u ranom detinjstvu, u uzrastu od 3. do 8. godine. Za decu uzrasta 0–3 godine redovne posete patronažnih sestara smatraju se najdelotvornijim.
- d. *Ohrabriti romske porodice i zajednice da uspostave sopstvene programe pripreme za vrtić, sa jasnim ciljevima i procedurama procene.* Loša situacija u kojoj se nalaze deca iz isključenih zajednica znatno se pogoršava ako deca dolaze iz sredine u kojoj se govori drugi jezik. Da bi se to predupredilo, romske zajednice treba da uspostave – uz finansijsku pomoć države – programe pripreme za vrtić za roditelje i decu koji se fokusiraju na igru, usvajanje jezika i pismenost roditelja. Ove grupe za igru odnosno grupe roditelja i dece mogle bi da se okupljaju nekoliko puta nedeljno, a mogle bi da primaju i stariju decu tokom raspusta.

30 Hallam, 2008.

Panel 1. Pravila vođenja programa Bolje šanse za Arkanzas (The Arkansas Better Chance Programme – ABC)

Pored određivanja da li su se deca i pružaoci usluge kvalifikovali za učešće u programu, pravila vođenja programa ABC odnose se na pet glavnih oblasti.

Odnos broja dece i osoblja i veličina grupa. Odnos dete–osoblje u učionici neće prelaziti 4:1 za bebe do 18 meseci, 7:1 za malu decu od 18 meseci do 3 godine i 10:1 za decu od 3 do 5 godina. Najveći broj dece u jednoj grupi za ova godišta je, redom, 8, 14 i 20.

Profil zaposlenih, modeli zapošljavanja i profesionalni razvoj. Osoblje se deli u tri kategorije, a u svakoj od njih potrebne su sledeće minimalne kvalifikacije: *glavni nastavnik* sa diplomom trogodišnjih (bačelor) ili četvorogodišnjih (master) studija iz oblasti ranog obrazovanja dece (ili nekom drugom relevantnom diplomom sa naglaskom na razvoju dece), *nastavnik u učionici* sa diplomom dvogodišnje više škole za obrazovanje dece na ranom uzrastu i paraprofesionalni pomoćnik sa završenom obukom za dečiji razvoj. Osoblje programa ABC takođe bi trebalo da bude etnički raznovrsno koliko i deca koja učestvuju u programu. Glavni nastavnici su odgovorni za nastavni program, plan rada i nadzor pomoćnika, a godišnje bi trebalo da pohađaju 30 sati profesionalnog usavršavanja; pomoćnici imaju pravo na 20 sati. U svakoj učionici trebalo bi da budu jedan nastavnik i jedan pomoćnik. Centri sa četiri učionice moraju zaposliti dva glavna nastavnika, dva nastavnika u učionici i četiri paraprofesionalna pomoćnika.

Standardi programa i nastavni plan. Programi će biti razvojno prikladni i individualizovani kako bi zadovoljili potrebe svakog deteta. Centri prate smernice Nacionalne asocijacije za obrazovanje dece ranog uzrasta (NAEYC) i Okvir obrazovanja dece na ranom uzrastu savezne države Arkanzas. Pored obogaćene sredine u kojoj se odvijaju (oprema i materijali za decu, zone sa zanimljivim sadržajima i mesta za učenje, na odgovarajući način osmišljen prostor na otvorenom), programi će obuhvatati tematske jedinice i ciljeve koji se odnose kulturne različitosti, društveno-emotivno učenje, kreativno-estetsko učenje, kognitivni razvoj, fizički razvoj i jezik. Nastavnici će primenjivati i održavati individualni portfolio za svako dete, u kome će biti i radovi deteta, ali i opservacije roditelja i nastavnika. Dnevni raspored trebalo bi da odražava ravnotežu između aktivnosti u zatvorenom/aktivnosti na otvorenom, mirovanja/aktivnosti, individualnog rada/rada u maloj grupi/rada u velikoj grupi, osnovne motorike/fine motorike i aktivnosti koje je iniciralo dete/aktivnosti koje je inicirao nastavnik. Obroci i užine su besplatni za siromašnu decu, a vreme za jelo i druge svakodnevne radnje se koriste za spontano učenje. Treba posvetiti pažnju olakšavanju prelaska dece iz jednog programa ili uzrasne kategorije u drugu, sa posebnim naglaskom na prelazak u državne vrtiće i obdaništa.

Procena deteta, razvojni i zdravstveni pregledi. Sva deca u programima ABC prolaziće kroz sveobuhvatne zdravstvene i razvojne preglede kako bi se utvrdile njihove individualne potrebe. Zdravstveni pregledi obuhvataju rast i uhranjenost, razvojnu procenu, neurološki i kardiološki status, vid, sluh, stanje zube, status imunizacije i laboratorijske testove urina i krvi. Razvojni pregled obuhvata sledeće oblasti: vokabular, vizuelno-motornu integraciju, razvoj jezika i govora, fine i grube motorne veštine, društvene veštine i razvojne prekretnice. Izradiće se i sveobuhvatna longitudinalna studija kako bi se program ABC evaluirao u vremenu i kao bi se obezbedilo da on ispunjava svoje ciljeve.

Uključenost roditelja/zajednice. Svaki program imaće i priručnik za roditelje i plan za uključivanje roditelja koji će obuhvatati prilike za roditelje da iznesu svoje stavove i da se uključe u pripremu i funkcionisanje programa. Plan podrazumeva roditeljsku reviziju programskih planova, roditeljske konferencije i metodu da se roditelji uključe u obrazovanje svog deteta. Takođe će se gajiti i politika „otvorenih vrata“ za roditelje kako bi se oni ohrabрили da posećuju učionice i da učestvuju u aktivnostima u učionici.

POGLAVLJE 1

O zemlji i položaju romske populacije u njoj

Osnovni podaci o zemlji i romskoj populaciji

Republika Srbija se nalazi u jugoistočnom delu Evrope, u centralnom delu Balkanskog poluostrva. Glavni grad je Beograd, a zvanični jezik srpski. Teritorijalnu organizaciju Republike Srbije čine 152 opštine (u kojima se ostvaruje lokalna samouprava), 29 administrativnih okruga, 24 grada i 22 gradske opštine. Grad Beograd i Grad Niš su posebne teritorijalne jedinice. U sastavu Republike Srbije nalazi se AP Vojvodina kao oblik teritorijalne autonomije.³¹

Srbija je zemlja u tranziciji, opterećena konfliktima iz neposredne prošlosti, sa velikim brojem izbeglih i interno raseljenih lica, sa visokom stopom nezaposlenosti i problemom siromaštva. Prema procenama za prvu polovinu 2010. godine, oko 650.000 ljudi u Srbiji ne može da zadovolji ni najosnovnije životne potrebe.³²

Srbija se opredelila da pristupi EU. Republika Srbija je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i podnela zahtev za prijem u EU, tako da pitanja socijalne inkluzije i smanjenja siromaštva postaju obavezna komponenta politike integracije u EU. Vlada je posvećena ispunjavanju zahteva koje je EU definisala na samitima u Lisabonu i Kopenhagenu i prati odluke sadržane u novom razvojnom dokumentu „Evropa 2020“. Srbija učestvuje u evropskom procesu socijalnog uključivanja, što je jedan od važnih zadataka u procesu pridruživanja EU i što podrazumeva razvoj i usavršavanje politika, institucionalnog okvira i metodologije za praćenje socijalne uključenosti pojedinaca i društvenih grupa u Republici Srbiji.

U Nacionalnoj strategiji Srbije za pristupanje EU pitanje poboljšanja položaja Roma postavlja se kao jedan od prioriteta. U planu Vlade Srbije za implementaciju evropskog partnerstva u tački 3, pod nazivom *Ljudska prava i zaštita manjina*, u stavci 3.1.16 navodi se da treba „sprovoditi strategije i akcione planove koji su bitni za integraciju romskog stanovništva, uključujući i povratnike“.

31 U Ustavu Republike Srbije, u drugim zvaničnim dokumentima i u velikom delu javnosti pominje se i AP Kosovo i Metohija, mada je Kosovo 2008. godine proglasilo nezavisnost od Srbije.

32 Matković, 2011.

Na osnovu poslednjeg popisa iz 2002. godine, bez podataka za Kosovo, u Srbiji živi 7.498.001 stanovnik. Stanovništvo čini 82,8% Srba, 3,91% Mađara, 1,81% Bošnjaka, 1,44% Roma i 1,08% Jugoslovena.³³ U Republici Srbiji je 1. 1. 2010. godine živelo ukupno 7.306.000 stanovnika.³⁴ U Srbiji se broj stanovnika neprestano smanjuje od početka XXI veka, pa je u odnosu na 2000. godinu manji za 220.000 (u odnosu na početak 2009. godine stanovništvo se smanjilo za 28.300). Kao glavni razlog navodi se negativni prirodni priraštaj. Populacija Srbije spada u jednu od najstarijih na svetu. Prema procenama Republičkog zavoda za statistiku (RZS), u 2008. godini 21,27% stanovništva bilo je mlađe od 19 godina, a 51,54% starije od 40 godina (od toga 22,52% starije od 60 godina).

Pouzdanih podataka o broju Roma nema. Zvanična statistika navodi da ih ima 108.000,³⁵ a procene nevladinih organizacija kreću se i do 800.000. Najčešće se koristi objedinjena procena od 450.000 do 500.000, oko koje su se složili i vladin i nevladin sektor.³⁶ Očekuje se da će popis koji je sproveden u jesen 2011. godine dati realniju sliku o broju Roma.

Romi u Srbiji predstavljaju najbrojniju i najugroženiju nacionalnu manjinu. Romski jezik je kao maternji jezik na popisu iz 2002. godine navelo 76% građana romske nacionalnosti.³⁷ Kako je procenat izračunat na osnovu broja Roma koji je znatno manji od realnog, ovaj podatak se može smatrati nepouzdanim.

Romi su najmlađa populacija u Srbiji – 40,7% romskog stanovništva čine deca mlađa od 14 godina, a 31% deca/mladi uzrasta od 15 do 24 godine. Ovaj relativno nizak prosek godina romske populacije u jasnom je kontrastu sa sve starijom opštom populacijom u Srbiji (videti gore navedene podatke).³⁸ Prema najnovijim podacima Ministarstva zdravlja od 31. 12. 2010. godine, na uzorku od ukupno evidentiranih 120.708 Roma, dece od 0 do 18 godina ima 40,56% (od toga 8% čine deca od 0 do 1 godine), mladih od 15 do 18 godina ima 5,87%, a mladih od 19 do 26 godina 17,38%.³⁹

Nepouzdanost demografskih podataka dodatno komplikuju značajne migracije populacije, koje su uglavnom vezane za kretanja izbeglica tokom devedesetih godina. Romske izbeglice koje su došle u Srbiju retko su bile zvanično registrovane. Posle 2000. godine desetine hiljada Roma su, prema Sporazumu o readmisiji, vraćene u Srbiju iz zapadnih zemalja.⁴⁰ Zbog toga se danas romska populacija u Srbiji sastoji od Roma rođenih u Srbiji (koji govore romski i/ili srpski, a u nekim slučajevima i mađarski), izbeglica i interno raseljenih lica (koja govore romski i/ili srpski odnosno albanski) i povratnika (koji govore romski i/ili neki od evropskih jezika, najčešće nemački).⁴¹

Istorijski gledano, doseljavanje Roma na teritoriju današnje Srbije poklapa se sa turskim osvajanjima. Prema pravcima dolaska na ovo područje⁴² Romi se dele na:

- *Turske Rome*, koji su se naselili u Srbiju polovinom XIV veka. Ovu grupu čine *gažikano Romi* (srpski Romi), koji su često prihvatili hrišćanstvo, i *korane Romi* (kuranski Romi), koji su uglavnom islamske veroispovesti i koji održavaju tradiciju romskog govora

33 Romski obrazovni fond, REF, 2010.

34 Najnovije procene Republičkog zavoda za statistiku.

35 Popis 2002.

36 REF, 2010, str. 8.

37 RZS, Popis 2002.

38 REF, 2010, str. 9.

39 Podaci dobijeni od dr Šaranović Racić iz Ministarstva zdravlja.

40 Readmisija je postupak vraćanja i prihvatanja lica koja ne ispunjavaju uslove za ulazak na teritoriju ili boravak na teritoriji drugih država. Republika Srbija je prethodnih godina potpisala veliki broj ovakvih sporazuma, a zatim i opšti sporazum sa EU koji je stupio na snagu 1. 1. 2008. godine.

41 REF, 2010.

42 Đorđević, T., „Ko su to Cigani“, Naš narodni život, knjiga IV, Beograd, 1932, str. 90–119, prema Vodinečić, Gajin, 2009.

u međusobnoj komunikaciji. Turski Romi su imali bolji položaj od ostalih romskih skupina. Pripadnici srodnih zanimanja osnivali su naselja i stalno se naseljavali u njima.

- *Bele Rome*, koji su u Srbiju došli iz Bosne. Oni su uglavnom vezani za naselja i nisu pokazivali sklonost ka nomadskom načinu života. Pretežno su islamske veroispovesti. Uglavnom govore srpski.
- *Vlaške Rome*, koji su se u Srbiju doselili iz Rumunije u XIV veku. Smatra se da su njihovi potomci najbrojnija romska skupina u Srbiji. Nazivaju se Banjašima, a u podrinjskom delu uz Bosnu Karavlasima. Gotovo svi su pravoslavne vere, govore uglavnom srpski, a neke skupine srpski i rumunski jezik.
- *Mađarske* ili *banatske Rome*, koji su se doselili iz Austrougarske.

U periodu uspostavljanja srpske državnosti odnos prema Romima se menja (pre svega jer su Romi u ustancima protiv Turaka učestvovali na strani Srba) pa se donose akti koji ih izjednačavaju sa srpskim stanovništvom i doprinose njihovoj emancipaciji. Iako su postojali i neki zakoni koji su diskriminirali Rome (uglavnom nomade), najviši državni akt iz 1835. godine, Sretenjski ustav, propisuje pravnu jednakost svih građana Srbije pred vlastima, nezavisno od etničkih posebnosti.

Tokom Drugog svetskog rata Romi su bili, posle Jevreja, etnička zajednica koja je izgubila najveći procenat pripadnika (31,4%), na teritoriji tadašnje Jugoslavije,⁴³ mada se o tome i dan-danas malo ili nimalo zna i govori u široj javnosti.

U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji Romi nisu imali status nacionalne manjine, već najčešće etničke grupe. Oni su bili izloženi **snažnim asimilacionim pritiscima**, ali je njihova **socijalna situacija bila relativno stabilna**.⁴⁴

U Miloševićevo vreme u zakonodavstvu nije bilo diskriminacije Roma, ali su postojali mnogi primeri diskriminacije u stvarnom životu u kojima su veoma često učestvovali i lokalne vlasti. Kulturna diskriminacija bila je najočiglednija u domenu **osporavanja romskog jezika**.⁴⁵ Lingvistička sporenja oko romskog jezika iskorišćena su da se on ne uvede u službenu komunikaciju (npr. nije bilo sudskih tumača), dok su istovremeno postojale radijske i televizijske emisije na romskom jeziku, a jedno pozorište je, povremeno, na ovom jeziku igralo predstave. Drugi vid diskriminacije bio je i ostao **način stanovanja**, koji je posledica teškog siromaštva, diskriminacije i socijalne podređenosti romske populacije. Pored toga, za stanovanje Roma na ovim prostorima karakteristična je i njihova getoizacija, čiji su uzroci socijalni (siromaštvo) i etničko-diskriminatorni (etnička distanca prema Romima), a koja je u vreme Miloševićeve vladavine bila veoma prisutna. Situacija se izuzetno pogoršala tokom embarga i sankcija UN. Smatra se da su Romi u tom periodu bili u neizdrživom položaju, jer su već bili izuzetno siromašni i nisu primali pomoć od rođaka i prijatelja iz inostranstva. U to vreme vlasti su napustile programe obrazovanja i poboljšanja položaja Roma.⁴⁶ Diskriminacija Roma u SRJ intenzivirala se pred kraj Miloševićeve vladavine. Godine 1996. objavljen je podatak (US State Department) da romska deca nemaju mogućnost da se školuju na svom jeziku,⁴⁷ a da ih samo oko 20% završava osnovno obrazovanje. Nasilje skinheda je uzelo maha i 18. oktobra 1997. godine ubijen je Rom Dušan Jovanović, star 14 godina, a naredne godine sve je kulminiralo napadom

43 Bogosavljević, prema Vodinelić i Gajin, 2009.

44 Kovačević, 2009.

45 Vodinelić i Gajin, 2009.

46 *Ibid.*

47 Država je to opravdavala činjenicom da Romi nisu imali status nacionalne manjine, pa ni pravo da se školuju na svom jeziku.

na beogradsku nevladinu organizaciju *Romski dokumentacioni i informativni centar*. Sa pojačavanjem sukoba na Kosovu povećavao se i broj raseljenih Roma, a po okončanju bombardovanja Srbi i Romi su masovno izbegli sa Kosova. Ovi interno raseljeni Romi postaće početkom XXI veka jedna od najviše diskriminiranih grupa na području Srbije.⁴⁸ U kolektivnim centrima često nije bilo mesta za Rome izbegle s Kosova. Njih su u velikom broju slučajeva smeštali u nelegalna romska naselja, nisu mogli da dobiju prijavu boravka, pa ni izbegličke legitimacije, što je dovelo do velikih problema u ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, obrazovanje i zapošljavanje.⁴⁹

Tokom poslednjih deset godina, od demokratskih promena u Srbiji, situacija u kojoj se nalazi romska populacija se menja. I mada se svi slažu da su promene pozitivne, procena njihovog obima i kvaliteta u velikoj meri zavisi od ugla gledanja i izvora informacija.

U Srbiji su posle 2000. godine učinjeni pomaci u pogledu **unapređenja manjinskih prava**. Kada su u pitanju međunarodni dokumenti, Državna zajednica Srbija i Crna Gora je 2001. godine pristupila *Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope*, a *Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima* ratifikovana je 2005. godine.⁵⁰ Formirani su Ministarstvo za ljudska i manjinska prava⁵¹ i Republički savet za nacionalne manjine. Usvojena je *Deklaracija o novom demokratskom sistemu unapređivanja položaja nacionalnih manjina* (2002) i donet je *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (2002).

Nacionalni savet romske nacionalne manjine⁵² osnovan je 2003. godine i predstavlja formu kulturne samouprave romske zajednice. Savet učestvuje u donošenju odluka koje se tiču upotrebe jezika, obrazovanja, informisanosti i kulture. Članove ovog saveta⁵³ glasanjem bira pravno pripadajuće biračko telo. U poseban birački spisak romske nacionalne manjine na teritoriji Srbije je, do maja 2010. godine, upisano 56.076 Roma.⁵⁴

Na nivou državnih organa stvoren je institucionalni okvir za integraciju Roma. Unutar Ministarstva za ljudska i manjinska prava osnovana je **Kancelarija za sprovođenje Nacionalne strategije za unapređenje položaja Roma u Srbiji**. U Vojvodini su osnovani **Pokrajinski savet za integraciju Roma i Kancelarija za inkluziju Roma**.⁵⁵ Važno je naglasiti da je participacija Roma u svim telima visoka.

Krajem 2006. godine donet je novi **Ustav Republike Srbije**, kojim se garantuju prava nacionalnih manjina, kao što su puna ravnopravnost i uvažavanje identiteta, individualna i kolektivna prava, pozitivna diskriminacija, samouprava u oblasti kulture, obrazovanja, i informisanja te službena upotreba jezika. Ustavom su takođe zabranjene diskriminacija i

48 Vodinelić i Gajin, 2009.

49 Kovačević, 2009.

50 Srbija je između ostalog ratifikovala i Povelju UN o ljudskim i političkim pravima, Povelju o dečijim pravima, Međunarodnu konvenciju o eliminaciji svih vidova rasne diskriminacije, Konvenciju o eliminaciji svih vidova diskriminacije protiv žena, Konvenciju UNESCO-a protiv diskriminacije u obrazovanju itd.

51 Nakon raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora, 2006. godine, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava prestalo je da postoji i zamenjeno je Službom za ljudska i manjinska prava, ali je potom ponovo uspostavljeno nakon parlamentarnih izbora 2008. godine.

52 I ostale manjine imaju svoje nacionalne savete.

53 Savet ima 35 članova, uključujući predsednika i tri potpredsednika, izvršni komitet sa šest članova te odvojene komitete za obrazovanje, stanovanje, kulturu, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, političko učešće, nevladine organizacije, zapošljavanje, interno raseljena lica i povratnike. Saveti Roma se organizuju i u opštinama u kojima postoji zakonom određen procenat pripadnika ove nacionalne manjine.

54 Vidi <http://izbori.ljudskaprava.gov.rs/ci/info/story/>.

55 *Kancelarija za inkluziju Roma* je osnovana 2007. godine pri Pokrajinskom sekretarijatu za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, na inicijativu Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo.

nasilna asimilacija.⁵⁶ Prvi put su u ustavnopravnoj istoriji Srbije definisane i odredbe pod naslovom „Prava deteta“.

„Deca uživaju ljudska prava primereno svom uzrastu i duševnoj zrelosti. Svako dete ima pravo na lično ime, upis u matičnu knjigu rođenih, pravo da sazna svoje poreklo i pravo da očuva svoj identitet. Deca su zaštićena od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja ili zloupotrebljavanja. Deca rođena izvan braka imaju jednaka prava kao deca rođena u braku. Prava deteta i njihova zaštita uređuju se zakonom.“

Ustav Republike Srbije, 2006.

Republika Srbija je ustanovila niz institucionalnih mehanizama u oblasti zaštite ljudskih prava i sloboda i sprečavanja diskriminacije. Pored pomenutog Ministarstva za ljudska i manjinska prava (formirano 2008. godine), ustanovljene su i nezavisne institucije kao što su *Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti* (2004), *Zaštitnik građana* (2007) i *Državna revizorska institucija* (2007). U maju 2010. godine Narodna skupština je imenovala Poverenika za zaštitu ravnopravnosti kao jedan od ključnih mehanizama za borbu protiv diskriminacije.

Srbija je 2005. godine potpisala Deklaraciju o učešću u Dekadi inkluzije Roma (DIR) i u januaru 2005. godine usvojila **Nacionalne akcione planove (NAP)**⁵⁷ za unapređivanje položaja Roma u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i zdravstva, uz uključivanje međuresorskih tema – antidiskriminacije, rodne ravnopravnosti i smanjivanja siromaštva.⁵⁸

U leto 2008. godine Vlada je formirala *Savet za unapređenje položaja Roma i sprovođenje Dekade inkluzije Roma*, koji se sastoji od predstavnika romskih organizacija, političkih partija i relevantnih državnih institucija. Funkciju predsednika Saveta obavlja potpredsednik Vlade za evropske integracije, koji je istovremeno i nacionalni koordinator za DIR. U okviru Vlade AP Vojvodine, Sekretarijat za prava manjina nedavno je formirao Odsek za Rome. Ovaj odsek treba da koordiniše aktivnosti koje se odnose na DIR. Grad Beograd je uspostavio Koordinacioni centar i Savet za inkluziju Roma. Mnoge opštine u Srbiji angažuju koordinate koji se fokusiraju na pitanja Roma, dok se većina aktivnosti vezanih za DIR koordiniše kroz blisku saradnju sekretarijata/kancelarije za sprovođenje romske nacionalne strategije, predsednika Nacionalnog saveta Roma i ministarstava, kao i radnih grupa koje stoje iza akcionih planova DIR.

Vlada je 2009. godine, na programskoj osnovi, formirala *Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva* pri Kabinetu potpredsednika Vlade za evropske integracije, kao prvi korak u uspostavljanju institucionalnog okvira za razvoj i sprovođenje politika socijalnog uključivanja. Tim pomaže potpredsedniku Vlade za evropske integracije da koordiniše i nadzire aktivnosti Vlade u oblasti socijalnog uključivanja i da priprema izveštaje o tim aktivnostima. Tim je nadležan za jačanje kapaciteta Vlade da razvija i sprovodi politike socijalnog uključivanja zasnovane na primerima dobre prakse u Evropi i pruža podršku resornim ministarstvima u razvijanju i sprovođenju politika socijalnog uključivanja, uz redovne konsultacije sa organizacijama civilnog društva.⁵⁹

56 Pravni bilten *Propisi i praksa*, 2010.

57 Nacionalni akcioni planovi su kasnije revidirani i unapređeni.

58 Kovačević, 2009.

59 Nacr prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

U celini posmatrano, **ljudska i manjinska prava i slobode** u Republici Srbiji se štite i poštuju, pri čemu treba imati na umu da propisi još uvek garantuju viši nivo od onog koji se postiže u praksi, uprkos naporima koji se u tom pravcu čine. Posebne teškoće u ostvarivanju ljudskih prava zapažaju se kod pojedinih kategorija stanovništva, među kojima su i Romi. Evidentirani su slučajevi izražavanja mržnje i netrpeljivosti prema Romima, od kojih su neki procesuirani. Readmisija, kojom je obuhvaćen veliki broj Roma iz zemalja EU, prouzrokovala je niz problema za građane koji se po povratku u Srbiju susreću sa brojnim administrativnim i drugim poteškoćama. Preko 100 opština i gradova u Srbiji još uvek nije usvojilo lokalne akcione planove za poboljšanje položaja Roma, a primetan je i nizak nivo političke participacije Roma.⁶⁰

U martu 2011. god. Narodna skupština je usvojila novi **Zakon o ministarstvima**, kojim se predviđa da rekonstruisana Vlada Srbije ima 17 ministarstava. Za ovaj izveštaj je bitno to što je Ministarstvo prosvete postalo Ministarstvo prosvete i nauke, a Ministarstvo za ljudska i manjinska prava je ukinuto i pripojeno Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu, pa se sada novo ministarstvo zove Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, državnu upravu i lokalnu samoupravu. Kakve će efekte imati ovo restrukturiranje i smanjivanje broja ministarstava videće se u narednom periodu.

Pregled trenutnog društveno-ekonomskog statusa Roma u Srbiji

U tranziciji kroz koju prolazi Srbija, uprkos demokratskim promenama, Romi su bili i ostali daleko najsiromašnija i najugroženija društvena grupa, koja živi na marginama društva i koja je znatno siromašnija od opšte populacije, tj. ima malu društvenu moć, ograničene životne šanse i nizak društveni ugled.⁶¹ Procene Svetske banke pokazuju da *60,5% romske populacije spada u kategoriju „veoma siromašni“* (u poređenju sa 6,1% opšte populacije). Neki drugi podaci⁶² pokazuju da je 2007. godine *6,6% stanovnika Srbije živelo ispod linije siromaštva, u poređenju sa 49,2% Roma, od kojih je 6,4% živelo u ekstremnom siromaštvu*. U siromašnoj romskoj populaciji žene i deca žive pod posebnim rizikom.⁶³

Visoka stopa nezaposlenosti i niska stopa participacije i zaposlenosti osnovni su razlozi za veliko siromaštvo među Romima. Romi imaju četiri puta veću stopu nezaposlenosti u okviru svih starosnih grupa i svih nivoa obrazovanja u odnosu na neromsku populaciju.⁶⁴ Neke druge analize pokazuju da je izrazito duboka ranjivost Roma povezana prvenstveno sa veoma visokom stopom nezaposlenosti koja iznosi 31,6% (što je za čitavih 17,7 procentnih poena više od stope nezaposlenosti radno sposobnog stanovništva) i niskom stopom aktivnosti od 48,7% (što je za 15,5 procentnih poena niže od proseka). Takođe, procenat nesigurne zaposlenosti veći je od proseka za 5,5 procentnih poena.⁶⁵

Poseban problem kod Roma, kao i kod ukupne populacije, predstavlja *dugoročni karakter nezaposlenosti*. Nezaposlenost među Romima stalno raste, što je uslovljeno nižim stepenom obrazovanja, predrasudama prema Romima i ekonomskom krizom koja je pogodila Srbiju. Kada se posmatra zaposlenost stanovništva prema zanimanju, može se zaključiti da su Romi najviše zaposleni u onim profesionalnim granama koje su *najniže rangirane na stratifikacionoj lestvici*. Više od 40% Roma radi u radničkim zanimanjima,

60 *Ibid.*

61 Dr Aleksandra Mitrović, izlaganje u Srpskoj akademiji nauke i umetnosti, 7. 12. 2010.

62 Projekat RZS i Tima za sprovođenje strategije za smanjenje siromaštva pri kabinetu potpredsednika vlade, „Utvrdjivanje siromaštva u Srbiji“, dobio je nagradu Svetske banke.

63 Kovač Cerović, 2007, str. 15.

64 REF, 2010, str. 8.

65 Krstić i dr. Položaj ranjivih grupa na tržištu rada, 2010, str. 75–82; uzorkom nisu bili obuhvaćeni Romi iz slamova.

i to onim za koja se ne traži profesionalna stručnost i za koja „niko nije zainteresovan“.⁶⁶ Ogromna zastupljenost Roma u *neformalnoj ekonomiji* (83,5%) u odnosu na ukupnu populaciju (34,9%) takođe govori o visokoj stopi nesigurne zaposlenosti Roma na tržištu rada, posebno imajući u vidu kvalitet poslova u neformalnoj ekonomiji.⁶⁷ Romi pribegavaju neformalnoj ekonomiji kao jedinom obliku rada gde će bez diskriminacije ostvariti sopstvene prihode. Rad u sivoj ekonomiji karakteriše strah da će im, jednog dana kada budu razotkriveni, posao biti oduzet, a njihova egzistencija dovedena u pitanje.⁶⁸ Od Roma koji su u radnom odnosu, najveći broj radi u društvenom sektoru i državnim institucijama.⁶⁹ Posmatrano prema sektoru aktivnosti, najviše Roma je angažovano u uslugama (trgovina, često u sivoj zoni) – 44%, a zatim u poljoprivredi (32%). Više od polovine Roma su povremeno zaposleni ili sezonski radnici (26,9% i 37%).

„Niko nema para, finansijska situacija je jako loša, većina romskih porodica se izdržava od materijalnog obezbeđenja.“

(Fokus grupa sa zdravstvenim medijatoricama, maj 2010)

Isključenost Roma sa tržišta rada i neučestvovanje u stvaranju dohotka i produktivnosti ima za posledicu da *Republika Srbija na godišnjem nivou gubi oko 238 miliona evra u produktivnosti i 58 miliona evra u fiskalnim doprinosima*.⁷⁰

Obrazovna struktura Roma je izrazito nepovoljna, što se može videti iz sledeće tabele. Više od 50% Roma nije završilo osnovnu školu, oko 31% ima osnovnu školu, a oko 80% populacije spada u kategoriju funkcionalno nepismenih.

Tabela 1: Obrazovni nivo Roma⁷¹

Nivo obrazovanja/godine školovanja	Procenat Roma starijih od 15 godina		
	Popis 1991.	Popis 2002.	AŽS 2007.
Manje od 4 godine školovanja	34,8	32	32,1
Manje od 8 godina školovanja	78,7	63	58,1
Završena osnovna škola	17	29	31,1
Završena srednja škola	4	7,8	10,8
Završena viša ili visoka škola	0,3	0,3	0

66 Đorđević, str. 156.

67 Krstić i drugi, Položaj ranjivih grupa na tržištu rada, 2010, str. 75–82.

68 Kovačević, 2009, str. 9.

69 RIC, 2008.

70 Procena Svetske banke „Cena isključenosti Roma“ u Nacrtu prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 91.

71 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 187.

Najnoviji podaci Ministarstva zdravlja iz decembra 2010. godine, prikupljeni na uzorku od 71.740 Roma, pokazuju da osnovnu školu nije završilo 40,49% Roma.⁷² To bi moglo da ukaže na pozitivne promene u odnosu na 2007. godinu.

Preliminarni rezultati istraživanja MICS 4 pokazuju da među devojkama i mladićima koji pripadaju starosnoj kategoriji od 15 do 24 godine, a žive u segregiranim romskim naseljima, ima samo 77% pismenih žena i 78% pismenih muškaraca (u poređenju sa preko 99% pismenih mladića i devojaka u opštoj populaciji). Situacija je još gora kada se radi o najsiromašnijim Romima. U toj grupi pismeno je samo 49% žena i 46% muškaraca.

Kada se radi o dostupnosti masovnih medija i informacionih tehnologija, situacija je još nepovoljnija po romske žene. Samo jedna od četiri devojke starosti 15–24 godine iz romskih naselja koristi Internet (25,2% u poređenju sa 85% devojaka u opštoj populaciji), 39,1% Romkinja starosti 15–24 godine koristi kompjuter (u poređenju sa 91,4% devojaka u opštoj populaciji), a mediji su dostupni za 19% Romkinja starosti 15–49 (u poređenju sa 56,7% žena u opštoj populaciji).⁷³

Značajna razlika između Roma i opšte populacije postoji i u *uslovima stanovanja*. Prema istraživanju iz 2002. godine,⁷⁴ u Srbiji su postojala 593 romska naselja, od čega 285 gradskih, dok su ostala bila prigradska i seoska. Prema podacima koje su prikupile zdravstvene medijatorke do decembra 2010. godine, naselja zapravo ima znatno više (850).⁷⁵ Preko *dve trećine* romske dece iz romskih naselja je siromašno (67%), 62% romskih domaćinstava sa decom živi ispod linije siromaštva, a preko 90% dece živi u domaćinstvima koja smatraju da su siromašna.⁷⁶

Rezultati istraživanja MICS 4 pokazuju da romska deca iz romskih naselja i dalje zaostaju za svojim vršnjacima iz opšte populacije. Procena razvojnog statusa dece (uzrast od 36 do 59 meseci) ukazuje da indeks ranog razvoja (ECDI)⁷⁷ na nivou Srbije iznosi 94, dok je za decu iz romskih naselja 88. Najveće razlike između romske dece i dece iz opšte populacije javljaju se u oblasti početne pismenosti i početnog računanja; svega 11% dece iz romskih naselja (prema podacima Indeksa razvoja u ranom detinjstvu) razvija se u skladu sa očekivanjima za uzrast, u poređenju na 31% dece iz opšte populacije.

Kućno okruženje u kome odrastaju romska deca veoma često je siromašno i nije podsticajno za razvoj i učenje. Jedno od petoro dece mlađe od pet godina u romskom naselju ima 3 ili više knjiga za decu (na nivou opšte populacije 75,9% dece istog uzrasta ima knjige za decu).

Deca iz romskih naselja često se igraju igračkama kupljenim u radnji (78% u poređenju sa 95% dece iz opšte populacije). Više od polovine romske dece za igru koristi predmete iz domaćinstva i/ili predmete pronađene van kuće (58% u poređenju sa 62% dece iz opšte populacije), 28% se igra igračkama napravljenim kod kuće (25% u opštoj populaciji).

Oko dve trećine (62,5%) romskih očeva igra se sa svojom decom i učestvuje u njihovom učenju (u opštoj populaciji 78% očeva), a svega 67,2% romske dece dobija nekakvu podršku u učenju (na nivou opšte populacije podršku dobija 95,2% dece).

72 Dr Šaranović Racić, Ministarstvo zdravlja, 2011.

73 *Ibid.*

74 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 163.

75 Dr Šaranović Racić, Ministarstvo zdravlja, 2011.

76 Vidi http://www.unicef.org/serbia/Stanje_dece_u_Srbiji_2006_1-56.pdf.

77 Indeks ranog razvoja (ECDI) predstavlja procenat dece koja se razvijaju u skladu sa očekivanjima za uzrast u najmanje tri od četiri domena: početna pismenost/početno računanje, fizički razvoj (motoričke veštine, bez povratnih bolesti), socijalno-emocionalni razvoj i učenje (sposobnost da se prate jednostavne instrukcije, samostalno angažovanje u aktivnostima).

Romska deca na uzrastu do pet godina pet puta su češće izložena riziku jer ostaju bez odgovarajućeg nadzora, sama ili pod nadzorom drugog deteta (5% u odnosu na 1% u opštoj populaciji). To se najčešće događa deci iz najsiromašnijih porodica u romskom naselju (8,4%).

Gotovo 7% romske dece je umereno neuhranjeno, dok je 1% dece izuzetno neuhranjen. Svako četvrto dete (24%) umereno zaostaje u rastu, odnosno prenisko je za svoj uzrast, dok njih 10% izuzetno zaostaje u rastu. Umereno umanjenu težinu u odnosu na visinu ima 5% dece. Isti indikatori primenjeni na opštu populaciju ukazuju na sledeće: skoro 2% dece je umereno neuhranjeno, a 1% je izuzetno neuhranjen; 7% umereno zaostaje u rastu, a 4% ima težinu koja je proporcionalno nešto manja u odnosu na visinu. U Srbiji se skoro 90% dece doji bar neko vreme. Polovina dece iz romskih naselja uzrasta od 0 do 5 meseci pretežno je dojeno (52%), a do 1. odnosno do 2. godine starosti stalno se doji njih 54% odnosno 37%. Tip naselja dovodi do razlike u procentu dece koja su pretežno dojena među zajednicama u romskim naseljima (64% u gradskim naseljima i 38% u seoskim). Rodna disproporcija očigledna je kod dece iz romskih naselja – samo 4% devojčica uzrasta od 0 do 5 meseci isključivo je dojeno, za razliku od 14% dečaka.

Na nivou opšte populacije procenat adekvatno hranjene dece na uzrastu od 0 do 23 meseca iznosi 19,3%, a na nivou romske populacije iz naselja 33,5%. Ovaj, za romsku decu povoljan pokazatelj uslovljen je, pre svega, većom zastupljenošću dojenja u romskoj populaciji. S druge strane, analiza učestalosti obroka pokazuje mnogo gore stanje. Sveukupno, oko dve trećine dece uzrasta od 6 do 23 meseca (72%) dobija minimalan broj obroka,⁷⁸ u poređenju sa 84% dece iz nacionalnog uzorka. Oko 60% dece iz romskih naselja koja se ne doje dobija bar dva mlečna obroka, u poređenju sa 90% u opštoj populaciji.

U registraciji rođenja dece uzrasta do 5 godina nema razlike između opšte populacije i populacije iz romskih naselja (98,9% prema 98,8%), tj. sva deca su registrovana. Procenat dece uzrasta do 5 godina koja imaju zdravstvenu knjižicu iznosi 98,8% u opštoj populaciji i 96% u romskim naseljima.⁷⁹

Prema rečima dr Aleksandre Mitrović,⁸⁰ *tipična siromašna romska porodica* ima sledeće karakteristike: porodica je proširena, pa je čini više generacija i više bračnih zajednica, a svi žive zajedno u istoj kući; patrijarhalnost sa starešinom domaćinstva na čelu organizacije života u kući i podređenim ulogama ostalih članova domaćinstva; rano sklapanje braka je uobičajeno (maloletnički brakovi), pa su *roditelji često još uvek deca*; nedostatak planiranja porodice (što kao posledicu ima veliki broj dece); generacijska nezaposlenost i nepismenost, **naročito majki**; niske aspiracije za školovanje dece i višegeneracijsko siromaštvo.

Romkinje se mogu smatrati jednom od najugroženijih grupa u Srbiji. U marginalizovanoj populaciji Roma one su najviše marginalizovane, najsiromašnije i najmanje obrazovane.⁸¹ Uticaj onoga što se najčešće naziva „romskom tradicijom“ najprisutniji je u odnosu prema Romkinjama, devojčicama, devojka i ženama. Čak 63% devojaka osećalo bi krivicu kada bi uradilo nešto suprotno tradiciji, 36,2% ne bi osećalo krivicu, a samo 2% je odgovorilo da ne zna da li bi osećalo krivicu.⁸² Što se tiče obrazovne

78 Minimalni broj obroka za decu od 6 do 23 meseca koja se ne doje određen je kao najmanje 4 obroka čvrste, polučvrste i kašaste hrane ili mlečna obroka na dan.

79 *Ibid.*

80 Društvo za unapređenje romskih naselja, komentari posle Nacionalnih konsultacija o izveštaju „Inkluzija romske dece ranog uzrasta“, mart 2011.

81 Jedan od zaključaka radne grupe na konferenciji o obrazovanju romskih devojčica, devojaka i žena, oktobar 2010, uz podršku MP, EU i OEBS.

82 NVO Bibija, 2009.

strukture, 87,1% Romkinja nema obrazovanje – bilo da su bez škole (18,8%) ili funkcionalno nepismene (68,3%). Samo 0,4% ima završenu višu školu ili fakultet.

Romkinje su posebno *pogođene problemom nezaposlenosti* – nezaposleno je nešto više od polovine aktivnih žena (57,1%). Stopa zaposlenosti Romkinja iznosila je samo 10%, što je za čitavih 46 procentnih poena manje u odnosu na muškarce.⁸³

Romkinje se još uvek udaju i pre osamnaeste godine. Podaci iz istraživanja MICS 4 ukazuju na razlike u trendovima kada je u pitanju udaja kod Romkinja iz naselja i srpskih žena, kao i na jasnu vezu između nivoa obrazovanja Romkinja i ranih brakova. Oko 16% Romkinja iz romskih naselja udaje se pre 15. godine, a 54% pre nego što napuni 18 godina (u opštoj populaciji ovi procenti su 0,8 odnosno 7,7%). Procenat ranih brakova je najveći kod onih sa najnižim obrazovanjem i kod najsiromašnijih. Među ženama iz romskih naselja, 59% se uda pre nego što napuni 18 godina, a da pre toga nisu završile nikakvu školu ili su završile samo osnovnu školu, što je tri puta više u odnosu na one koje su završile srednju školu, a kojih je 21%. Kod Romkinja iz seoskih romskih naselja ima 66% onih koje se rano udaju, u poređenju sa 48% u gradskim naseljima. Broj ranih brakova se smanjuje sa povećanjem zdravstvenog indeksa. U poređenju sa samo 5% žena u Srbiji u starosnoj grupi 15–19 godina koje su trenutno udate ili žive u vanbračnoj zajednici, gotovo polovina žena iste starosne dobi koje žive u romskim naseljima udate su ili žive u vanbračnoj zajednici (44%).

Od velikog broja romskih devojčica se i pre udaje očekuje da budu poslušne, da brinu o domaćinstvu u kome žive, pre svega o mlađoj braći i sestrama, tako da često veoma rano napuštaju školu. Nivo znanja kod romskih žena veoma je nizak kada su u pitanju zaštita od neželjene trudnoće, polno prenosive bolesti i upotreba kontracepcije. Čak 72% udatih Romkinja koje žive u romskim naseljima ne koristi nikakva kontraceptivna sredstva, dok je ta stopa na nivou cele Srbije 59%.⁸⁴ Romkinje u proseku imaju od 8 do 14 abortusa, ali ne upotrebljavaju kontracepciju niti se sterilizuju, jer ne znaju da li će muž možda poželeti još jedno dete.

Rezultati najnovijeg istraživanja MICS 4 pokazuju drugačiju i bolju sliku. Prema ovim podacima, 64% žena iz romskih naselja koristi kontracepciju, čak više nego što je koriste žene na nivou cele Srbije. Romkinje radije koriste tradicionalne načine sprečavanja trudnoće. Ipak, broj porođaja u adolescenciji je relativno visok za žene iz romskih naselja (158 na 1000 žena) u odnosu na opštu populaciju (24 na 1000 žena). To stvara dodatni problem, jer „deca imaju decu“.

Romkinje su često žrtve nasilja u porodici, koje ne prijavljuju jer ne veruju u institucije sistema i zaštitu koju od njih mogu da dobiju, ali i zato što su neke od njih naučene da veruju kako muškarci imaju pravo da se prema njima odnose nasilnički. Svaka peta žena u romskim naseljima veruje da muškarac ima pravo da bije ženu i to kada ona zanemaruje decu (17,5%), kada se svađa sa njim (12%), kada ode negde, a da mu ne kaže gde je (11%) i kada odbija seks sa njim (8,4%). Ova vrsta stavova direktno korelira sa društveno-ekonomskim statusom žene i nivoom obrazovanja.⁸⁵

Sličan nasilnički pristup uočava se i u vaspitavanju dece. Svega 28% dece u Srbiji vaspitava se nenasilnim metodama, dok 67% dece uzrasta od 2 do 14 godina ima iskustva sa nekom vrstom nasilja, što obuhvata fizičku agresiju i/ili fizičko kažnjavanje. Ovo je više zastupljeno kod dečaka (70%) nego kod devojčica (64%). Oko 3,5% dece iz najsiromašnijih porodica

83 Krstić i drugi, Položaj ranjivih grupa na tržištu rada, 2010, str. 75–82.

84 Dinkić i dr., 2009.

85 *Ibid.*

izloženo je izuzetno okrutnom fizičkom kažnjavanju. Oko 7,2% majki/starateljki veruje da deca treba da budu fizički kažnjavana. Fizičko nasilje opada sa uzrastom deteta i manje je zastupljeno u bogatijim domaćinstvima.

U romskim naseljima 86% dece ima iskustva sa nasilnim metodama vaspitavanja. Deca uzrasta od 5 do 9 godina su najviše izložena tim metodama (90%). Izuzetno okrutnom fizičkom kažnjavanju izloženo je 6% dece, i to najviše na ranom uzrastu, od 2 do 4 godine. Zabrinjava podatak da 23% ispitanika veruje kako deca treba da budu fizički kažnjavana.⁸⁶

U istraživanju Ženske romske mreže navodi se podatak da je prosečan očekivani životni vek romske žene 48 godina,⁸⁷ dok podaci Instituta za ekonomska istraživanja iz 2009. godine kao prosečan vek Romkinje navode 58 godina. U svakom slučaju on je znatno kraći od očekivanog životnog veka za žene u Srbiji, koji iznosi 76,6 godina.

Najzastupljeniji stereotipi o Romima su da oni predstavljaju homogenu populaciju (da su svi isti i da se jednoobrazno može pristupiti rešavanju njihovih problema), da su lenji, glupi, prljavi, bolesni, skloni nasilju i kriminalu, da su sami krivi za svoj položaj, da vole svoj način života i da u njemu uživaju (nisko obrazovanje, nezaposlenost, život u slamovima i sl.), da su ili srećni ili izuzetno nesrećni, da su izuzetno muzikalni... Ovi stereotipi se održavaju kroz velikih broj tradicionalnih izreka koje su još uvek u upotrebi.⁸⁸

Prema Izveštaju o Srbiji Evropske komisije za borbu protiv rasizma i netolerancije, glavni pravci diskriminacije romske zajednice u periodu posle 2000. godine vode ka sledećim oblastima: posedovanje ličnih dokumenata, obrazovanje, zapošljavanje, stanovanje, pristup zdravstvenoj zaštiti i izloženost nasilju. Netrpeljivost koju ponekad prema Romima ispoljavaju deca iz drugih grupa ne vidi se kao stvarni problem, već samo kao dečije „zadirdivanje“. Ovo navodi ili na zaključak da ne postoji jasno razumevanje i među Romima i među neromima o tome šta predstavlja diskriminaciju ili na zaključak da su se Romi toliko navikli na diskriminaciju da su gotovo neosetljivi na njeno ispoljavanje, uključujući i rasističko maltretiranje.⁸⁹

U najnovijem dokumentu⁹⁰ koji je podneo Odbor za ukidanje rasne diskriminacije UN u martu 2011. godine, na osnovu izveštaja Republike Srbije, izražava se zadovoljstvo do sada postignutim rezultatima, usvojenim zakonima i podzakonskim dokumentima, ratifikovanim međunarodnim konvencijama i naporima koje država ulaže kako bi se sprečila diskriminacija. *S druge strane, izražava se zabrinutost što su u nekim segmentima društvenog i političkog života (politički diskurs, mediji, sport, delovanje pojedinih grupa i organizacija) rasna diskriminacija, nacionalizam i govor mržnje i dalje prisutni. Kada se radi o položaju Roma, Odbor izražava zabrinutost zbog diskriminacije koja se ispoljava kroz uslove stanovanja, nasilnog raseljavanja i probleme koje Romi imaju kada se prijavljuju za socijalno stanovanje.*⁹¹ Takođe se izražava zabrinutost zbog segregacije kojoj su izložena pre svega romska deca povratnici iz zapadne Evrope.⁹² Po mišljenju ovog odbora, Romi su i dalje

86 *Ibid.*

87 Žensku romsku mrežu u Srbiji čini 30 organizacija i inicijativa, vidi <http://www.zenskiprostor.org.rs>.

88 Npr. „ukrašće te Ciganka“, „dobićeš vaške od Cigana“ i sl. Jedna od najgorih uvreda je „prava si Ciganka/pravi si Ciganin“. Sve su takve izreke veoma negativne.

89 EU MAP, 2007, str. 116.

90 Kancelarija visokog predstavnika UN za ljudska prava, Odbor za ukidanje rasne diskriminacije – Dokument „Zaključna zapažanja Odbora za ukidanje rasne diskriminacije (Committee on the Elimination of Racial Discrimination)“, Srbija, 10. 3. 2011.

91 *Ibid.*, str. 4, tačka 14.

92 *Ibid.*

izloženi *diskriminaciji i predrasudama, posebno kada se radi o zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti, političkoj participaciji i pristupu javnim mestima.*⁹³

Istraživanje javnog mnjenja u Srbiji koje je sproveo Strategic marketing 2010. godine⁹⁴ pokazalo je da je svest o diskriminaciji među građanima Srbije malo porasla u odnosu na prethodnu godinu,⁹⁵ ali da su istovremeno porasli i netolerancija prema manjinskim i ranjivim grupama, kao i procenat građana sklonih da pravdaju diskriminaciju, bar u nekim okolnostima. Predrasude su porasle prema svim manjinskim grupama, najmanje prema Romima (jer su ionako bile visoke), a najviše prema seksualnim manjinama i Albancima.⁹⁶ Građani Srbije 2010. godine kao najviše diskriminisanu grupu navode upravo Rome, iako nešto manje nego prethodne godine (45% prema 50%).⁹⁷ Građani najviše osuđuju diskriminaciju Roma i diskriminaciju prilikom zapošljavanja.⁹⁸

Romi su svesni odnosa većinske populacije prema njima, ali se retko suprotstavljaju diskriminaciji zbog straha od posledica, od nastavka nasilja, zbog činjenice da pravosudni sistem retko reaguje u njihovu korist i zbog toga što nemaju novca da bi mogli da se sude.⁹⁹

Deo većinske populacije smatra da Romi ne brinu o svojoj deci i da im nije stalo do njihovog boljitka.

Jedan od najsnažnijih stereotipa, koji u velikoj meri definiše i odnos prema njima u obrazovnom sistemu, jeste da *Romima nije stalo do obrazovanja njihove dece, da nemaju svest o važnosti obrazovanja* i da je zato procenat romske dece u obrazovnim ustanovama mali. Kao što su pokazale diskusije na fokus grupama, Romi su veoma svesni kako ih opaža većinska populacija, a njihove reakcije su bes i traženje empatije za položaj u kome se nalaze.

„Oni [većinska populacija] kažu – oni su Cigani, oni ne vode računa o svojoj deci, a to nije istina da Cigani ne brinu o deci! Mi brinemo isto o našoj deci, ali mi jednostavno ne možemo sve da postignemo. Zamisli da imaš petoro, šestoro dece, da li bi mogla da uradiš sve što si planirala? Svaka majka brine o deci.“

(Fokus grupa, jun 2010)

Generalno, Romi većinsku populaciju opažaju pozitivnije nego ona njih i teže da se poistovete sa njom. Internalizovani oblici diskriminacije i opresije su veoma prisutni, pa se stoga često dešava da Romi spremno prihvataju svu odgovornost za stanje u kome se nalaze i prenebregavaju višestruku deprivaciju i diskriminaciju kojima su izloženi. Ovo pitanje se često otvara na sastancima predstavnika nevladinih organizacija, i romskih i svih drugih.

Probleme sa kojima se susreće romska populacija duže od deset godina pokušavaju da reše organizacije civilnog sektora. Nevladine romske organizacije u Srbiji počele su da se osnivaju od 1990. godine, podstaknute idejom građanskog i otvorenog društva, koja je bila

93 *Ibid.*

94 Nastavak istraživanja započetog 2009. godine, koje su podržali UNDP, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku i EU.

95 U međuvremenu je usvojen i Zakon o zabrani diskriminacije.

96 Istraživanje Strategic marketinga, str. 7.

97 *Ibid.*

98 *Ibid.*

99 Kovačević, 2009.

promovisana u demokratskim zemljama centralne i istočne Evrope. Pitanjima Roma bavi se veliki broj NVO, naročito u oblasti obrazovanja, zapošljavanja i zdravstvene zaštite. Mnoge mere koje država trenutno sprovodi nastale su u okviru civilnog sektora, a predstavnici Roma koji rade u državnim telima i institucijama koje sprovode državne strategije po pravilu su stasavali u nevladinim organizacijama. Prema podacima Romskog informativnog centra, danas u Srbiji ima preko 1000 romskih nevladinih organizacija i udruženja. Ova udruženja u sprovođenju projekata podrške Romima često sarađuju sa ostalim domaćim i stranim nevladinim organizacijama, kao i sa uglednim međunarodnim organizacijama (UNICEF, OEBS, FOSS, REF, OSI, EAR, UNDP, WB). Mnogi projekti, nažalost, nisu bili održivi jer nisu imali oslonac u romskoj zajednici ili ih nisu prepoznale i prihvatile lokalne samouprave niti državne institucije, na različitim nivoima, od lokalnog do republičkog.

Romske i druge NVO osnovale su *Ligu za dekadu Roma*, koaliciju organizacija koje se bave praćenjem implementacije politika koje se odnose na položaj Roma, zagovaranjem ostvarivanja ciljeva Dekade inkluzije Roma i pružanjem pomoći državnim organima u njihovoj realizaciji. Osnivači Lige za dekadu Roma su Fond za otvoreno društvo Srbije, Centar za prava manjina, Dečiji romski centar, Građanske inicijative, Jugoslovenska asocijacija za kulturu i edukaciju Roma, Udruženje romskih studenata, Društvo za unapređenje romskih naselja, YUROM Centar i Nacionalni savet romske nacionalne manjine.¹⁰⁰

Doprinos NVO sektora rešavanju problema Roma je višestruk – osnažena je romska zajednica, formirana je romska intelektualna elita, uobličeni su konstruktivni načini saradnje sa institucijama sistema i sa pripadnicima većinske populacije. Na nivou čitavog društva, romske nevladine organizacije dale su značajan doprinos njegovom otvaranju i demokratizaciji.

100 Vidi <http://www.mrc.org.rs/ligazadekadu/>.

POGLAVLJE 2

Pregled zdravstvenih, socijalnih i obrazovnih usluga i njihov uticaj na romske grupe

Sistem zdravstvene zaštite

Zakonska regulativa i strateška dokumenta

Pravo na zdravstvenu zaštitu garantuje se ustavom svim građanima Republike Srbije, bez obzira na nacionalnu, etničku ili versku pripadnost. Prema članu 68. Ustava Republike Srbije, deci, trudnicama, majkama tokom porodiljskog odsustva i samohranim roditeljima koji imaju decu do sedam godina starosti zdravstvenu zaštitu obezbeđuje država ukoliko pravo na nju ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, u skladu sa zakonom.

Oblast zdravstvene zaštite regulisana je **Zakonom o zdravstvenoj zaštiti** (2005) i **Zakonom o zdravstvenom osiguranju** (2005). **Zakonom o zdravstvenoj zaštiti** definisani su organizacija te sprovođenje mera i aktivnosti zdravstvene zaštite, društvena briga za zdravlje stanovnika, opšti interes u zdravstvenoj zaštiti, prava i obaveze pacijenata, kao i učesnici i institucije koji pružaju zdravstvene usluge stanovništvu. U članu 11. ovog zakona definisane su *posebno osetljive grupe stanovnika*, u koje između ostalog spadaju deca do navršanih 15 godina života, žene u vezi sa planiranjem porodice i u toku trudnoće, porođaja i materinstva do 12 meseci nakon porođaja, nezaposlena lica i druge kategorije socijalno ugroženih lica čiji su mesečni prihodi ispod prihoda utvrđenih u skladu sa zakonom kojim se uređuje zdravstveno osiguranje. **Zakonom o zdravstvenom osiguranju** (2005) uređena su prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja, organizacija i finansiranje obaveznog osiguranja, dobrovoljno zdravstveno osiguranje i druga pitanja značajna za sistem zdravstvenog osiguranja. Osiguranicima po ovom zakonu smatraju se i lica koja su socijalno ugrožena, kao i Romi koji zbog tradicionalnog načina života nemaju stalno prebivalište odnosno boravište u Republici Srbiji (prema članu 22. u kome se navode posebno osetljive kategorije stanovništva). Sredstva za njihovu zdravstvenu zaštitu obezbeđuju se iz budžeta Republike Srbije.¹⁰¹

U julu 2010. Republički zavod za zdravstveno osiguranje (u daljem tekstu: RZZO) doneo je *Pravilnik o načinu i postupku ostvarivanja prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja*,¹⁰² kojim se omogućava da Romi na osnovu izjave da su romske nacionalnosti i izjave o mestu

101 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o smanjenju siromaštva i socijalnoj uključenosti, 2010, str. 146.

102 Sl. glasnik RS, br. 10/2010,18/2010 – ispr. I 46/2010.

privremenog boravka steknu svojstvo osiguranika i ostvare pravo na korišćenje usluga zdravstvene zaštite.

Osnovu za reformu sistema zdravstvene zaštite predstavlja dokument „Bolje zdravlje za sve u trećem milenijumu“ iz 2003. godine, koji objedinjuje zdravstvenu politiku, viziju sistema zdravstvene zaštite u Republici Srbiji te strategiju i plan reforme sistema zdravstvene zaštite (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije). Ovaj dokument je značajan jer prepoznaje *povezanost zdravstvenog stanja i socijalne isključenosti*. Jasni ciljevi definisani su u oblasti pravičnog i jednakog pristupa zdravstvenoj zaštiti svih građana, a posebno u domenu unapređenja zdravstvene zaštite ugroženih grupacija. Plan razvoja zdravstvene zaštite Republike Srbije od 2010. do 2015. godine kao jednu od prioritarnih oblasti definiše *zdravstvenu zaštitu posebno osetljivih grupa stanovništva, između ostalog, i žena reproduktivnog doba, male i predškolske dece, školske dece i omladine, osoba sa invaliditetom i socijalno marginalizovanih grupa*. Postoji i niz međusektorskih strateških dokumenata koji definišu mere za unapređenje zdravlja posebno osetljivih društvenih grupa, na primer Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja,¹⁰³ Plan akcije za životnu sredinu i zdravlje dece za period 2009–2019,¹⁰⁴ Strategija za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji¹⁰⁵ i dr.

Vlada Srbije je 2009. godine donela Uredbu o nacionalnom programu zdravstvene zaštite žena, dece i omladine.¹⁰⁶ Ova uredba u članu 3. definiše da je *zdravlje dece, omladine i žena tokom trudnoće, porođaja i materinstva jedan od prioriteta sistema zdravstvene zaštite Republike Srbije*, kao i da se briga o majci i detetu i mere u korist ovih grupacija stanovništva *ostvaruju saradnjom sektora zdravlja, obrazovanja i socijalne zaštite*. Ovim nacionalnim programom unapređuje se i zdravstvena zaštita romske dece, dece iz seoskih sredina i „dece ulice“.

Zakon o javnom zdravlju¹⁰⁷ je donet 2009. godine i njime se uređuje ostvarivanje javnog interesa stvaranjem uslova za očuvanje i unapređenje zdravlja stanovništva putem sveobuhvatnih aktivnosti društva usmerenih na očuvanje fizičkog i psihičkog zdravlja stanovništva, očuvanje životne i radne okoline, sprečavanje nastanka i uticaja faktora rizika za nastanak poremećaja zdravlja, bolesti i povreda te način, postupci i uslovi za organizaciju i sprovođenje javnog zdravlja. Zakon takođe promovise međuresorsku saradnju.

Učesnici u pružanju zdravstvene zaštite, institucije i relevantne usluge

Primarna zdravstvena zaštita obavlja se u domu zdravlja i pruža je izabrani lekar, koji može biti doktor medicine ili specijalista opšte medicine, specijalista pedijatrije, specijalista ginekologije i akušerstva i doktor stomatologije. Fokus je na promotivno-preventivnoj zaštiti, što znači da se napušta do sada dominantni kurativni pristup.

*Pravilnik o bližim uslovima za obavljanje zdravstvene delatnosti u zdravstvenim ustanovama i drugim oblicima zdravstvene službe*¹⁰⁸ propisuje da zdravstvenu zaštitu za 850 dece uzrasta do šest godina pružaju jedan doktor medicine specijalista pedijatrije i jedna pedijatrijska sestra – tehničar. Prema podacima Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan

103 Poglavlje 5.3. Sektorski mehanizmi za zaštitu dece od nasilja, Sl. glasnik RS, br. 13/08.

104 Sl. glasnik RS, br. 83/09.

105 Oblast 8. Zdravstvena zaštita, Sl. glasnik RS, br. 05/09.

106 Sl. glasnik RS, br. 28 od 24. aprila 2009.

107 Sl. glasnik RS, br. 72/2009.

108 Sl. glasnik RS, br. 43/06.

Jovanović Batut“ iz 2009. godine, zdravstvenu zaštitu deci od 0 do 6 godina starosti pružala su 783 lekara.

Što se tiče zdravstvene brige o novorođenoj deci te deci ranog i predškolskog uzrasta, organizuju se sistematski i kontrolni sistematski pregledi. Prvi pedijatrijski pregled se od 2011. godine obavlja u kući novorođenčeta do 15 dana života. Sistematski pregledi se obavljaju sa navršenih mesec dana, tri, šest, devet i dvanaest meseci te sa navršene dve, četiri i šest godina kako bi se pratili rast, razvoj, uhranjenost i zdravstveno stanje, ali i da bi se što ranije dijagnostikovali problemi.

U toku trudnoće i porođaja predviđeno je da ženama budu dostupni redovni pregledi (uključujući ultrazvuk), stručno vođen porođaj u medicinskoj ustanovi, pregled majke i deteta posle porođaja, kućne posete pre i posle porođaja, laboratorijske kontrole itd.

Korisnici i stanje

Iako se zdravstveno stanje stanovnika Srbije popravlja, i dalje dve trećine ljudi umire od bolesti koje su se mogle sprečiti.¹⁰⁹ Pušenje je najvažniji uzročnik mnogih ozbiljnih bolesti. Više od polovine školske dece u Srbiji već je pušilo pre 15. godine, a veliki deo odraslih su svakodnevni pušači. Duga izloženost stresu dovela je do porasta mentalnih oboljenja i depresije. Pored bolesti disajnih organa, najčešće su bolesti srca, krvotoka, mišića i reumatska oboljenja.

Podaci iz istraživanja MICS 4 pokazuju da se stopa smrtnosti romske dece prepolovila u poslednjih 5 godina, ali je stopa smrtnosti među romskom decom još uvek dvostruko viša nego što je stopa smrtnosti u opštoj populaciji i stopa smrtnosti izmerena u zvaničnim statističkim istraživanjima. Stopa smrtnosti odojčadi se procenjuje na 14 na 1000 živorođene dece (prema 7 na 1000 koliko zvanična statistika navodi za većinsku populaciju), dok je verovatnoća umiranja pre petog rođendana 15 na 1000 živorođene dece (prema 8 na 1000 koliko zvanična statistika navodi za većinsku populaciju). Uočene su razlike u odnosu na pol kada je reč o stopi smrtnosti odojčadi: stopa smrtnosti je među dečacima 18 na 1000, a među devojkama 9 na 1000. Slična situacija je i kada se radi o stopi smrtnosti na uzrastu do 5 godina – 19 dečaka prema 10 devojčica na 1000 živorođene dece.

Najveća stopa smrtnosti novorođene dece (26 na 1000) i stopa smrtnosti kod dece do 5 godina starosti (29 na 1000) javlja se među romskom decom čije su majke neobrazovane. Na nacionalnom nivou, 99,6% dece se izmeri na rođenju, a oko 5% dece na rođenju ima nedovoljnu težinu, tj. manje od 2500 grama. Kada je u pitanju romsko stanovništvo, na rođenju se izmeri 96,2% dece, dok 10% živorođene dece ima nedovoljnu težinu, što je dva puta više nego u opštoj populaciji.¹¹⁰ Pokrivenost vakcinacijom se poboljšala, ali su deca iz romskih naselja i dalje najugroženija.

Prema istraživanju MICS 4, 14% dece mlađe od pet godina u romskim naseljima pati od dijareje (u poređenju sa 7% u opštoj populaciji), a 59% ukupnog broja dece bilo je na adekvatan način lečeno od dijareje. Za 18% dece uzrasta od 0 do 59 meseci u romskim naseljima prijavljeno je da su imala simptome upale pluća (u poređenju sa 5% u opštoj populaciji); od njih je 92% dobilo odgovarajuću zdravstvenu negu od strane zdravstvenog radnika (90% u opštoj populaciji), a 91% se lečilo antibioticima (82% u opštoj populaciji).

109 Prema podacima Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“.

110 *Ibid.*

„Kamioni prolaze ceo dan, prašina je uvek u vazduhu, to je štetno, ovde nema zdrave dece, pate od bronhitisa, upale pluća, zdrava su nedelju dana, a onda bolesna mesec dana.“

(Majka, fokus grupa, Deponija, avgust 2010)

Romkinje su naročito izložene zdravstvenim rizicima. Među faktorima koji utiču na njihovo loše zdravstveno stanje nalaze se rana udaja i prvi porođaj u veoma ranoj dobi, trudnoća bez zdravstvenog nadzora te život u siromaštvu i izuzetno lošim higijenskim uslovima.

Iako i dalje ima problema sa dostupnošću zdravstvene zaštite Romima, koji se javljaju usled socijalnih karakteristika ove grupe stanovništva i nedovoljno implementiranih institucionalnih rešenja te usled migracija romskog stanovništva, situacija je bolja nego ranije.¹¹¹ Nema velike razlike u stopi *bolesnih koji koriste mere zdravstvene zaštite* u opštoj populaciji i među Romima: u ukupnoj populaciji 66,5% bolesnih građana koristi određene bolničke usluge, dok je u romskoj populaciji ova stopa 60,8%.¹¹² Ipak, u poređenju sa ukupnom populacijom, Romi češće nego drugi građani kao najvažniji razlog za neodlazak kod doktora navode kako su *zdravstvene usluge preskupe* za njih zbog troškova participacije – 32,9% prema 6,2% (2007. godine).¹¹³

U istraživanju obavljenom 2011. godine, „Pristupačnost zdravstvene zaštite Romkinjama u toku trudnoće i porođaja u Srbiji i Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji“,¹¹⁴ Romkinje iz Srbije su kao probleme u dostupnosti zdravstvenih usluga navodile probleme u komunikaciji („Doktor je bio mnogo dobar... , samo što mnogo brzo govori i ja nisam mogla da ga razumem, ali ga je moj suprug razumeo i posle mi je objašnjavao“), diskriminaciju („Prema meni nisu baš bili dobri. Vikali su mi, čak su me i psovali što sam išla da pitam za dete, jer su videli da sam Romkinja, nisu hteli da mi kažu kako je dete“) i nedostatak moći da se suprotstave lekarima, da se žale na tretman.

Kontrola uzorka od 120.708 Roma iz 2009. godine ukazuje na to da je 67,9% dece/mladih uzrasta 0–18 godina izabralo svog doktora, dok je isto uradilo 58,98% odraslih Roma. Do uvođenja zdravstvenih medijatorki, samo je 15,32% Romkinja samostalno išlo kod ginekologa, a sada 53,06% Romkinja ima svog ginekologa. Takav porast u broju ginekoloških pregleda rezultat je projekta za unapređenje reproduktivnog zdravlja, koji zajednički sprovode domovi zdravlja i romska udruženja

(Ministarstvo zdravlja, Dr Šaranović-Račić, 2011).

Rezultati istraživanja MICS 4 pokazuju da se 95% Romkinja iz grupe 15–49 godina iz romskih naselja, a koje su rodile živu decu (u odnosu na 99% žena iz opšte populacije) u toku trudnoće bar jednom pregledalo kod lekara, dok su 72% bar četiri puta pregledali različiti stručnjaci (u odnosu na 94% u opštoj populaciji). Za 89% Romkinja (u odnosu na 98% žena iz opšte populacije) obezbeđene su sve prenatalne dijagnostičke procedure.

111 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

112 LSMS, 2007.

113 Dinkić i dr., 2009.

114 Tereza Janjević i dr., 2011, Istraživanje su podržali Yale Global Health Initiative i Open Society Foundation, Budapest.

Disparitet je veći ukoliko se uzme u obzir obrazovni nivo i socijalni status žena iz romskih naselja. Samo 50% žena koje nisu obrazovane i 40% najsiromašnijih imalo je 4 i više od četiri prenatalna pregleda. Svega 73% žena iz tih grupa prošlo je sve predviđene procedure prenatalne dijagnostike.

Gotovo sve žene (99%) i u opštoj populaciji i u romskim naseljima porodile su se u bolnicama uz pomoć profesionalnog osoblja, bolničarke ili babice. Carskim rezom porodilo se 14% Romkinja iz naselja, u poređenju sa 25% žena u opštoj populaciji.

Mere i programi

Ministarstvo zdravlja **ima opredeljenu budžetsku liniju za unapređenje položaja Roma** u okviru programskog budžeta. Izdvajanja su se u godinama posle 2006, kada je opredeljeno 60 miliona dinara, postepeno smanjivala, ali su pronalazeni i drugi izvori finansiranja (UNICEF, FODS, OEBS, projekat DILS i dr.).¹¹⁵

Ministarstvo zdravlja kroz Akcioni plan za zdravstvenu zaštitu Roma finansira projekte koje zajedno osmišljavaju i sprovode ustanove primarne zdravstvene zaštite i romske NVO. Ministarstvo raspisuje konkurse na koje se javljaju zainteresovani. Pored efekata na decu i žene, ovako se jača saradnja romske zajednice i zdravstvenih ustanova, a intervencije koje se projektima sprovode zadovoljavaju specifične potrebe lokalne zajednice. Najčešće se odobravaju projekti koji se odnose na zdravstveno stanje dece ranog uzrasta i žena romske nacionalnosti, a koji pokrivaju različite oblasti kao što su vakcinacija, seksualno zdravlje, prevencija nezaraznih bolesti, postporođajna briga, zdravlje romskih žena, sprečavanje nasilja, zlostavljanja, trafikinga i sl.¹¹⁶ Prednost imaju projekti koji kao jednu od aktivnosti navode *edukaciju zdravstvenih radnika radi smanjenja diskriminacije Roma*.

Projekti koje je odobrilo Ministarstvo zdravlja, prema Dinkić i dr., 2009.

- *Zdravlje dece i mladih* (1823 korisnika 2006. godine, 1777 korisnika 2007. godine): poboljšanje zdravlja kod dece i mladih, registrovanje dece i mladih koji žive u neformalnim naseljima, povećanje broja dece i mladih koji redovno održavaju ličnu higijenu, smanjenje broja neuhranjene dece i smanjenje stope smrtnosti novorođenčadi u romskim naseljima za 25%.
- *Reproduktivno zdravlje, planiranje porodice i prevencija malignih oboljenja* (1607 korisnika 2006. godine, 4308 korisnika 2007. godine): edukacija romskih žena o značaju reproduktivnog zdravlja, o zaštiti od neželjene trudnoće i o prevenciji malignih oboljenja, razvoj programa namenjenih romskim ženama u reproduktivnom dobu (veća pokrivenost ginekološkim pregledima, laboratorijskim analizama, hospitalizacijom, hirurškim intervencijama, podsticaji za porođaje u bolničkim uslovima), izdavanje socijalnih kartona romskim ženama, smanjenje diskriminacije prema romskim ženama.
- *Imunizacija* (416 korisnika 2006. godine, 1367 korisnika 2007. godine): unapređenje javnog zdravlja i edukacija roditelja, povećanje obuhvata, naročito u romskim naseljima, one dece koja nisu rođena u bolnicama i koja ne idu u školu, povećanje broja vakcinisane dece, registracija dece i praćenje njihovog zdravstvenog stanja (kalendar vakcinacije).

115 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

116 Dinkić i dr., 2009, str. 27–29.

Ostali relevantni projekti

Projektima za unapređenje zdravlja Roma (164), koji su realizovani kroz rad zdravstvenih ustanova, od 2006. do 2008. godine obuhvaćeno je 41.908 Roma. Uspostavljen je sistem za praćenje i evaluaciju projekata (urađen je softver za praćenje indikatora). U 2008. godini odobreni su projekti zavodima za javno zdravlje za unapređenje zdravlja sakupljača sekundarnih sirovina, kojima je ukupno obuhvaćeno 500 Roma, a koji su realizovani u saradnji sa romskim udruženjima.

Projekte procene higijensko-epidemioloških uslova u romskim naseljima sprovodili su zavodi za javno zdravlje u saradnji sa romskim udruženjima tokom 2008. i 2009. godine. Urađeno je 876 DDD tretmana u naseljima (prema podacima Ministarstvo zdravlja).

Jedan od prioriteta Akcionog plana za zdravstvenu zaštitu Roma u periodu do 2015. godine jesu deca i mladi. Implementacijom programa *Zdravlje dece i mladih* (koji obuhvata usluge primarne zdravstvene zaštite, stomatološke preglede i usluge, laboratorijske analize, imunizaciju za decu i mlade uzrasta od 0 do 24 godine života), prema podacima Ministarstva zdravlja i izračunatim efektima primene u periodu od deset godina, *prosečni životni vek kod romskog stanovništva produžio bi se sa 58 na 63 godine*, što bi se odrazilo na pravilniju demografsku distribuciju romske populacije. Iz toga bi proizašli indirektni efekti kao što su povećanje uključenosti u društvo, produženje radnog veka kod zaposlenih Roma, povećanje produktivnosti i blagostanja itd.¹¹⁷

U okviru **Programa unapređivanja zdravlja i zdravstvene zaštite Roma**, koji je realizovan tokom 2008. godine, Ministarstvo zdravlja je podržalo uvođenje zdravstvenih medijatorki. U ciljeve rada zdravstvenih medijatorki spadaju unapređenje zdravlja Roma, naročito žena i dece, poboljšanje dostupnosti zdravstvene zaštite, poboljšanje nivoa informisanosti o zdravlju i smanjenje nejednakosti. Osnovne aktivnosti medijatorki usmerene su na povećanje broja zdravstveno osiguranih lica i vakcinisane dece, povećanje broja sistematskih pregleda, povećanje broja Roma koji koriste usluge savetovališta i preventivnih centara domova zdravlja, povećanje broja Roma koji su izabrali lekara, povećanje broja Roma koji su usvojili zdrave stilove života i stekli znanja o kontroli zdravlja, zaštiti od zaraznih bolesti, planiranju porodice, štetnosti psihoaktivnih supstanci, pravilnoj ishrani i čuvanju namirnica, ličnoj i opštoj higijeni, značaju uklanjanja otpada, nasilju/zanemarivanju/zlostavljanju, trgovini ljudskim bićima te o pravima iz socijalne i zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja. Zdravstvene medijatorke su u patronažnoj službi i saraduju sa zdravstvenim radnicima i saradnicima u domu zdravlja. One saraduju sa centrom za socijalni rad, sa filijalom Republičkog zavoda za zdravstveno osiguranje i sa lokalnom samoupravom.¹¹⁸

117 Dinkić i dr., 2009, str. 27–29.

118 Ministarstvo zdravlja, Dr Šaranović Racić, 2010, vidi <http://www.zdravlje.gov.rs.-showpage.php?id=73>.

Rezultati koje su ostvarile zdravstvene medijatorke, prema dr Šaranović-Racić (www.zdravlje.gov.rs.-showpage.php?id=73)

Pri patronažnim službama domova zdravlja 2010. godine radilo je 60 romskih zdravstvenih medijatorki u 50 gradova. Od 27. 12. 2010. godine angažovano je 75 medijatorki. Podaci o dosadašnjem radu pokazuju:

- da su za 9086 Roma obezbeđene zdravstvene knjižice i ostala lična dokumenta,
- da je vakcinisano je 8238 romske dece,
- da je kod 2297 trudnica obavljena kontrola zdravlja,
- da je kod 4924 žena obavljen sistematski ginekološki pregled,
- da je 14.468 Roma izabralo svog lekara.
- da je evidentirano 36.600 porodica i 120.708 Roma,
- da je 1333 dece upisano u školu,
- da su obezbeđena lična dokumenta za 3017 (48,48%) Roma te materijalna pomoć za 1360 Roma,
- da je ukupno obavljeno 138.106 poseta porodicama,
- da su za 3368 lica obezbeđena lična dokumenta i zdravstvene legitimacije,
- da je vakcinisano 4272 dece i 494 odraslih,
- da je kontrolisano 514 porodilja i trudnica,
- da se 1589 žena regenerativnog perioda odazvalo na preventivne preglede i da je obavljeno 290 mamografija,
- da je 2306 žena izabralo ginekologa,
- da je kod 1391 deteta, 7130 muškaraca i 8917 žena dijagnostikovano neko oboljenje,
- da su izabrana 5974 lekara.

Sve medijatorke u Srbiji su, uz podršku donatora, dobile prenosive računare sa posebnim softverom, kao i besplatan pristup Internetu kako bi efikasnije podnosile izveštaje i komunicirale sa institucijama. U okviru projekta „Povezivanje“ (Ministarstvo zdravlja, UNICEF i Telenor), zdravstvenim medijatorkama je pružena dodatna podrška kako bi efikasnije mogle da sprovode svoje zadatke i obezbeđeni su im mobilni telefoni, kao i mogućnost da međusobno besplatno komuniciraju. Do sada su medijatorke unele u elektronsku bazu podataka (po matičnom broju, datumu rođenja) 87.227 Roma, kao i podatke o 850 romskih naselja u 50 gradova Srbije, po indikatorima Svetske zdravstvene organizacije. U toku je analiza Instituta ekonomskih nauka o tome koliko su zdravstvene medijatorke unapredile zdravlje Roma.

U okviru projekta „Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou“ (u daljem tekstu: projekat DILS) posebnu komponentu predstavlja unapređenje zdravlja ranjivih grupa. Jedna od aktivnosti je edukacija zdravstvenih radnika u 42 doma zdravlja po akreditovanom programu za smanjenje diskriminacije. Domovi zdravlja dobili su grantove za projekte unapređenja zdravlja Roma.

Sistem socijalne i dečije zaštite

Zakonska regulativa i strateška dokumenta

Sadašnji **sistem socijalne i dečije zaštite** počiva na *Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbeđenju socijalne sigurnosti građana* (2004)¹¹⁹ i *Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom*.¹²⁰ Njima se regulišu prava na materijalna davanja (materijalno obezbeđenje, dodatak za pomoć i negu drugog lica, dečiji dodatak, roditeljski dodatak itd.), kao i usluge socijalne zaštite (smeštaj korisnika u instituciju ili drugu porodicu, dnevni boravak za decu i osobe sa invaliditetom, pomoć u kući itd.). *Porodični zakon* (2005)¹²¹ uređuje korpus prava deteta i zaštitu deteta, odnose u braku i vanbračnoj zajednici te zaštitu od nasilja u porodici. U toku 2009. godine donete su izmene *Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom*, koje preciznije definišu naknade zaposlenim majkama tokom porodijskog odsustva, kao i pravo staratelja i hranitelja na dečiji dodatak i za više od četvoro dece.

U martu 2011. god. Narodna skupština je usvojila *Zakon o socijalnoj zaštiti*¹²² koji obezbeđuje mehanizme za proširenje pomoći siromašnima kroz veće iznose transfera i povećanje broja korisnika, pogotovo u višechlanim domaćinstvima i domaćinstvima u kojima su svi članovi nesposobni za rad. Predviđeni su i namenski transferi iz budžeta Republike Srbije za finansiranje usluga u nadležnosti jedinica lokalne samouprave. Mehanizam namenskih transfera se primarno odnosi na nerazvijene i najsiromašnije opštine, tj. one koje nemaju dovoljno sredstava da razvijaju usluge koje su inače već u njihovoj nadležnosti. U poslednje dve godine preko 120 lokalnih samouprava izradilo je lokalne planove socijalne politike. U strategiji „Srbija 2020“ planira se da se stopa siromaštva smanji sa 17% na 14%.

Učesnici u pružanju socijalne zaštite, institucije i relevantne usluge

Mrežu socijalne i dečije zaštite čine 139 centara za socijalni rad¹²³ i ustanove socijalne zaštite za smeštaj korisnika. Prema najnovijoj Odluci o mreži ustanova socijalne zaštite od 1. 1. 2011. godine definisane su ustanove socijalne zaštite za smeštaj korisnika, i to domovi/domska odeljenja za decu i omladinu (12), jedan centar za zaštitu dece i omladine (u okviru koga se 7 organizacionih jedinica odnosi na decu i omladinu), zavodi za vaspitanje dece i omladine koji zbrinjavaju i decu sa poremećajima u ponašanju (3), domovi za decu i omladinu ometenu u razvoju (6)¹²⁴ i osam centara za porodični smeštaj (hraniteljstvo).

O različitim pravima u socijalnoj zaštiti stara se Republika Srbija, a jedinica lokalne samouprave može svojim odlukama utvrđivati i druga prava u oblasti socijalne zaštite osim onih propisanih zakonom (npr. veći obim prava, kreiranje svojih socijalnih programa) ako u svom budžetu za to obezbedi sredstva.

Siromašne porodice i pojedinci u Srbiji imaju pravo na dve osnovne novčane naknade: dečiji dodatak i materijalno obezbeđenje.¹²⁵

119 Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (Sl. glasnik RS, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04, 101/05, 115/05).

120 Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom koji se primenjuje od 1. januara 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 16/02, 115/05 i Sl. glasnik RS, br. 107/09).

121 Sl. glasnik RS, br. 18/2005.

122 Vidi <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=150505>.

123 Vidi www.zavodsz.gov.rs.

124 Ovaj broj varira od 4 do 6 u zavisnosti od izvora podataka.

125 Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji, 2009.

Dečiji dodatak je instrument podrške siromašnim porodicama sa decom. Pravo na dečiji dodatak može da ostvaruje najviše četvero dece u porodici, pod uslovom da pohađaju osnovnu ili srednju školu (tu su najavljene promene, vidi gore). Posle navršenih 19 godina ovo pravo do 26. godine mogu da ostvare deca sa smetnjama u razvoju ukoliko su obuhvaćena obrazovnim programima ili programom osposobljavanja za rad. Dečiji dodatak se dobija preko opštinskih službi, a isplaćuje iz republičkog budžeta. Godišnji izdaci za ove namene u budžetu su niski u odnosu na zemlje EU i 2009. godine iznosili su svega 0,3% BDP.¹²⁶

Materijalno obezbeđenje porodica (MOP – socijalna pomoć) predviđeno je za građane koji zbog nezaposlenosti odnosno privremene ili trajne sprečenosti nisu u mogućnosti da obezbede sredstva za život. Ovo pravo pripada pojedincima i porodicama čiji je ukupni mesečni prihod ispod cenzusa utvrđenog zakonom za određeni broj članova domaćinstava. MOP se finansira iz budžeta Republike Srbije i ostvaruje preko centara za socijalni rad, a manji deo preko jedinica lokalne samouprave kao dodatak uz stalnu novčanu pomoć. Godišnji izdaci za ove namene u budžetu su niski u odnosu na zemlje EU i iznose svega 0,15% BDP.¹²⁷

Korisnici i stanje

Broj korisnika usluga centara za socijalni rad u grupi odraslih osoba povećan je sa 263.839 u 2008. godini na 279.333 u 2009. godini, dok je u grupi dece i omladine 2009. godine evidentirano 186.600 korisnika (2008. godine 172.381 korisnik).¹²⁸ Osnovna karakteristika korisnika usluga centara za socijalni rad jeste finansijsko siromaštvo. Kod odraslih korisnika sledi invalidnost, zatim poremećeni porodični odnosi, nasilje u porodici itd. Kod dece i mladih su, posle finansijskog siromaštva, najčešća obeležja poremećeni porodični odnosi, poremećaji u ponašanju, odsustvo roditeljskog staranja i smetnje u razvoju.¹²⁹

U prvih osam meseci 2010. godine MOP su u proseku mesečno koristile 66.664 porodice (168.121 korisnik). Broj porodica je porastao u odnosu na prethodne dve godine, a trend rasta se nastavlja i u 2010. godini.¹³⁰ Što se tiče dečijeg dodatka, u toku 2010. godine uočen je trend povećanja broja korisnika, mada je taj broj još uvek manji nego 2008. godine.

U ustanovama socijalne zaštite se 2009. godine nalazilo 846 dece bez roditeljskog staranja, što je značajno smanjenje u odnosu na 2008. godinu.¹³¹ U istom periodu povećao se broj dece u hraniteljskim porodicama. Tokom 2009. godine usvojeno je 129 dece (14 međunarodnih usvajanja). Ovo se smatra izuzetno povoljnim trendom.¹³² Ne postoje posebni podaci za romsku decu.

Budući da je veoma malo Roma formalno zaposleno, *mali broj njih koristi socijalno osiguranje – starosne i invalidske penzije* (samo 5,6% Roma je 2003. godine dobijalo starosnu penziju). Većina je registrovana u evidenciji nacionalne službe za zapošljavanje, pre svega zbog ostvarivanja prava na osnovu nezaposlenosti, jer pripadaju kategoriji nekvalifikovanih i nisko kvalifikovanih radnika.

126 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 129.

127 *Ibid.*

128 Analiza izveštaja o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2009. godinu, Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2010.

129 *Ibid.*

130 *Ibid.*

131 *Ibid.*

132 *Ibid.*

Studija *Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima*¹³³ govori i o različitim uzrocima nezadovoljavajuće pokrivenosti siromašne populacije socijalnom pomoći. Zahteve za odobrenje MOP podnelo je samo 10% siromašnih,¹³⁴ najčešće zbog ličnog uverenja da ne ispunjavaju kriterijume za izbor i zbog komplikovane procedure za podnošenje zahteva. Prema istoj studiji, postoje i velike slabosti unutar sistema podrške siromašnima, koje se odnose na nedovoljnu kadrovsku i materijalnu opremljenost, nedostatak obučenosti, nepotpunost zakonskih procedura, slabu motivaciju za kvalitetan rad i sl. Još jedan od razloga krije se u stavovima socijalnih radnika, odnosno u njihovom *diskrecionom pravu da procene propuštene zarade*: jedan broj ugroženih osoba socijalni radnici odbijaju s obrazloženjem da su mladi, zdravi i da bi mogli da zarade kada bi to hteli.¹³⁵

Iako je MOP glavni oblik socijalne pomoći koju primaju socijalno ugroženi Romi, podaci koji se posebno odnose na romsku populaciju nisu bili dostupni (kao ni podaci o broju korisnika MOP i dečijeg dodatka, odnosno podaci o merama i programima kojima je u fokusu romska populacija).

Zapošljavanje

Zakonska regulativa i strateška dokumenta

U maju 2009. godine usvojena su dva najvažnija zakona: *Zakon o zapošljavanju i osiguranju u slučaju nezaposlenosti*¹³⁶ i *Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom*.¹³⁷ **Nacionalni akcioni plan zapošljavanja (NAPZ)** fokusira se na aktivne politike zapošljavanja sa posebnim akcentom na kategorije lica koja se teško zapošljavaju, a koja imaju prioritet pri zapošljavanju.

Učesnici u pružanju usluga zapošljavanja, institucije i relevantne usluge

Nacionalna služba zapošljavanja funkcioniše preko decentralizovanih kancelarija u 34 filijale u većim gradovima i 141 ispostave širom Republike Srbije.

Korisnici i stanje

Veći deo protekle decenije, izuzimajući 2009. godinu, obeležili su relativno visok privredni rast i stalni pad zaposlenosti. Od oktobra 2008. do aprila 2010. kumulativni pad bruto proizvoda iznosio je 4,7%, a zaposlenost je opala za 12,6%, tj. nestao je svaki osmi posao.¹³⁸

Posebno osetljivu grupu na tržištu rada predstavljaju nezaposleni Romi. Položaj Roma na tržištu rada karakterišu visoka stopa nezaposlenosti te niska stopa participacije i zaposlenosti. Na evidenciji NSZ nalazio se 13.731 Rom, što predstavlja učešće od 1,9% u ukupnom broju nezaposlenih lica prijavljenih na evidenciju NSZ. Po podacima Ministarstva zdravlja iz decembra 2010. godine (uzorak od 120.708 Roma, tj. 71.740 Roma) bilo je nezaposleno 79,57% Roma starijih od 19 godina.¹³⁹

133 Matković i Mijatović, 2009.

134 Prema anketi AŽS, 2007.

135 Matković i Mijatović, 2009, str. 45–46.

136 Sl. glasnik RS, br. 36/09.

137 Sl. glasnik RS, br. 36/09.

138 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 84.

139 Dr Šaranović Racić, Ministarstvo zdravlja, mart 2011.

Najvažnije mere

- U okviru mera i aktivnosti za sprovođenje Strategije za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji u oblasti zapošljavanja, a u cilju formalizovanja radnopravnog statusa Roma, u jedinstvenu nomenklaturu zanimanja, koju RZS vodi u skladu sa međunarodnim standardima, biće uvedeno zanimanje sakupljač sekundarnih sirovina.
- Da bi se podstaklo zapošljavanje Roma, Nacionalna služba za zapošljavanje je tokom 2010. godine raspisala posebne javne pozive za dodelu subvencija za samozapošljavanje i *subvencija poslodavcima za zapošljavanje Roma*. Obe subvencije se isplaćuju u jednokratnom iznosu od 160.000 dinara. Do 31. oktobra 2010. godine subvenciju za samozapošljavanje dobilo je 117 lica romske nacionalnosti, od čega 38 žena, a uz pomoć subvencije poslodavcima zaposleno je 66 Roma, od toga 30 žena. Tokom 2010. godine povećano je interesovanje Roma za uključivanje u mere aktivne politike zapošljavanja, te je u informacionom sistemu NSZ od 1. januara do 31. oktobra 2010. godine zabeleženo oko 22.160 slučajeva kada su neku od mera aktivne politike zapošljavanja koristila lica romske nacionalnosti.
- *Programi javnih radova* doprineli su pozitivnoj promeni, jer su prednost dobijali projekti koji su u većem broju uključivali Rome, kao i programi koje su podnosile romske nevladine organizacije. Tokom 2010. godine odobreno je organizovanje 355 javnih radova, a u 21 slučaju javni radovi su se odnosili na romsku populaciju. Romi su učestvovali i u ostalim javnim radovima, pa je ukupan broj Roma koji su zaposleni veći i iznosi 487 lica. Tokom 2009. godine na javnim radovima bilo je angažovano ukupno oko 360 lica romske nacionalnosti.

U okviru Dekade inkluzije Roma usvojena je **Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji**, čiji sastavni deo čine mere i aktivnosti u oblasti zapošljavanja koje su uzete u obzir pri izradi NAPZ za 2009, 2010. i 2011. godinu.

Stanovanje

Zakonska regulativa i strateška dokumenta

Prema **Zakonu o stanovanju** (1992), država ima obavezu da rešava stambene probleme socijalno ugroženih lica. Za to su zadužene jedinice lokalne samouprave. Rešavanje stambenih problema prvenstveno se odnosi na smeštaj u ustanove za socijalno ugrožene. Međutim, jedinice lokalne samouprave uglavnom ne raspolažu dovoljnim sredstvima da samostalno rešavaju stambene potrebe socijalno ugroženih lica.

Zakon o socijalnom stanovanju (2009) definiše socijalno stanovanje kao „*stanovanje odgovarajućeg standarda koje se obezbeđuje uz podršku države domaćinstvima koja iz socijalnih, ekonomskih i drugih razloga ne mogu da obezbede stan po tržišnim uslovima*“. Pravo na rešavanje stambenih potreba utvrđuje se na osnovu sledećih merila, ovim redom: stambeni status, visina primanja, zdravstveno stanje, invalidnost, broj članova domaćinstva i imovinsko stanje. Dodatne mere obuhvataju *pripadnost nekoj od osetljivih grupa*. Zakonom je predviđena i izrada Nacionalne strategije socijalnog stanovanja (u toku) te podzakonskih akata.¹⁴⁰

Izmene i dopune **Zakona o izbeglicama** (2010) predviđaju rešavanje stambenih problema izbeglih lica. Planirane mere odnose se na davanje nepokretnosti u državnoj svojini na korišćenje, dodelu sredstava za poboljšanje uslova stanovanja te kupovinu seoskih kuća.

Stanje

Prema podacima APD, 2009. godine gotovo 40% porodica sa šest i više članova¹⁴¹ raspolagalo je sa manje od 10 m² po članu domaćinstva, a 30,5% ovih domaćinstava je imalo više od dve osobe po sobi. *Prema pokazateljima deprivacije u stanovanju (indikator EU), tek nešto više od polovine domaćinstava ispod linije siromaštva (51,1%) poseduje toalet, 54,3% domaćinstava poseduje kupatilo u stanu, a 57,7% poseduje zasebnu kuhinju*. Nasuprot tome, ostala populacija u visokom procentu (oko 90%) poseduje ove stambene pogodnosti.¹⁴²

Pošto većina Roma živi ispod granice siromaštva, može se zaključiti da postoji značajna razlika u uslovima stanovanja između Roma i opšte populacije. Kao što je opisano u uvodnom delu, većina Roma živi u naseljima od kojih oko 70% nije imalo regulisan imovinski i planski status, a oko 44% je imalo odlike slamova. Infrastruktura naselja je neadekvatna (oko 30% naselja nema vodovodnu mrežu, preko 60% nema kanalizaciju, struju nema 35%). Isto važi i za dostupnost institucija (škola je udaljena više od 1 km za skoro 50% naselja, zdravstvena ustanova za oko 60% naselja, a prodavnica za skoro 80% naselja). Romi predstavljaju grupu izloženu posebnom riziku u procesu povratka po osnovu Sporazuma o readmisiji i po dolasku u Srbiju uglavnom se naseljavaju u

140 *Ibid.*

141 Slično je i sa domaćinstvima sa četiri i pet članova.

142 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

Akcije, mere i očekivani/neočekivani ishodi

Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja i Sekretarijat za romsku nacionalnu strategiju, u skladu sa Smernicama za unapređivanje i legalizaciju romskih neformalnih naselja (2007), pokrenuli su krajem 2008. godine izradu *urbanističkih planova za neformalna romska naselja*. U toku je izrada planova u osam opština za deset naselja.

Osam gradova u Srbiji izradilo je lokalne stambene strategije i akcione planove u okviru kojih su predviđene mere i akcije za rešavanje stambenih problema Roma, izbeglica i raseljenih lica. Najsiromašnije kategorije dobijaju subvencije za plaćanje troškova struje i usluga stanovanja.

Grad Beograd je gradio stanove po posebnom programu iz 2003. godine, a od toga je 237 stanova dato na korišćenje na određeno vreme licima u stanju socijalne potrebe. U toku je konkurs za 80 stanova, a planira se izgradnja još 399.

Međutim, prednost imaju osobe sa dužim radnim stažom i na značajnijim radnim mestima, što automatski diskredituje većinu Roma. Centar za prava manjina je pripremio inicijativu za ocenu ustavnosti i zakonitosti odluke Grada Beograda kojom se stanovi dodeljuju na korišćenje socijalno ugroženim kategorijama stanovništva. Prema mišljenju Centra, postojeći kriterijumi su u suprotnosti sa Ustavom Srbije, Zakonom o zabrani diskriminacije i Zakonom o socijalnom stanovanju, jer dužina radnog staža i „značaj radnog mesta“ nisu kriterijumi za utvrđivanje socijalne i stambene ugroženosti, a nisu propisani ni Zakonom o socijalnom stanovanju.

slamovima.¹⁴³ Istraživanje NVO Grupa 484 pokazuje da se deportovane osobe vraćaju u Srbiju bez imovine, obezbeđenog smeštaja ili dokumenata i da se sreću s velikim teškoćama prilikom pronalaženja zaposlenja i ostvarivanja zdravstvenih i socijalnih prava.

Mere i programi

Početkom 2010. godine Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, u sklopu priprema stručnih osnova za Nacionalnu strategiju socijalnog stanovanja, izradilo je studiju *Elementi za Nacionalnu strategiju socijalnog stanovanja*.¹⁴⁴ *Studija izdvaja siromaštvo i stambenu ugroženost kao osnovne kriterijume za sticanje prava na socijalno stanovanje*. Po osnovu ovih kriterijuma programi socijalnog stanovanja bi u prvoj fazi trebalo da budu usmereni na korisnike materijalnog obezbeđenja porodice (MOP) i dečijih dodataka koji nemaju stan ili koji stambeno pitanje nisu rešili na odgovarajući način.¹⁴⁵

143 *Ibid.*

144 Izveštaj o radu Vlade za 2009. godinu, Ministarstvo zaštite životne sredine i prostornog planiranja.

145 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, odnosno dece iz marginalizovanih grupa rešeno je u Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (ZOSOV).¹⁴⁶ Ovaj zakon uvodi niz odredbi koje promovišu inkluzivno obrazovanje: sva deca imaju jednako pravo na obrazovanje, bez diskriminacije i izdvajanja dece iz marginalizovanih i osetljivih društvenih grupa, odnosno dece sa smetnjama u razvoju (u zakonu se koriste izrazi „deca i učenici **sa smetnjama u razvoju i sa invaliditetom**“ i „deca i učenici **iz osetljivih društvenih grupa**“). Zakonom je produženo trajanje obaveznog i besplatnog pripremnog predškolskog programa (PPP) sa šest na devet meseci, uvedeni su ishodi i standardi obrazovanja (osim za predškolsko vaspitanje i obrazovanje)¹⁴⁷ i predviđene su veće kompetencije nastavnog kadra i menadžerskih struktura. Ojačana je uloga učeničkog parlamenta kroz učešće u procesima samovrednovanja i razvojnog planiranja i jasnije je definisana uloga saveta roditelja u životu škole. Procedure nadzora i zaštite prava deteta i učenika su strože. Pojačana je socijalizacijska uloga škole kroz jasne odredbe o zabrani diskriminacije te zabrani nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.¹⁴⁸

ZOSOV sadrži nove odredbe kojima će se realizovati pravednija politika upisa, sa posebnim efektima za romsku decu: sva deca se upisuju u redovnu školu, a testiranje se obavlja posle upisa u školu; testiranje je moguće i na maternjem jeziku deteta, uz prisustvo prevodioca; škola je obavezna da formira individualne obrazovne planove za svu decu kojoj je to potrebno; uvodi se individualni program srpskog jezika, odnosno jezika nacionalne manjine za učenike koji ne poznaju jezik na kome se izvodi nastava. Posebno su važne novine koje se odnose na mogućnost da škola na određeno vreme zaposli pedagoškog asistenta, čiji je zadatak da pruža pomoć i dodatnu podršku deci u skladu sa njihovim potrebama, kao i nastavnicima, vaspitačima i stručnim saradnicima kako bi se unapredio rad sa decom kojoj je potrebna dodatna obrazovna podrška.¹⁴⁹

Usvojen je i **Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima**¹⁵⁰ (2009. godine), koji je predvideo standarde kvaliteta udžbenika, a u pogledu sadržaja zabranjena je diskriminacija po osnovu rase, nacionalne, etničke, jezičke, verske ili polne pripadnosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, fizičkih i psihičkih svojstava, zdravstvenog stanja, uzrasta, socijalnog i kulturnog porekla, imovnog stanja, političkog opredeljenja, kao i po drugim osnovama. Udžbenici se koriste i na srpskom jeziku i na jezicima nacionalnih manjina.¹⁵¹

U martu 2010. godine donet je **Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju**.¹⁵² Ovim zakonom se prioritet pri upisu daje deci iz osetljivih grupa, a omogućena je realizacija posebnih, specijalizovanih, preuzetih (alternativnih) programa. Programi se mogu ostvarivati na srpskom jeziku, na stranim jezicima i na jezicima nacionalnih manjina. Obavezni pripremni predškolski program (PPP) ustanovljen je kao poseban deo predškolskog programa kako bi se deci u godini pred polazak u školu obezbedili uslovi za sticanje znanja, veština i iskustava potrebnih za dalje obrazovanje i vaspitanje. (O ovom zakonu biće više reči u trećem poglavlju).

146 ZOSOV, 2009.

147 Standardi kvaliteta i sistem za samovrednovanje su u procesu izrade.

148 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

149 Informator o Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, 2009.

150 Sl. glasnik RS, br. 72/09.

151 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, period 2008 – sredina 2010, str. 102.

152 Sl. glasnik RS, br. 18/10.

Dva izuzetno važna podzakonska akta koja podržavaju primenu ZOSOV jesu *Pravilnik o utvrđivanju prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje* i *Pravilnik o radu Komisije za procenu potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene i socijalne podrške detetu i učeniku* kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, teškoća u učenju i iz drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju, zdravstvu ili socijalnoj zaštiti. Dodatna podrška odnosi se na prava i usluge koje detetu omogućavaju da prevaziđe fizičke i socijalne prepreke za nesmetano obavljanje svakodnevnih životnih aktivnosti značajnih za uključivanje u obrazovni proces, život u zajednici i uspešno napredovanje. U skladu sa ovim pravilnikom, opštinske odnosno gradske uprave treba da uspostave komisije, imenuju koordinateure i stalne stručne članove.¹⁵³

Nacionalni prosvetni savet (NPS) usvojio je u načelu Pravce razvoja obrazovanja u Srbiji i Nacionalne indikatore obrazovanja, a u strategiji *Srbija 2020* definisani su ciljevi obrazovanja. U toku je razrada strategije obrazovanja.

Struktura sistema obrazovanja i vaspitanja

Republika Srbija ima mrežu od 159 predškolskih institucija, 1246 osnovnih škola,¹⁵⁴ 569 srednjih škola i četrnaest ustanova za visoko obrazovanje. Postoje i privatne obrazovne ustanove – 5 univerziteta, 54 vrtića, 4 osnovne škole i 21 srednja škola sa akreditacijom.

Obrazovni sistem u Srbiji sastoji se od četiri nivoa. Predškolsko obrazovanje namenjeno je deci od 6 meseci do 6,5 godina starosti, a njegov obavezni deo je predškolski pripremni program (u daljem tekstu: PPP) za decu od 5,5 do 6,5 godina starosti. Osmogodišnje osnovnoškolsko obrazovanje je obavezno za decu od 6,5 do 14 godina (tj. do 16 godina u slučaju ponavljanja razreda). Ono je podeljeno u dva obrazovna ciklusa, i to od 1. do 4. razreda (najčešće sa jednim nastavnikom/učiteljem) te od 5. do 8. razreda (nastava sa predmetnim nastavnicima). Srednjoškolsko obrazovanje sprovodi se u četvorogodišnjim srednjim školama opšteg obrazovanja (gimnazijama), kao i u dve vrste srednjih stručnih škola – četvorogodišnjim školama koje su namenjene zapošljavanju i pripremi za fakultet te trogodišnjim stručnim školama posle kojih isključivo sledi zaposlenje. Visoko obrazovanje pruža se u ustanovama visokog obrazovanja: univerziteti, fakulteti i umetnička akademija u sastavu univerziteta, akademija strukovnih studija, visoka škola i visoka škola strukovnih studija.¹⁵⁵

Pored Ministarstva prosvete i nauke, koje je odgovorno za opštu politiku u obrazovanju, postoje i tela koja je osnovala Vlada Srbije, npr. Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. Nacionalni prosvetni savet, telo koje bira narodna skupština na period od 6 godina, najvažnije je telo za definisanje strateških smernica i dokumenta koji doprinose unapređenju i razvoju obrazovanja na svim nivoima (od predškolskog do univerzitetskog). Članovi ovog tela su istaknuti stručnjaci iz oblasti obrazovanja, predstavnici udruženja profesionalaca u obrazovanju, nacionalnih i verskih manjina itd. Ministarstvo ima odeljenja koja se bave različitim nivoima obrazovanja, kao i zamenike ministra za svaki od ovih nivoa. Ova odeljenja su: Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju, Sektor za finansije i nedavno osnovano Odeljenje za evropske integracije (koje se bavi IPA projektima).

153 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

154 Ovi brojevi variraju u zavisnosti od načina prikupljanja podataka. Prema saopštenju RSZ, u školskoj godini 2009/2010. postojale su 2364 škole, ali ponekad jedna škola ima više objekata.

155 Vidi <http://www.mp.gov.rs-page.php?page=78>.

Ministarstvo takođe ima 18 regionalnih školskih uprava,¹⁵⁶ a svaka opština ima kancelarije koje se bave pitanjima obrazovanja. U centralnoj kancelariji ministarstva zaposlen je jedan savetnik/stručni saradnik romske nacionalnosti, a svaka od regionalnih školskih uprava ima po jednu osobu koja se bavi pitanjem obrazovanja Roma (to je jedan od zadataka u opisu njihovog posla).

Vrednovanje i unapređenje kvaliteta rada ostvaruje se kao samovrednovanje i kao spoljašnje vrednovanje. Ustanova samovrednovanjem ocenjuje kvalitet programa obrazovanja i vaspitanja, njegovo ostvarivanje, stručno usavršavanje, profesionalni razvoj, uslove rada, zadovoljstvo dece i roditelja. U samovrednovanju učestvuju stručni organi, savet roditelja, direktor i zaposleni. Samovrednovanje se obavlja svake godine po pojedinim oblastima i svake pete u celini. Izveštaj o rezultatima direktor podnosi pedagoškom veću, savetu roditelja i organu upravljanja. Spoljašnje vrednovanje obavljaju ministarstvo kroz stručno-pedagoški nadzor i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. Inspeksijski i stručno-pedagoški nadzor¹⁵⁷ nad radom obrazovnih ustanova sprovodi ministarstvo. Inspeksijski nadzor obavlja opštinska tj. gradska uprava. Ministarstvo prosvete i nauke obavlja poslove opštinske tj. gradske prosvetne inspekcije ako u jedinici lokalne samouprave nije organizovan inspeksijski nadzor. Poslove inspeksijskog nadzora sprovodi *prosvetni inspektor* u čije ingerencije, između ostalog, spada kontrola sprovođenja zakona i propisa, kontrola ostvarivanja zaštite prava deteta i učenika, njihovih roditelja, odnosno staratelja i zaposlenih, kontrola ostvarivanja prava i obaveza zaposlenih, učenika i njihovih roditelja, odnosno staratelja, kontrola obezbeđivanja zaštite deteta i učenika i zaposlenih od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja, zanemarivanja i stranačkog organizovanja i delovanja u ustanovi, kao i kontrola evidencije koju vodi ustanova. Inspeksijski nadzor se obavlja kao redovan, vanredni i kontrolni nadzor. Redovan nadzor ustanove obavlja se najmanje jedanput godišnje. Poslove *stručno-pedagoškog nadzora obavlja prosvetni savetnik*. Prosvetni savetnik, između ostalog, vrednuje kvalitet rada ustanove na osnovu utvrđenih standarda te ostvarivanja razvojnog plana i programa obrazovanja i vaspitanja, pruža pomoć i podršku u samovrednovanju ustanove, prati poštovanje opštih principa i ostvarivanje ciljeva obrazovanja i vaspitanja, savetuje nastavnika, vaspitača, stručnog saradnika i direktora radi poboljšanja kvaliteta njihovog rada i rada ustanove i ostvarivanja standarda postignuća i pruža im stručnu pomoć, savetuje ustanovu u pogledu obezbeđivanja zaštite dece, učenika i zaposlenih od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovi i pruža ustanovi stručnu pomoć. Za pružanje savetodavne i stručne pomoći nastavniku, vaspitaču i stručnom saradniku, a radi kvalitetnijeg obavljanja obrazovno-vaspitanog rada, ministarstvo utvrđuje listu *savetnika* – spoljnih saradnika. Savetnika bira ministar. *Prosvetni inspektor*, prosvetni savetnik i savetnik treba da imaju visoko obrazovanje, objavljene stručne radove (u međunarodnim ili domaćim časopisima), odobreni udžbenik, priručnik ili drugo nastavno sredstvo. Oni moraju kontinuirano da se stručno usavršavaju kako bi mogli da podržavaju i unapređuju rad zaposlenih u obrazovnim institucijama.

U toku je izrada standarda stručnih kompetencija savetnika u obrazovanju i prosvetnih inspektora u domenu unapređenja obrazovanja Roma, zaštite dece od diskriminacije i sprečavanja segregiranog obrazovanja. Kreirana su i realizovana dva programa: „Plan podrške i obuka zaposlenih u školskim upravama i osnovnim školama“ i „Podrška i konsultacije za zaposlene u školskim upravama“. Oba programa obuke bila su fokusirana na identifikaciju glavnih prepreka za uspešno uključivanje romske dece u PPP, na motivaciju roditelja i izradu planova za postepeno uključivanje romske dece u već postojeće predškolske grupe.¹⁵⁸

156 Izvor: <http://www.mp.gov.rs>.

157 Vidi <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=19>.

158 Vidi <http://www.inkluzija.gov.rs/?p=4183>.

Obuhvat dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem porastao je u proteklom periodu, pa je školske 2009/2010. godine iznosio **41,36%**.¹⁵⁹ Procenat ukupnog obuhvata povećan je zbog obaveznog PPP godinu dana pred školu. Procenat obuhvata dece mlađe od 3 godine (15,03%), trogodišnjaka (34,80%) i četvorodišnjaka (39,83%) veoma je mali.¹⁶⁰ Obuhvat dece pripremnim predškolskim programom u školskoj 2009/2010. godini bio je 87,82% (RZS, 69.378 dece).

Broj dece obuhvaćene osnovnoškolskim obrazovanjem smanjuje se usled pada nataliteta (od školske 2002/2003. do školske 2008/2009. godine za oko 12%). U istom periodu broj romske dece se povećao za 14,5%. Obuhvat osnovnim obrazovanjem dece starosti sedam godina školske 2008/2009. godine bio je 98,5%, a stope završavanja osnovne škole u poslednje tri godine su preko 99%.¹⁶¹

U Tabeli 2 prikazani su podaci o obuhvatu dece iz opšte populacije i romske dece predškolskim oblicima obrazovanja i vaspitanja, odnosno o obuhvatu i završavanju osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja na vreme.¹⁶²

Tabela 2. Obuhvat i procenat dece iz opšte populacije i romske dece po nivoima obrazovanja

	Deca i učenici iz opšte populacije	Deca i učenici iz opšte populacije	Romska deca i učenici	Romska deca i učenici
	Obuhvat	Broj i procenat učenika koji su na vreme završili školu	Obuhvat	Broj i procenat učenika koji su na vreme završili školu
Vrtići (3–5 godina)	38,1% (2008)	Nije primenjivo	Nema podataka	Nema podataka
PPP	83–99,6% (2007/08)		45% (2008)	Nema podataka
Osnovna škola (ukupno učenika od I do VIII razreda)	598.108 290.660 (ž) (2008)	95,3% 95,9% (ž) (2006)	16.311	21–37% (2006)
Srednja škola	79,8% (2008)	99% (2006)	15–20% (2009)	6,2% od 8,3% upisanih* (2006)

* To je 75,2% od onih koji su upisali srednju školu.

Izvor: Baucal i Stojanović, 2010, str. 76.

Najnoviji podaci pokazuju da se situacija menja nabolje i da se broj dece romske nacionalnosti u obrazovnom sistemu povećava. U školskoj 2008/2009. godini pripremnim predškolskim programom bilo je obuhvaćeno oko 3000 romske dece, a prema podacima za školsku 2010/2011. godinu u 38% osnovnih škola u Srbiji (463 škole) u prvi razred upisano je 31.417 dece. Od ukupnog broja upisanih, dece romske nacionalnosti bilo je 2136 (7,41%). Procenat dece romske nacionalnosti upisane u prvi razred osnovne škole porastao

159 RZS, 2010.

160 Ivić, Pešikan, Jankov, 2010.

161 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

162 Baucal, Stojanović, 2010, str. 76.

je u odnosu na prošlu školsku godinu za oko 9,87%.¹⁶³ Prema podacima Ministarstva zdravlja prikupljenim na uzorku od 120.708 Roma, od ukupno 24.241 školskog deteta 21,95% nije bilo uključeno ili je bilo nepotpuno uključeno u obrazovni sistem. Od dece uzrasta do 10 godina 2365 dece (21,48%) nije uključeno u obrazovni sistem.¹⁶⁴

Oko 7,04% učenika jedne generacije napusti redovno osnovno školovanje pre vremena.¹⁶⁵ To su uglavnom deca iz marginalizovanih grupa (Romi) i ona školovanje ili ne nastavljaju ili nastavljaju u školama za obrazovanje odraslih. Najveća stopa osipanja je od 1. do 3. razreda (2,5%) te u 7. i 8. razredu (2,1%).

Prema najnovijim podacima istraživanja MICS 4, 2010. godine obuhvat dece iz romskih naselja mrežom osnovnoškolskog obrazovanja¹⁶⁶ bio je 91% (92% u gradskim sredinama, a 89% u seoskim), s tim što je procenat dece neobrazovanih majki iznosio 85%, a procenat najsiromašnije dece 76%. Procenat pohađanja škole je veoma visok u Srbiji, oko 99%; procenat je nešto manji kod dece iz najsiromašnijih porodica (96%). Stopa pohađanja škole kod dece iz romskih naselja je nešto niža – za devojčice 86%, a za dečake 90% i opada s uzrastom, posebno za devojčice kada napune 14 godina (66%). Neredovnije pohađanje škole je u korelaciji sa društveno-ekonomskim statusom (73% najsiromašnijih devojčica) i nivoom obrazovanja majke (72% devojčica čije su majke neobrazovane). Jedan od indikatora izdvojenih u istraživanju MICS 4 nazvan je **stopa preživljavanja do završnog razreda osnovne škole** i predstavlja odnos između broja dece koja upišu prvi razred i broja dece koja ga završe. Na nivou opšte populacije procenat dece koja dođu do osmog razreda je 99% (98% dečaka i 100% devojčica), dok u populaciji romske dece iz naselja iznosi 90% (95% za dečake i 85% za devojčice). Stopa je viša za decu iz gradskih naselja (94%) nego za decu iz seoskih naselja (81%). Za decu iz romskih naselja, neto procenat onih koji završe osnovnu školu je samo 35% (42% devojčica i 28% dečaka).

U jesen 2010. godine, kada je sprovedeno istraživanje MICS 4, 90% dece u Srbiji uzrasta od 14 godina (uzrast na kome se završava školovanje) pohađalo je osmi razred, dok je samo 34% dece iz romskih naselja tog uzrasta pohađalo osmi razred. Uzrast na kome se završava osnovno školovanje viši je za devojčice (39%) nego za dečake (28%).

Ukupan obuhvat dece/mladih iz opšte populacije **srednjim obrazovanjem** povećao se sa 62,2% u školskoj 2002/2003. godini na 79,8% u školskoj 2006/2007. godini. Procenat mladih Roma koji su upisali srednje škole povećao se sa 8,3% 2004. godine na 15–20% (prema podacima programa PISA) za 2009. godinu. Procenat učenika koji završavaju srednju školu u odnosu na upisane iznosi 99%. Prema podacima istraživanja MICS 4 za 2010. godinu, 68% romske dece koja završe osnovnu školu nastavi dalje školovanje (u opštoj populaciji 98%), i to 69% dečaka i 67% devojčica.

Što se tiče **kvaliteta obrazovanja**, međunarodna komparativna istraživanja PISA i TIMSS iz 2003. i 2006. godine pokazala su da učenici u Srbiji beleže za 60–70 poena niža postignuća iz matematičke i naučne pismenosti od proseka u zemljama OECD, a u čitalačkoj pismenosti zaostaju čak za 100 poena.¹⁶⁷ Na testiranju 2009. godine postignuti su bolji rezultati: u domenu čitalačke pismenosti smanjen je procenat učenika koji nisu dostigli nivo funkcionalne pismenosti, dok su prosečna postignuća viša za oko 40 poena u odnosu na 2006. godinu. Romski učenici prema rezultatima PISA testiranja imaju znatno slabije rezultate – 87,5% romskih učenika nije dostiglo nivo funkcionalne matematičke pismenosti

163 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

164 Dr Šaranović Racić, Ministarstvo zdravlja, 2011.

165 Prema podacima Ministarstva prosvete (2010).

166 Obuhvat mrežom osnovnoškolskog obrazovanja predstavlja indikator koji meri broj dece na uzrastu za polazak u školu koja su krenula u prvi razred osnovne škole u odnosu na ukupan broj dece uzrasta za polazak u školu.

167 *Informator o zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, 2009.

(u opštoj populaciji taj nivo nije dostiglo 42,6%), 90,7% romskih učenika nije dostiglo nivo funkcionalne čitalačke pismenosti (u opštoj populaciji taj nivo nije dostiglo 51,7%) i 81,5% romskih učenika nije dostiglo nivo funkcionalne naučne pismenosti (u opštoj populaciji taj nivo nije dostiglo 38,5%).¹⁶⁸

„Nisu uočene razlike u sociodemografskim i profesionalnim karakteristikama nastavnika koji rade sa Romima i onih koji ne rade sa Romima, pa ipak deca romske nacionalnosti postižu značajno lošije rezultate u učenju. Dakle, isti nastavnik pruža drugačiji kvalitet nastave za romske i neromske učenike!“

(Dr Aleksandar Baucal, 2006)

„Ti kao učiteljica treba da se angažuješ i baš to treba da te podstakne da ga naučiš, pa zašto si završila školu, a njih baš brige kako će cigansko dete da prođe, da li će da zna da se potpiše, evo ga IV razred, a ne zna još da piše.“

(Fokus grupa, Barajevo, jun 2010)

„Ja nikada nisam videla da mu učitelj pokaže nešto u knjigama, u knjigama nema nijedno slovo od učitelja, ni u svesku, ili bilo šta da mu je pomogao.“

(Majka, fokus grupa, Barajevo, jun 2010)

Raspoložive informacije o obrazovnim postignućima romskih učenika u Srbiji takođe ukazuju na njihov značajno manji uspeh nego što je to slučaj kod većinskog stanovništva.¹⁶⁹ Tokom jednogodišnjeg *Nacionalnog testiranja učenika trećeg razreda osnovnih škola* (u daljem tekstu: nacionalno testiranje) na reprezentativnom uzorku škola (5000 učenika u 113 škola) prikupljeni su podaci o školskim ocenama romskih i neromskih učenika iz matematike i srpskog jezika. Postoje značajne razlike u postignućima iz ova dva predmeta kada se porede romska i druga deca – na kraju školske godine većina romskih učenika ima najnižu prolaznu ocenu (2), dok samo 5–10% romske dece ima odlične ocene (5), za razliku od 40% neromske dece koja tokom prva tri razreda dobijaju ovu ocenu iz oba predmeta. Pored toga, između 7% i 11% romske dece dobija nedovoljnu ocenu (1) iz srpskog jezika na kraju školske godine, a 10–14% romske dece dobija nedovoljnu ocenu iz matematike, dok manje od 1% neromske dece ovog uzrasta dobija nedovoljnu ocenu na kraju školske godina. Pored toga, rezultati standardizovanog testiranja romskih učenika tokom nacionalnog testiranja pokazuju da posle tri godine obrazovanja 50% njih nije uspelo da usvoji ni osnovna znanja i elementarne termine iz matematike te da nisu u stanju da primene matematičko znanje u jednostavnoj situaciji (ovo se dogodilo u 11% slučajeva na nacionalnom nivou), dok 56% njih nije uspelo da usvoji osnovna znanja i veštine vladanja srpskim jezikom (ovo se dogodilo u 14% slučajeva na nacionalnom nivou). Prema nekim tumačenjima, ovo znači da romska deca zaostaju za drugim učenicima 2,2 školske godine u matematici i 2,6 godina u srpskom jeziku, dok u osnovnoj školi provedu u proseku 3 godine.¹⁷⁰

168 Baucal, Stojanović, 2010, str. 79.

169 Baucal, 2005, prema EU MAP, 2007.

170 *Ibid.*

Ovako niska postignuća romske dece mogu se direktno povezati sa stavovima nastavnika prema njima i različitim vrstama diskriminacije, često implicitne. Naime, nastavnici imaju niska očekivanja od romske dece i manje se angažuju oko njih (ređe pregledaju domaće zadatke, retko im pomažu u učenju, retko prilaze mestu gde sede i sl.). Svoje romske učenike učitelji često opažaju kao nezainteresovane i nemotivisane za učenje i na taj način nesvesno priznaju svoj neuspeh u ostvarivanju jedne od relevantnih profesionalnih uloga – uloge motivatora.¹⁷¹

Podaci sa nacionalnog testiranja učenika trećeg razreda osnovne škole takođe su pokazali da više od 40% romskih učenika ide u odeljenja sa najnižim kvalitetom nastave, a da u tim odeljenjima ima samo 20% neromske dece.¹⁷² Učesnici fokus grupa navodili su iste probleme i smatraju ih glavnim razlogom neuspeha romske dece u školovanju, ali i uzrokom za napuštanje škole.

Specijalno obrazovanje

Najvažniji zakoni koji štite decu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom¹⁷³ jesu **Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom** (2007), **Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja** (2009), **Zakon o zabrani diskriminacije** (2009) i **Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju** (2010). *Zakonom o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima*¹⁷⁴ utvrđeno je pravo učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom na udžbenik u formatu koji odgovara njegovim obrazovnim potrebama. Na osnovu funkcionalnog modela inkluzivnog obrazovanja izrađena je *Mapa puta za primenu inkluzivnog obrazovanja* i formirani su koordinacioni i implementacioni tim Ministarstva prosvete i nauke za inkluzivno obrazovanje, u kome su zastupljene sve strukture i nivoi odlučivanja. Usvojeni su *Pravilnik o utvrđivanju prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje*¹⁷⁵ i *Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku*.¹⁷⁶ Obučeno je 7500 predstavnika stručnih timova za inkluzivno obrazovanje iz svih osnovnih i srednjih škola u Srbiji za inkluzivno obrazovanje i primenu individualnog obrazovnog plana. Usvojen je *Pravilnik o radu Komisije za procenu potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene i socijalne podrške detetu i učeniku*¹⁷⁷ kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, teškoća u učenju i iz drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju, zdravstvu ili socijalnoj zaštiti. Dodatna podrška odnosi se na prava i usluge koje detetu obezbeđuju prevazilaženje fizičkih i socijalnih prepreka za nesmetano obavljanje svakodnevnih životnih aktivnosti značajnih za uključivanje u obrazovni proces, život u zajednici i uspešno napredovanje. U skladu sa ovim pravilnikom, opštinske odnosno gradske uprave treba da uspostave komisije, imenuju koordinate i stalne stručne članove. Pripremljeni su *Priručnik za rad komisija*¹⁷⁸ i *Vodič za roditelje dece koja imaju potrebu za dodatnom podrškom*, a početkom 2011. godine realizovaće se obuka za članove opštinskih komisija.

Ovde ćemo pomenuti i *Pravilnik o bližim uslovima za obavljanje zdravstvene delatnosti u zdravstvenim ustanovama i drugim oblicima zdravstvene službe*,¹⁷⁹ iako je on nastao u okviru Ministarstva zdravlja, zato što ima izuzetan značaj za ranu dijagnostiku kod dece

171 Macura-Milovanović, 2006.

172 EU MAP, 2007.

173 U tekstu se koriste termini iz zakona.

174 Sl. glasnik RS, br. 72/09.

175 Sl. glasnik RS, br. 76/10.

176 Sl. glasnik RS, br. 63/10,

177 *Ibid.*

178 Priručnik za rad međuresorskih komisija za procenu potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene i socijalne podrške detetu i učeniku, 2010.

179 Sl. glasnik RS, br. 43/06.

kojoj je potrebna dodatna podrška u razvoju. Pravilnikom se definiše da se u opštinama sa najmanje 8.500 dece predškolskog uzrasta može organizovati razvojno savetovalište sa sledećim kadrovima: jedan doktor medicine specijalista pedijatrije i jedna viša medicinska sestra – tehničar, psiholog, defektolog, socijalni radnik i pedagog. Razvojna savetovališta veoma često sarađuju sa institucijama predškolskog i osnovnog školskog obrazovanja kako bi pružala podršku deci, porodici i obrazovnom kadru.

Deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, po novom Zakonu o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, svoje pravo na predškolsko obrazovanje ostvaruju u vaspitnoj grupi, u vaspitnoj grupi uz dodatnu podršku i individualni vaspitno-obrazovni plan te u razvojnoj grupi na osnovu individualnog vaspitno-obrazovnog plana. U jednoj vaspitnoj grupi ne mogu biti više od dva deteta sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, a broj dece predviđen normativom se umanjuje za tri. Predškolska ustanova koja je upisala dete sa smetnjama u razvoju može da utvrdi potrebu za pružanjem dodatne obrazovne, socijalne ili zdravstvene podrške i tada upućuje zahtev za procenu vrste i obima podrške izabranom lekaru u domu zdravlja, odnosno međuresorskoj komisiji. Na osnovu praćenja deteta, a na predlog pedagoškog kolegijuma i stručnog tima za inkluzivno obrazovanje, dete sa smetnjama u razvoju i invaliditetom može da se prebaci iz razvojne u vaspitnu grupu. Predškolskim zakonom propisano je i oslobađanje staratelja dece bez roditeljskog staranja i roditelja dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom od plaćanja dela troškova boravka u vrtiću.

Deca osnovnoškolskog uzrasta sa smetnjama u razvoju i invaliditetom su se do donošenja ZOSOV uglavnom obrazovala u specijalnim školama – posebnim školama za obrazovanje učenika sa mentalnom, fizičkom i/ili senzornom ometenošću. Ove škole su koncentrisane u velikim gradovima i imaju ograničene kapacitete, pa nisu dostupne velikom broju dece sa smetnjama u razvoju. Najveći broj specijalnih škola nalazi se u Beogradu i okolini (16). U 33 grada i mesta u Srbiji raspoređena je 51 specijalna škola, a neke od njih imaju i smeštaj ili internatski smeštaj kako bi mogla da ih pohađaju deca sa smetnjama iz seoskih i/ili zabačenih krajeva.¹⁸⁰

Podataka o broju romske dece u razvojnim grupama u predškolskim ustanovama nema, ali zato poslednji podaci o *uključenosti romskih učenika u specijalne škole*¹⁸¹ govore o tome da je od ukupnog broja učenika koji su pohađali ove škole školske 2002/2003. godine romskih učenika bilo 26,7%, dok je školske 2008/2009. godine romskih učenika bilo 31%. To ukazuje na prezastupljenost romske dece u ovakvoj vrsti obrazovanja i na svojevrsnu segregaciju. Iako 63% romskih roditelja smatra da bi za njihovu decu bilo bolje da se školuju u redovnim školama i iako su svesni negativnih uticaja specijalnog obrazovanja na budućnost deteta (55% misli da bi deca lakše došla do zaposlenja ako završe redovnu školu),¹⁸² oni se često odlučuju za specijalnu školu zbog određenih beneficija (obroci, knjige i sl.), ali pre svega zato što su deca tamo zaštićena, bezbedna, srećna i zato što imaju veće šanse da završe školovanje.¹⁸³ Ostaje veliko otvoreno pitanje zašto je teško obezbediti to romskoj deci u okviru redovnog sistema školovanja, tj. da li je to teško ili se nikada nije ni pokušalo, već se sistematski radilo na tome da se deca segregiraju i da im se životne šanse umanje od samog početka.

Odluka da se pohađa specijalno obrazovanje ipak nije u pravom smislu „slobodan roditeljski izbor“, već je u velikoj meri posledica ponašanja učitelja i nastavnika prema detetu i porodici, učestalog ponavljanja razreda i zanemarivanja dece.

180 Inkluzivno obrazovanje: Put razvoja, Nacionalni izveštaj, Srbija, 2008.

181 Istraživanje „Romska deca u specijalnom obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća, uticaj na život“ (2010), Institut za otvoreno društvo i Fond za otvoreno društvo Srbija.

182 *Ibid.*

183 *Ibid.*

Segregacija u obrazovanju ne postoji na nivou zakonskih dokumenata i strateškog pristupa. Škole kao najčešće razloge za segregaciju navode da se romska deca upisuju u škole kada su odeljenja već formirana, da romska deca ne govore jezik na kome se školuju, da su ona starija od druge dece i da su otpori neromskih roditelja veliki, pa se „bela deca“ ispisuju.¹⁸⁴ Segregacija se sprovodi upisivanjem dece u specijalne škole, kao i u škole za obrazovanje odraslih. Veliki broj Roma pohađa škole za obrazovanje odraslih, a mnogi od njih su mlađi od 15 godina, što znači da bi trebalo da se školuju u redovnim osnovnim školama. Zvanični podaci govore da Romi čine od 75% do 80% polaznika škola za obrazovanje odraslih, a UNICEF takođe naglašava ovaj problem. U izveštaju Dečijeg romskog centra navodi se da Romi čine čak 90% ukupnog broja polaznika škola za obrazovanje odraslih. Istraživanje Centra za prava deteta i *Save the Children* pokazuje da su u tri škole za obrazovanje odraslih u školskoj 2005/2006. godini Romi činili 98% ukupnog broja polaznika. Na osnovu tog istraživanja, 66% polaznika koji su završili ove škole u školskoj 2004/2005. godini bili su Romi.¹⁸⁵ Podataka o segregiranim vrtićima, školama i broju dece u njima nema. Ima podataka o postojanju predškolskih grupa pri specijalnim školama, ali ne i o broju dece u njima.

„Deca krenu u školu, neko vreme idu, a posle onda sve lošije uče, sve su lošiji i osećaju se zapostavljenim, nepoželjnim, nemaju patike i što druga deca imaju, svi ga izbegavaju i dete neće da ide, jednostavno ne želi više da ide u školu, roditelji ga onda, i zbog pogodnosti, prebace u specijalnu školu.“

(Zdravstvena medijatorica, jun 2010)

„Školama je lakše da kažu [o romskoj deci] ne zna ništa i ajde u specijalnu. Učiteljice ih teraju u specijalnu jer im je lakše da kažu ništa ne znaju. Učiteljice treba da se trude da uče tu decu, jer oni isti mozak imaju kao i srpska ili hrvatska ili bosanska ili bilo koja deca, nema veze tu nacija, treba da se više potruče. Majka ako se potruče, pa potruče se i ti kao učiteljica, malo više radi sa tim detetom, znači samo buđelarska [bogata] deca i fakultetska [deca fakultetski obrazovnih roditelja] deca mogu u redovnu školu. Nije isto za njih i onog što ne zna jedno slovo da napiše, gde je ta njena pedagogija, psihologija.“

(Majka, fokus grupa, Barajevo, jun 2010)

Podaci koji pokrivaju period od 2008. do polovine 2010. godine¹⁸⁶ pokazuju da se povećava broj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom upisane u redovno osnovno obrazovanje. U prvi razred se upisalo 1570 (5,44%) dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, i to 258 (0,82%) dece sa invaliditetom i 1312 (4,62%) dece sa smetnjama u razvoju (intelektualnim i komunikativnim). U odnosu na prethodnu školsku godinu, broj dece porastao je za oko 6,57%.

Podaci o povećanju upisa romske dece navedeni su ranije u tekstu, ali oni ne znače da se njihov broj u specijalnom obrazovanju smanjio, kao što nema garancije da se praksa prebacivanja dece iz redovnih u specijalne škole neće na neki način nastaviti. U poslednje tri školske godine samo je 80 učenika iz 21 specijalne škole premešteno u

184 Centar za prava manjina, istraživanje, u EU MAP, 2007.

185 Istraživanje „Romska deca u specijalnom obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća, uticaj na život“, Institut za otvoreno društvo i Fond za otvoreno društvo Srbija, 2010.

186 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

redovne škole, od čega 31 romski učenik (upućeni su iz 10 specijalnih škola u redovne škole). Četiri romska učenika premeštena su iz specijalnih odeljenja u redovna odeljenja (u tri redovne osnovne škole).¹⁸⁷

*Brza procena realizacije inkluzivnog obrazovanja u Srbiji*¹⁸⁸ u okviru osnovnoškolskog obrazovanja identifikovala je prepreke u implementaciji te rizike i probleme koji se javljaju tokom implementacije, a koji zahtevaju intervenciju različitih aktera. Ovo su najveći problemi:

- nedostatak odgovarajućih informacija koje bi trebalo da pružaju ključni akteri u procesu realizacije,
- hitna potreba za izgradnjom kapaciteta koja je nastala kao rezultat novih propisa,
- hitna potreba za eksternom profesionalnom podrškom koja je nastala kao rezultat novih propisa,
- nizak nivo svesti glavnih zainteresovanih strana (naročito roditelja čija deca nemaju nikakvih posebnih obrazovnih potreba),
- neodgovarajuća raspodela socijalnih davanja i prava,
- slaba lokalna koordinacija koja je uzrok niske sposobnosti rešavanja problema na lokalnom nivou,
- nesigurnost vezana za napredak dece sa posebnim obrazovnim potrebama u periodu posle završetka osnovne škole,
- previše regulative, što ometa saradnju i profesionalnu podršku.

Što se tiče uslova za nadzor procesa realizacije inkluzivnog obrazovanja, oni ne postoje. Dve najveće prepreke za to su (i) nedovoljni kapaciteti regionalnih školskih uprava za nadzor i (ii) nedostatak relevantnih informacija koje bi trebalo da obezbede statistički sistem i sistem informisanja u obrazovanju, a koje bi omogućile upotrebu čvrstih dokaza (indikatora).

U ovom izveštaju se takođe kaže da je jedan od *alarmantnih problema sporadična i diskriminatorna upotreba individualnih obrazovnih planova (IOP) za romsku decu*. Pošto ne postoje garancije kvaliteta, eksterni nadzor i sistem za signaliziranje, široko prihvaćeni dvostruki standardi (tj. niži standardi za romsku decu) lako se institucionalizuju pod paravanom „individualizacije“ u okviru odredbi vezanih za inkluziju dece sa posebnim obrazovnim potrebama. Postoje, na primer, škole u kojima je broj odobrenih IOP jednak broju romske dece koja tu školu pohađaju. Neke indicije ukazuju na to da bi posebne obrazovne potrebe mogle postati instrument institucionalizovane segregacije romske dece u školama. Izgleda da su očekivanja vezana za potencijalnu ulogu romskih asistenata u nastavi, romskih mentora i koordinatora u sprečavanju zloupotrebe IOP bila prevelika.¹⁸⁹

Mere i programi¹⁹⁰

U ovom trenutku u Srbiji nema relevantnog projekta, programa, mere ili aktivnosti u domenu obrazovanja koji se sprovodi mimo saradnje sa Ministarstvom prosvete i nauke i bez njegove podrške.

187 Istraživanje „Romska deca u specijalnom obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća, uticaj na život“ (2010), Institut za otvoreno društvo i Fond za otvoreno društvo Srbija., str 13.

188 Rado i Lažetić, 2010, Izveštaj urađen za UNICEF (u pripremi za štampu).

189 *Ibid.*

190 U ovom odeljku navedeni su samo aktuelni projekti, mere i programi. O projektima i programima koji su dali dobre rezultate, ali su završeni pre izrade ovog izveštaja podaci se mogu pronaći u publikacijama „Indikatori jednake dostupnosti kvalitetnom obrazovanju“ (2010) i „Romska deca u specijalnom obrazovanju u Srbiji“ (OSI i FOSS, 2010).

Izuzetno značajnu meru predstavlja uvođenje besplatnog obaveznog predškolskog pripremnog programa.

Pripremni predškolski program u trajanju od devet meseci („nulti razred“) kao ciljeve ima obezbeđivanje jednakih (bolje reći ujednačenih) polaznih pozicija za decu iz marginalizovanih i depriviranih grupa i sredina prilikom polaska u prvi razred osnovne škole te povećanje dostupnosti kvalitetnog obrazovanja (kada su u pitanju romska deca – prevazilaženje jezičke barijere, povećanje obuhvata u prvom razredu osnovne škole, smanjenje upisa u specijalne škole). Program se finansira iz državnog budžeta, a za njega je u školskoj 2009/2010. godini izdvojeno oko 215.000 evra. Romske NVO učestvuju u informisanju romskih roditelja. Najveće probleme u realizaciji ove mere predstavljaju nedostatak kapaciteta PU za potpuni obuhvat dece, nedostatak podataka o broju dece koja pohađaju program, dobijanje potvrda za polazak u školu uprkos tome što deca nisu pohađala PPP. Prema podacima MPN, romska deca koja su pohađala program u trajanju od jedne školske godine pokazala su bolje rezultate na ispitivanju zrelosti za polazak u školu i bolju adaptaciju na školsku sredinu (Baucal, Stojanović, 2010, str. 193–194). Grad Beograd je obezbedio besplatno učenje engleskog jezika za svu decu u PPP.

Kao mera podrške porodicama i deci koja kreću u prvi i drugi razred osnovne škole obezbeđeni su besplatni udžbenici, ali nema posebno definisanih dodatnih mera za podršku romskoj i izuzetno siromašnoj deci.

Učenicima prvog razreda je školske 2009/2010. godine dodeljeno 74.000 besplatnih udžbenika, a školske 2010/2011. godine 74.319 udžbeničkih kompleta učenicima prvog i 74.305 udžbeničkih kompleta učenicima drugog razreda osnovne škole. Grad Beograd dodeljuje besplatne udžbenike učenicima petog razreda sa svoje teritorije. Iako istraživanja pokazuju da obezbeđivanje besplatnih udžbenika ima efekte kod siromašnih učenika, siromašni učenici ostalih razreda nisu obuhvaćeni ovim programom Ministarstva prosvete.

(Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010)

U okviru *Jedinstvenog akcionog plana za obrazovanje Roma* sproveden je veliki broj aktivnosti.

- Izrađen je Priručnik za pružanje podrške razvoju antidiskriminacione kulture u obrazovno-vaspitnim ustanovama i obučavaju se kadrovi za njegovu primenu.
- Utvrđene su preventivne aktivnosti i procedure za rešavanje pojava nasilja po Posebnom protokolu za zaštitu dece/učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja, koje su škole obavezne da primenjuju od 2009. godine.
- Izrađen je program za učenje srpskog jezika za decu Roma povratnika iz inostranstva.
- Pripremaju se grantovi za ukupno 40 siromašnih opština sa velikim brojem Roma za sistemsku inkluziju romske dece u obrazovanje.
- Razvijen je model za naknadni upis dece u matične knjige rođenih kroz projekat UNICEF-a koji je realizovan u 19 opština; tokom ovog projekta identifikovano je oko 500 dece bez dokumenata koja su naknadno upisana u škole.

(Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010)

Da bi se povećala dostupnost svih nivoa obrazovanja romskoj deci/mladima, sprovodi se program *afirmativne akcije*. Zakonom o predškolskom vaspitanju i obrazovanju definiše se da pri upisu u predškolske ustanove *prednost imaju deca iz manjinskih i marginalizovanih grupa*, a ministarstvo svim predškolskim ustanovama preporučuje da prilikom planiranja broja dece koja će se upisati u vrtić naprave projekcije koje će omogućiti zastupljenost romske dece. Za sekundarno i tercijarno obrazovanje, na osnovu *programa afirmativne akcije*, Nacionalni savet romske nacionalne manjine, u saradnji sa MPN i Odsekom za ljudska i manjinska prava, organizuje upis romskih učenika u srednje i tercijarne obrazovne institucije. Program afirmativne akcije za upisivanje romskih kandidata u *visokoškolske ustanove* sprovodi Ministarstvo za manjinska i ljudska prava u saradnji sa Sekretarijatom za romsku nacionalnu strategiju. Oni šalju Ministarstvu obrazovanja listu romskih kandidata koji su položili prijemni ispit, ali se nisu kvalifikovali za finansiranje iz budžeta. Kasnije ovo ministarstvo šalje odluku o finansiranju studenata Roma svim državnim univerzitetima u Srbiji.¹⁹¹ Od 2003. do 2009. godine afirmativna akcija se dobro odvijala. Započela je sa 42 studenta, da bi se školske 2008/2009. godine broj popeo na 200. Problemi su se javili 2009. godine, a 2010. godine 100 romskih studenata ostalo je bez budžetskog finansiranja, dok su neki kandidati skinuti sa spiska Nacionalnog saveta uz tvrdnju da ta lica nisu Romi. Po rečima predsednika Nacionalnog saveta afirmativna akcija doživela je krah.¹⁹²

U periodu od 2003. do 2009. godine srednju školu u Srbiji su, preko **afirmativnih mera**, upisala 902 učenika Roma, a broj studenata upisanih na državne fakultete od 2003. do danas nije premašio pet stotina. Ovo je srazmerno veoma mali broj u odnosu na broj upisane dece i mladih iz opšte populacije, ali ipak predstavlja veliki napredak u odnosu na situaciju pre početka sprovođenja mera. Ministarstvo prosvete i nauke je u tokom školske 2008/2009. godine stipendiralo uspešne romske učenike (117 srednjoškolaca i 182 studenta).

U februaru 2011. godine započeće kampanja „Svi u školu, budućnost za sve“.

191 Vidi <http://www.cpes.org.rs>.

192 Politika, 2. 2. 2011.

Kampanju partnerski realizuju Savez učitelja Republike Srbije (SURS), Centar za interaktivnu pedagogiju (CIP) i Centar za obrazovne politike (COP), uz podršku Fonda za otvoreno društvo, a u saradnji sa timom projekta „Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou – DILS“ Ministarstva prosvete i nauke.

Cilj kampanje je ostvarivanje kvalitetne inkluzivne kulture i prakse za sve devojčice i dečake u Srbiji kroz razvijanje svesti u stručnoj i široj javnosti o značaju inkluzije, pružanje podrške svim učesnicima u obrazovnom procesu i podršku primeni Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2009. godine. U toku kampanje biće organizovano 100 tribina na teritoriji čitave Srbije, uz istovremenu medijsku kampanju na nacionalnom i lokalnom nivou, objavljivanje niza stručnih članaka na temu inkluzivnog obrazovanja i umnožavanje 4.000 CD-ova za vrtiće, osnovne škole i srednje škole u Republici Srbiji o kvalitetnoj obrazovnoj i vaspitnoj praksi usklađenoj sa principima obrazovanja za sve.

Možda najznačajniji projekat koji se trenutno implementira u Srbiji jeste projekat **Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou (DILS)**, čiji je opšti cilj jačanje kapaciteta ustanova na lokalnom nivou za pružanje pristupačnih usluga ujednačenog kvaliteta sa posebnim fokusom na potrebe ranjivih grupa. Projekat se finansira iz *sredstava zajma Svetske banke*, a u njemu učestvuju Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo zdravlja i Ministarstvo za rad i socijalnu politiku. Svako od ovih ministarstava ima definisane ciljeve i šemu grantova za pružanje usluga po meri korisnika i podsticanje međuresorske saradnje. U okviru projekta DILS postoji, pored grant modela za inkluziju, i grant model za integraciju Roma, za koji je REF kreirao grant šeme u nameri da stvori uslove za primenu novih obrazovnih i antidiskriminatorских politika, imajući na umu potencijalni uticaj novih zakonskih odredbi na unapređenje obrazovanja Roma u Srbiji.¹⁹³

Za inkluziju Roma izuzetno su značajna dva projekta koja se finansiraju iz IPA fondova EU. Prvi projekat, **Obrazovanje za sve – unapređenje dostupnosti i kvaliteta obrazovanja dece iz marginalizovanih grupa**, započeo je 2010. godine i trajaće do 2012; drugi, **Unapređenje predškolskog obrazovanja u Srbiji – IMPRES** započeo je 2011. godine (o njemu će biti više reči u trećem poglavlju).

Projektom **Obrazovanje za sve – unapređenje dostupnosti i kvaliteta obrazovanja dece iz marginalizovanih grupa** (ukupni budžet je 1,8 miliona evra iz EU IPA 08 fondova) Ministarstvo prosvete i nauke želi da dalje razvija nacionalnu politiku vezanu za inkluziju dece iz marginalizovanih grupa i dostupnost kvalitetnog obrazovanja toj deci, proširujući šeme uspostavljene u projektu OEBS-a,¹⁹⁴ sa ciljem da pedagoški asistenti počnu da rade u predškolskim ustanovama i osnovnim školama. Drugi deo projekta posvećen je profesionalnom usavršavanju vaspitača i nastavnika, za koje će biti organizovana stručna obuka kako bi mogli da odgovore na zahteve rada sa decom kojoj je potreban inkluzivni pristup. Osim razvoja individualnih nastavnih planova, vaspitači i nastavnici će razvijati i modele saradničkih odnosa s pedagoškim asistentima kako bi se, kroz razmenu iskustava i znanja, došlo do najefikasnijih pristupa i modela rada. Vaspitači i nastavnici će takođe dobiti podršku za uspostavljanje bolje komunikacije s roditeljima i uspešniju saradnju sa lokalnom zajednicom. Kako su aktivnosti u predškolskim ustanovama i

193 *Unapređenje obrazovanja Roma u Srbiji, Ocena situacije u zemlji i strateške smernice Romskog obrazovnog fonda*, REF, 2010.

194 Ministarstvo prosvete je 2006. godine započelo projekat uvođenja romskih asistenata u nastavu u osnovne škole u saradnji sa OEBS-om i uz stručnu pomoć Centra za interaktivnu pedagogiju. Više o tome u publikaciji MP, EU, OEBS i CIP *Romski pedagoški asistenti i asistentkinje kao nosioci promene*, 2010.

osnovnim školama samo početak potpunog uključivanja dece iz marginalizovanih grupa u obrazovni sistem i društvo uopšte, podršku ovom projektu i njegovu održivost trebalo bi obezbediti kroz saradnju s lokalnim zajednicama i sa projektom *Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou* (DILS). Na taj način bi se mogli rešiti i prevazići neki problemi sa resursima, kao i neki socijalni problemi koji u značajnoj meri utiču na neuključivanje dece u obrazovni sistem.¹⁹⁵

Projekat „Obrazovna inkluzija Roma“. Cilj je da se omogući kvalitetno obrazovanje za svu decu romske nacionalnosti. Projekat pokriva sedam oblasti: potpuni obuhvat romske dece, jednak kvalitet obrazovanja, smanjivanje napuštanja školovanja, izbegavanje segregacije, rešavanje problema diskriminacije, uvođenje romskog jezika u obrazovanje i stvaranje lokalnih akcionih planova za uspostavljanje uslova za optimalnu integrisanost romske dece u sistem obrazovanja i vaspitanja. Potpisivanjem ugovora između projekta DILS/REF Ministarstva prosvete i nauke i 28 opštinskih mentora, 58 najsiromašnijih opština u Srbiji od decembra 2010. godine dobija opštinske mentore kao podršku za razvoj obrazovne inkluzije Roma.

Program „Obezbeđivanje zdravog i bezbednog okruženja za decu i mlade u Srbiji“ (Ministarstvo prosvete i nauke i UNICEF). Cilj je poboljšanje pristupa obrazovanju tako što će se stvoriti okruženje u kome će se deca upisati u školu, dobiti kvalitetno obrazovanje u skladu sa svojim potrebama i sposobnostima i ostati u sistemu.

Program „Osnaživanje škola za inkluzivno obrazovanje“. Cilj je podizanje kapaciteta obrazovno-vaspitnih ustanova za primenu inkluzivnog obrazovanja kroz namenski pripremljen program obuka i mogućnost da ove ustanove putem predloga projekata konkurišu za finansijska sredstva, tj. grantove. Ministarstvo prosvete i nauke formiralo je Mrežu podrške nastavnicima i školama (raspoređenu po školskim upravama) za uvođenje inkluzivne prakse. Ovu mrežu čine zaposleni u školama, stručnjaci ZUOV i Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja te predstavnici NVO. Formiran je i Tim za podršku regionalnim timovima koji čine stručnjaci za obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju, obrazovanje romske dece i pripremu škola za rad sa decom sa različitim obrazovnim potrebama. Do sada je obuhvaćena 231 škola, a 162 su počele sa radom od septembra 2010. godine.

Program „Testiranje inkluzivnog programa u 25 partnerskih ustanova u Srbiji“. Cilj je da se razradi paket obuka za razvoj kapaciteta za inkluzivno obrazovanje; na listi izabranih ustanova se nalazi 7 predškolskih ustanova, 15 osnovnih škola i 3 srednje škole.

U okviru ovog projekta angažovani su pedagoški asistenti u 49 predškolskih ustanova i 126 osnovnih škola. Njihov zadatak je da pomognu vrtićima i školama da kreiraju inkluzivno okruženje i obogate načine i sadržaje rada, da ih prilagode potrebama dece. Oni takođe pružaju direktnu podršku deci i porodicama. Za sada su svi asistenti i asistentkinje romske nacionalnosti. Početna obuka asistenata je završena i u toku su pregovori oko izrade modula za formalizovanje njihovog školovanja i izbora ustanova koje će ih obučavati. Izrađen je pravilnik o radu asistenata. Postavljen je sajt na kome se mogu naći primeri dobre prakse u radu pedagoških asistenata. I zaposleni u školama i predstavnici Ministarstva prosvete i nauke, obrazovnih ustanova i NVO sektora uvođenja pedagoških asistenata ocenjuju kao najefikasniju meru za povećanje dostupnosti obrazovanja romskoj deci, povećanje broja dece koja se upisuju i ostaju obrazovnom sistemu, ali i za promenu odnosa obrazovnih institucija prema roditeljima i romskoj zajednici u celini (Bauca, Stojanović, 2010). Više informacija o projektu, uključujući i primere dobre prakse, možete naći na Internet sajtu <http://www.obrazovanjezasve.eu>.

I pored problema koji su postojali u martu 2011. godine, Vlada Republike Srbije usvojila je Uredbu o koeficijentima zaposlenih u prosveti. Time je i zvanično uvedeno radno mesto pedagoškog asistenta, tj. oni su ušli u cenzus. Predškolske ustanove i osnovne škole potpisale su pedagoškim asistentima ugovor od 1. 4. do 31. 8. 2011, kada se školska godina završava.

Ministarstvo prosvete i nauke, u saradnji sa Pedagoškim fakultetom u Jagodini (Univerzitet u Kragujevcu), UNICEF-om i Centrom za interaktivnu pedagogiju – CIP, radi na izradi modula za formalno obrazovanje pedagoških asistenata koje će se odvijati u Centru za doživotno učenje u Kragujevcu. Iako je proces još uvek u fazi dogovaranja, predviđeno je da se obuka sastoji od 8 modula, 6 obaveznih i 2 izborna (biraju se od 4 ponuđena modula). Obavezni moduli (navedeni naslovi su radni naslovi) odnosiće se na: pružanje podrške u okviru procesa podučavanja; podršku dečijem razvoju; bezbednost dece; saradnju sa nastavnicima i vaspitačima; saradnju sa lokalnom zajednicom, relevantnim podržavaocima i institucijama (zdravstvo, socijalna zaštita, stručne organizacije i stručne institucije, lokalna samouprava i sl.). Izborni predmeti će se baviti pružanjem podrške deci iz manjinskih zajednica, pružanjem podrške razvoju jezika i socijalnih veština kod dece koje su potrebne za uspeh u školovanju, pružanjem podrške deci koja imaju poteškoća u učenju i pružanjem podrške deci koja imaju problema u razvoju.

U toku proleća 2010. godine velike međunarodne organizacije u Srbiji – REF, UNICEF i OEBS – pokrenule su, u saradnji sa Ministarstvom prosvete i nauke, *kampanju za promociju upisa romske dece u Srbiji u PPP i u prvi razred osnovne škole*.¹⁹⁶

196 Vidi <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Peti-bilten-o-socijalnom-ukljucivanju.pdf>.

Mreža školskih uprava i drugih agencija pridružila se kampanji, usredsređujući se na procedure upisa (škole i predškolske ustanove, domovi zdravlja, centri za socijalni rad). Opšti cilj ovog međunarodnog konzorcijuma je da usluge PPP učini dostupnim svoj romskoj deci u Srbiji. REF i njegovi partneri rade na podizanju nivoa primene novih politika i propisa na lokalnom nivou kako bi se osigurala dostupnost PPP svoj deci i kako bi se romska zajednica što šire informisala o novim propisima iz oblasti obrazovanja i o Zakonu za borbu protiv diskriminacije.

Velike međunarodne organizacije u Srbiji ulažu koordinisane napore kako bi podržale Ministarstvo prosvete i nauke i druga relevantna ministarstva u implementaciji zakona i strategije. One istovremeno pružaju snažnu podršku NVO sektoru u praćenju postojećeg stanja i kreiranju novih rešenja. Najvažnije aktivnosti Svetske banke i EU su pomenute ranije u tekstu, pa ih ovde nećemo ponavljati.

Srbija je i tokom 2010. godine nastavila implementaciju Romske nacionalne strategije, uz značajnu podršku *misije OEBS-a*. Pilot program uvođenja romskih asistenata uspešno je priveden kraju, a položaj romskih asistenata u okviru srpskog obrazovnog sistema zvanično je priznat Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2010). Zahvaljujući tome, Ministarstvo prosvete i nauke razmotriće mogućnost da romski asistenti postanu sastavni deo školskog osoblja od januara 2011. godine. Srbija je takođe proširila sistem romskih zdravstvenih medijatora i počela da razmatra mogućnost formalizovanja njihovog položaja u okviru Ministarstva zdravlja. Država i lokalne vlasti nastavili su sa naporima usmerenim ka legalizaciji neformalnih romskih naselja, koristeći vodič koji je izradio OEBS kako bi se pružila podrška vlastima da efikasnije rešavaju pitanja legalizacije.

Romski obrazovni fond (REF) veoma je aktivan u Srbiji i u svom delovanju stavlja snažan naglasak na podršku merama Ministarstva prosvete i nauke, kao i na saradnju sa uticajnim međunarodnim agencijama i sa organima državne uprave. Najuspešniji projekti koje je REF podržao u Srbiji jesu „Kreiranje modela i standarda za predavanje i učenje srpskog kao drugog jezika“ i „Rešenja za budućnost“ (koji se bavio unapređenjem inkluzije i učešća romskih roditelja u radu školskih organa – školskih saveta, saveta roditelja, uključivanjem tema vezanih za romsku kulturu i tradiciju u redovni nastavni plan osnovnih škola, povećanjem dostupnosti predškolskog obrazovanja za romsku decu, uvođenjem inovativnog interdisciplinarnog obrazovnog i mentorskog programa za romske učenike te inkluzijom romskih đaka u srednjoškolsko obrazovanje u Vojvodini). Najveći program u organizaciji REF-a bavi se finansijskom i mentorskom podrškom za četiri generacije romskih srednjoškolaca. Tokom 2010. godine REF je, na osnovu savremene metodologije, sastavio projekte za inkluziju Roma kao sastavni deo projekta DILS – uvođenje romskih koordinatora na opštinskom nivou. Nedavno je REF u Srbiji otpočeo sa novom inicijativom koja je namenjena raseljenom romskom stanovništvu iz beogradskog naselja Gazela. U okviru ovog projekta jedna romska nevladina organizacija i Sekretarijat za školsko obrazovanje grada Beograda razvijaju model obrazovnog sistema koji je u većoj meri prilagođen deci iz marginalizovanih i siromašnih zajednica.

Fond za otvoreno društvo Srbije (FODS) trenutno je posvećen aktivnostima u vezi sa postizanjem jednake dostupnosti kvalitetnog obrazovanja Romima. U ovom kontekstu FODS, u saradnji sa fondacijom Pestalozzi, sprovodi zajednički projekat pod nazivom „Jednake šanse u srednjoškolskom obrazovanju“, koji traje već nekoliko godina, a ima za cilj razvoj modela minimalne obrazovne intervencije za učenike romske nacionalnosti. Ovaj projekat doprinosi kapacitetima škola da sprovedu inkluzivno obrazovanje i jačanju romskih učenika za uspešno školovanje. Fond takođe realizuje, samostalno ili u saradnji sa drugim organizacijama, više istraživačkih projekata koji se bave osetljivim pitanjima obrazovanja Roma, kao što su politika prijema u prvi razred osnovne škole, školovanje romske dece u školama za decu sa smetnjama u razvoju, efekti primene mera afirmativne akcije i indikatori te jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja Romima. Fokus delovanja FODS-a takođe je na nadzoru i zagovaranju ispunjavanja ciljeva Dekade Roma kroz aktivnosti Lige za dekadu Roma. FODS pruža podršku i učestvuje u sveobuhvatnim kampanjama i promovisanju inkluzivnog obrazovanja. **Fond za otvoreno društvo (Open Society Foundation – OSF)** podržava aktivnosti u Srbiji kroz rad FODS-a, ali i kroz saradnju sa drugim relevantnim organizacijama, uključujući i NVO sektor. Neke od najznačajnijih projekata u Srbiji koji su se odnosili na inkluziju Roma („REI – jednake šanse“ i „Dečiji vrtić kao porodični centar u romskim naseljima“) finansirao je ovaj fond.

UNICEF pruža podršku Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije te lokalnim vlastima i profesionalnim licima u izgradnji kapaciteta koji će omogućiti da osnovne obrazovne potrebe i potencijali sve dece budu ispunjeni kako bi ona mogla da poboljšaju svoj život i menjaju društvo u kome žive. U sklopu Nacionalnog plana akcije, UNICEF pruža podršku Vladi Srbije i Ministarstvu prosvete i nauke u donošenju mera politike koje imaju integrativni pristup, a u skladu su sa međunarodnim standardima i obavezama kako bi se obezbedilo kvalitetno obrazovanje za svu decu. Kroz uspostavljanje veze između formalnog i neformalnog obrazovanja i preko kampanja za podizanje nivoa svesti UNICEF promoviše jednako pravo sve dece na kvalitetno obrazovanje i doprinosi razvoju kapaciteta na nacionalnom nivou za razumevanje i poštovanje prava deteta. Kako bi se pružila podrška obrazovanju i društvenoj integraciji Roma, uspostavljen je pilot program u 9 opština u Srbiji koji podrazumeva pripremne i dopunske časove u centrima za razvoj obrazovanja. Za 2011. godinu UNICEF priprema sveobuhvatnu regionalnu studiju o socijalnoj isključenosti dece, kao i planove koji će pružiti podršku mrežama romskih žena u obrazovanju i obavljanju roditeljskih dužnosti.

Uloga lokalnih samouprava

Lokalne samouprave imaju izvršne nadležnosti (npr. postavljaju mrežu predškolskih ustanova i osnovnih škola i imaju predstavnike u upravljačkim strukturama obrazovnih ustanova, ali ne učestvuju u razmatranju pitanja kvaliteta, relevantnosti ili pravednosti obrazovanja) i nisu uključene u proces odlučivanja na nacionalnom nivou (npr. nemaju predstavnike u Nacionalnom prosvetnom savetu). Podaci relevantni za planiranje obrazovanja na lokalnom nivou ne prosleđuju se lokalnim samoupravama. Predškolsko obrazovanje je u celini, osim plata vaspitača koji realizuju obavezan predškolski program, u nadležnosti lokalnih samouprava. Osnovno i srednje obrazovanje, što podrazumeva i tekuće održavanje, opremanje ustanova čiji su osnivači lokalne samouprave, deo kapitalnih investicija, prevoz i troškove stručnog usavršavanja, takođe su u nadležnosti lokalnih samouprava. Lokalne samouprave odgovorne su za upis i redovno pohađanje pripremnog predškolskog programa, praćenje upisa u prvi razred i redovno pohađanje nastave, sprovođenje postupka razvrstavanja dece sa posebnim potrebama te za vođenje evidencije nepismenih lica, lica bez potpunog obrazovanja, dece sa posebnim potrebama i sl.¹⁹⁷

Lokalne samouprave od 2010. godine mogu da konkurišu za aktivne mere zapošljavanja na nacionalnom nivou ukoliko obezbede polovinu sredstava u svojim budžetima. Postoji veliki prostor za saradnju lokalnih samouprava sa Nacionalnom službom za zapošljavanje, naročito u oblasti kreiranja zajedničkih projekata zapošljavanja, sagledavanja lokalnih potreba i specifičnosti, izrade lokalnih akcionih planova zapošljavanja i razmene informacija. Sadašnja saradnja između Nacionalne službe za zapošljavanje i lokalnih samouprava nije zadovoljavajuća.

U nadležnosti lokalnih samouprava, kada je u pitanju briga o socijalnoj zaštiti, spadaju izgradnja, opremanje i osavremenjivanje centara za socijalni rad, čiji su one osnivači. Lokalne samouprave su odgovorne i za dodatne usluge socijalnog rada u centrima za socijalni rad, kao i za programe unapređenja socijalne zaštite.

Lokalne samouprave imaju osnivačka prava za osnivanje domova zdravlja, apoteka, zavoda na primarnom nivou zdravstvene zaštite i kliničko-bolničkih centara. Izgradnja, održavanje i opremanje te nabavka medicinske i nemedicinske opreme za ove ustanove u nadležnosti su lokalnih samouprava. U nadležnosti lokalnih samouprava spadaju i praćenje zdravstvenog stanja stanovništva i rada zdravstvene službe na lokalnom nivou, promocija javnog zdravlja i sprovođenje mera za unapređenje i očuvanje zdravlja, stvaranje uslova za pristupačnost i ujednačenost korišćenja primarne zdravstvene zaštite, planiranje i sprovođenje programa za očuvanje i zaštitu zdravlja od zagađene životne sredine, ispitivanje životnih namirnica, vode za piće i sl.

Projekti brojnih organizacija civilnog društva permanentno se sprovode u saradnji sa državnim organima, organima lokalne samouprave i ustanovama u oblasti unapređenja zaštite ljudskih prava i sloboda i izgradnje demokratskog, otvorenog i inkluzivnog društva, što podržavaju međunarodne organizacije, vlade stranih zemalja te međunarodne i inostrane fondacije.

197 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnoj uključenosti i smanjenju siromaštva u RS, 2010.

POGLAVLJE 3

Sistem obrazovanja dece ranog uzrasta i mesto romske dece i porodica u njemu

Opšti podaci o deci ranog uzrasta, uključujući romsku decu

Prema zvaničnim statističkim procenama¹⁹⁸ u Srbiji ima 509.559 dece uzrasta od 0 do 6 godina, što čini 7% ukupne populacije.

Kao što se vidi iz Tabele 2, procenat romske dece od 0 do 6 godina u opštoj populaciji 2008. godine iznosio je 3,6% (prema zvaničnom broju Roma), odnosno 11,6% (prema nezvaničnim procenama o broju Roma).¹⁹⁹

Tabela 3 . Procenat romske dece u opštoj populaciji po uzrastima²⁰⁰

Uzrast	Opšta populacija	Devojčice	Romska populacija
0 do 3	213.986	103.624	8.061 26.078*
3 do 6	292.201	141.898	10.424 33.720*
6 god.	74.772	36.408	2.252 8.168*

* Kurzivom je obeležen procenjeni broj romske dece na osnovu pretpostavke da u Srbiji živi 350.000 Roma, odnosno na osnovu pretpostavke da se svake godine rodi oko 1,5% romske dece više nego u prethodnoj godini.

198 Procena Zavoda za statistiku za 2009. godinu.

199 Ove razlike su detaljnije objašnjene u prvom poglavlju.

200 Baucal i Stojanović, 2010, str. 245.

Predškolsko obrazovanje i vaspitanje i njegova organizacija u okviru obrazovnog sistema

Zakonska regulativa

U **Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja** (2009) predškolsko vaspitanje i obrazovanje tretiraju se kao deo jedinstvenog obrazovnog sistema, pa se osnove sistema predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja jedinstveno uređuju. Obavezno obrazovanje počinje sa 6,5 godina, a završava se sa 15 godina.²⁰¹

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2010) definiše **ciljeve** predškolskog vaspitanja i obrazovanja kao podršku (i) celovitom razvoju i dobrobiti deteta predškolskog uzrasta pružanjem uslova i podsticaja da ono razvija svoje kapacitete, proširuje iskustva i izgrađuje saznanja o sebi, drugim ljudima i svetu, (ii) vaspitnoj funkciji porodice, (iii) daljem vaspitanju i obrazovanju i uključivanju u društvenu zajednicu te (iv) razvijanju potencijala deteta kao pretpostavke za dalji razvoj društva i njegov napredak.

Principi predškolskog vaspitanja i obrazovanja jesu: *dostupnost* – jednako pravo i dostupnost svih oblika PVO, bez diskriminacije i izdvajanja po bilo kom osnovu; *demokratskost* – uvažavanje potreba i prava dece i porodica, uključujući pravo na uvažavanje mišljenja, aktivno učešće, odlučivanje i preuzimanje odgovornosti; *otvorenost* – građenje odnosa sa porodicom, školom, zajednicom i lokalnom samoupravom; *autentičnost* – celovit pristup detetu, uvažavanje razvojnih specifičnosti i različitosti, oslanjanje na kulturne specifičnosti; *razvojnost* – razvijanje različitih oblika i programa u skladu sa potrebama dece i porodica i mogućnostima lokalne zajednice, unapređivanje kroz vrednovanje i samovrednovanje te otvorenost za pedagoške inovacije.²⁰²

Važne pozitivne implikacije za predškolsko obrazovanje i vaspitanje romske dece, kao i sve dece iz marginalizovanih i osetljivih grupa, ima novi *Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju*. Nova rešenja u ovom zakonu omogućavaju da se nastavi tendencija povećanja broja predškolskih ustanova, kao i racionalizacija njihove mreže kako bi se povećao obuhvat dece predškolskim obrazovanjem i unapredili efikasnost i kvalitet obrazovanja dece predškolskog uzrasta. Zakonom je uniformni centralizovani sistem predškolskog obrazovanja transformisan u decentralizovani, raznovrsniji sistem koji će više odgovarati potrebama različite dece.

Zakonom su regulisani: upotreba jezika – srpski jezik je glavni jezik podučavanja, ali se za manjinsku decu može organizovati rad na njihovom maternjem jeziku ukoliko se s tim slaže više od 50% roditelja (član 3); zabrana diskriminacije, nasilja nad decom i njihovo zanemarivanje (član 5);²⁰³ upisna politika – deca iz marginalizovanih grupa imaju prioritet (članovi 13. i 14); individualizacija i individualizovani pristup – deca imaju pravo na dodatnu pomoć i podršku, posebno deca iz marginalizovanih porodica, deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, deca na bolničkom lečenju i sl. (član 16);²⁰⁴ pravo na individualni obrazovni plan (član 34);²⁰⁵ angažovanje pedagoških asistenata (član 46). Novi zakon u cilju diversifikacije ponude predškolskih ustanova i povećanja obuhvata dece iz osetljivih grupa predviđa uvođenje *specijalizovanih i specijalnih programa prilagođenih potrebama*

201 Prosvetni glasnik, 2010.

202 *Ibid.*

203 Detaljno regulisano *Protokolom o postupanju u ustanovi kao odgovor na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje* (Sl. glasnik RS, br. 30/2010).

204 Regulisano pravilnikom *Dodatna obrazovna, zdravstvena i socijalna podrška deci i učenicima* (Sl. glasnik RS, br. 63/10) – zajednički dokument Ministarstva obrazovanja, Ministarstva zdravlja i Ministarstva za rad i socijalnu politiku.

205 Regulisano pravilnikom *Bliža uputstva za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje* (Sl. glasnik RS od 22. 10. 2010).

dece, roditelja i lokalnih zajednica (član 18, stav 1). To mogu biti programi koji podstiču jezik i kulturu manjina, pružaju podršku porodici, rekreativni programi i sl. (član 19). Ako su kapaciteti predškolske ustanove ograničeni ili takvih ustanova uopšte nema u udaljenim predelima u kojima ima deca, zakon predviđa programe u obliku „putujućeg vrtića“ i zapošljavanje „putujućeg vaspitača“ (član 21).

Predškolske ustanove

Predškolske ustanove (u daljem tekstu: PU) organizovane su na nivou opština i gradova, a samo Beograd ima više od jedne predškolske ustanove. Svaka predškolska ustanova ima centralnu zgradu i objekte na teritoriji koju pokriva, a u kojima se odvijaju programi.

U Srbiji postoji mreža od 171 PU²⁰⁶ koje su osnovale jedinice lokalne samouprave i 47 privatnih predškolskih ustanova.²⁰⁷ Predškolsko vaspitanje i obrazovanje (u daljem tekstu: PVO) realizuje se i u 192 osnovne škole, u kojima se uglavnom organizuje PPP.²⁰⁸

Geografska distribucija predškolskih ustanova je nepovoljna. One su koncentrisane u gradskim područjima, što onemogućava povećanje obuhvata dece ranog uzrasta, ali i realizaciju obaveznog PPP, čime se direktno ugrožava dostupnost obrazovanja osetljivim grupama dece, posebno deci iz seoskih područja. Dodatni problem predstavlja to što se u obrazovnoj statistici ne beleže podaci o udaljenosti dece od PU,²⁰⁹ kao ni stanje zgrada, infrastrukture (voda, struja, grejanje, veza sa Internetom) i opreme PU.²¹⁰ U ranijim studijama²¹¹ uslovi u ustanovama, njihova opremljenost i udaljenost od korisnika navodili su se kao vidovi dodatne deprivacije već depriviranih grupa.

Predškolske ustanove donose svoj program koji sadrži podatke o ustanovi i okruženju, definiše vrste programa i njihovo trajanje, oblike saradnje sa porodicom, načine ostvarivanja principa i ciljeva vaspitanja i obrazovanja te načine praćenja rada i samovrednovanja.

PU se finansiraju na nivou lokalne vlasti. Sredstva za **finansiranje delatnosti PU** obezbeđuju se iz budžeta Republike Srbije samo za ostvarivanje PPP, za ostvarivanje predškolskog programa za rad sa decom sa smetnjama u razvoju i rad sa decom na bolničkom lečenju. Deca bez roditeljskog staranja, deca sa smetnjama u razvoju i deca iz materijalno ugroženih porodica oslobođena su obaveze plaćanja ekonomske cene po detetu (roditelji inače plaćaju 20% od ekonomske cene, a iz budžeta jedinice lokalne samouprave daje se 80% od ekonomske cene). Iz budžeta jedinice lokalne samouprave plaća se i prevoz dece i pratilaca do ustanove ako je udaljenost veća od 2 km.²¹² Za PVO izdvaja se 0,3% BDP.²¹³

206 Tijana Glušica, savetnik, Ministarstvo prosvete i nauke, Sektor za predškolsko i osnovnoškolsko obrazovanje i vaspitanje: Analiza teritorijalne pokrivenosti predškolskim institucijama, sa posebnim osvrtom na pokrivenost dece iz ugroženih grupa u školskoj 2010/11, Beograd, maj 2011.

207 Smatra se da ih ima mnogo više, ali da nisu prijavljene i adekvatno registrovane.

208 Informacije MP – projekat IPA IMPRES.

209 U MICS 2011. naći će se podatak o udaljenosti PU, izražen u minutima i vrsti prevoznog sredstva.

210 Ivić, Pešikan i Jankov, 2010, str. 22.

211 EU MAP, 2007.

212 Prosvetni glasnik, 2010.

213 Nacr prvog nacionalnog izveštaja o smanjenju siromaštva i socijalnoj uključenosti u RS 2010.

Predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem obuhvaćena su deca uzrasta od 6 meseci do 6,5 godina. Obavezni deo predškolskog obrazovanja je pripremni predškolski program koji obuhvata decu godinu dana pred polazak u školu, na uzrastu od 5,5 do 6,5 godina.

Predškolske ustanove su multifunkcionalne i obezbeđuju ishranu, negu te preventivnu zdravstvenu i socijalnu zaštitu deci predškolskog uzrasta.

Deca uzrasta od 6 meseci do tri godine pohađaju jasle i sa njima u vaspitnim grupama rade medicinske sestre, najčešće vaspitačkog smera. Deca od 3 do 5,5 godina su u vrtiću i sa njima rade vaspitači. PPP se može organizovati i u vrtiću i u školama, a sa decom mogu da rade i vaspitači i učitelji (mada se preporučuje da to budu vaspitači). To se po novom predškolskom zakonu menja i u njemu se utvrđuje da sa decom do 2 godine treba da rade medicinske sestre, a sa decom od 2 do 3 godine medicinske sestre i vaspitači.

Grupe su najčešće organizovane po uzrastu, mada zakon predviđa postojanje mešovitih grupa u kojima mogu da budu deca od 3 do 7 godina. Ukupan broj vaspitnih grupa u RS je 8744 (za decu do 3 godine 1641, a za decu stariju od 3 godine 7103).²¹⁴

Broj dece koja se upisuju u vaspitnu grupu zavisi od uzrasta, specifičnosti dece u grupi, specifičnosti uslova rada i programa koji se realizuje.

Tabela 4: Uzrast i broj dece po grupi – normativ

Uzrast deteta	Broj dece po grupi
Od 6 meseci do godinu dana	7
Od 1 do 2 godine	12
Od 2 do 3 godine	16
Od 3 do 4 godine	20
Od 4 godine do polaska u školu	24
PPP	26
Deca na bolničkom lečenju	15
Razvojne grupe	Od 4 do 6
Mešovite grupe	Od 12 do 16 (u zavisnosti od raspona godina)
Bilingvalne grupe (jezički mešovite)	10% manje od predviđenog normativa

Normativi se u najvećem broju slučajeva ne poštuju, već se zbog ograničenih kapaciteta predškolskih ustanova s jedne strane i velikih potreba roditelja sa druge, u vaspitne grupe upisuje veći broj dece nego što je predviđeno, oko 4,5% više.²¹⁵ To dodatno otežava rad medicinskih sestara i vaspitača i utiče na kvalitet realizacije programa, a u velikom broju slučajeva i na bezbednost dece.

U predškolskim ustanovama se organizuju programi različite dužine trajanja: celodnevni (9 do 12 sati dnevno, pet dana nedeljno), poludnevni (4 ili 6 sati dnevno, pet dana nedeljno),

²¹⁴ Ivić, Pešikan, Jankov, 2010.

²¹⁵ *Ibid.*

poludnevni (6 sati dnevno, tri dana nedeljno) i programi koji traju duže od jednog dana (duže od 24 sata, ponekad pet dana u nedelji). Predškolske ustanove definišu oblike rada koje žele i mogu da organizuju, a roditelji onda biraju od onoga što im se nudi. Od svih PU u Srbiji, polovina ih sa decom radi do 5 sati (51%), od 5 do 8 sati radi 14,6% vrtića, a preko 8 sati radi trećina vrtića (34%). Kada pogledamo broj dece u programima različite dužine, dve trećine dece u Srbiji (76%) provodi duže od 5 sati u PU.²¹⁶

Deca se u predškolske ustanove upisuju na zahtev roditelja. Ukoliko predškolske ustanove imaju ograničen broj slobodnih mesta, raspisuju se konkursi, a specijalne komisije odlučuju o prijemu dece. Iako novi zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju predviđa da prednost pri upisu imaju deca iz manjinskih i marginalizovanih grupa, stara praksa je i dalje prisutna, pa se uglavnom upisuju deca čiji su roditelji zaposleni.

Kao što je ranije navedeno, sa decom u predškolskim ustanovama rade vaspitači i medicinske sestre, uglavnom vaspitačkog smera. U celodnevni programima po grupi su angažovana dva vaspitača, odnosno dve sestre, koji rade u smenama. Sa decom u razvojnim grupama uglavnom rade defektolozi (specijalni pedagozi). Rad vaspitača, medicinskih sestara i defektologa podržava stručna služba u kojoj su (u zavisnosti od broja vaspitnih grupa) zaposleni pedagozi, psiholozi, muzički i likovni pedagozi te pedagozi fizičke kulture. O zdravstvenim potrebama dece brinu medicinske sestre i nutricionisti, a o pitanjima vezanim za socijalnu zaštitu socijalni radnici. Na ovaj način postavljene su osnove za pružanje sveobuhvatnih usluga deci i porodici u oblasti zdravlja, socijalne zaštite i obrazovanja. Po pravilu, stručni saradnici treba da obezbede i ostvaruju saradnju sa osnovnom školom, domom zdravlja i centrom za socijalni rad u najboljem interesu deteta i porodice.

Predškolsko vaspitanje i obrazovanje se ostvaruje u skladu sa *Osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*, koje donosi Nacionalni prosvetni savet u skladu sa ZPVO. **Osnove programa** su osnova za izradu i razvijanje programa vaspitno-obrazovnog rada na nivou predškolske ustanove (jasle, vrtići i pripremne grupe u vrtiću, odnosno pri osnovnoj školi) te za izradu i razvijanje posebnih i specijalizovanih programa, kriterijuma za praćenje i vrednovanje kvaliteta vaspitanja i obrazovanja i unapređivanje razvoja ustanove. Osnove programa sadrže *Osnove programa nege i vaspitanja* za rad sa decom od 6 meseci do 3 godine, *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja* za rad sa decom od tri godine do polaska u PPP i *Osnove programa za PPP*. Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja i osnove programa za PPP veoma su specifične, jer su razrađene kroz dva modela, model A i model B, koji izgledaju kao dva različita programa. Za model A se može reći da je otvoren, tematski kurikulum, dok je model B više strukturiran kognitivno, kao razvojni program.

Sastavni deo *Pravilnika o opštim osnovama predškolskog programa* je i **pripremni predškolski program**. Pripremni predškolski program (PPP) obavezan je za decu uzrasta od pet i po godina do polaska u školu. Obaveznim i besplatnim PPP treba da budu obuhvaćena sva deca u Srbiji, 4 sata dnevno, najmanje 9 meseci u godini pred polazak u školu, a može se ostvarivati kao celodnevni ili poludnevni rad. PPP treba da doprinese programskom i organizacionom povezivanju predškolskog i osnovnoškolskog obrazovanja, a predstavlja zajedničku obavezu vaspitača u predškolskoj ustanovi i nastavnika u osnovnoj školi. **Ciljevi PPP** su da se obezbede uslovi za razvoj potencijala deteta i svih aspekata njegove ličnosti, podsticanje radoznalosti, stvaralačkih sposobnosti, kreativnosti i logičkog razmišljanja te sticanje veština, vrednosnih stavova i iskustava potrebnih za dalje obrazovanje i vaspitanje.²¹⁷ Kompenzaciona funkcija PPP

216 *Ibid.*

217 Prosvetni glasnik, 2010.

je izuzetno važna, ali se ona u dokumentu nigde ne konkretizuje niti operacionalizuje. Naprotiv, neki sadržaji programa (kao što su početna matematika, opismenjavanje ili uvođenje određenih školskih sadržaja) mogu predstavljati veliki problem za decu koja dolaze iz sociokulturno depriviranih sredina i koja se u okviru PPP prvi put uključuju u obrazovnu instituciju.²¹⁸

Obrazovanje i profesionalni razvoj medicinskih sestara i vaspitača

U predškolskim ustanovama u Republici Srbiji ima 11.087 kvalifikovanih vaspitača (u centralnoj Srbiji 7828, u Vojvodini 3259) i 3314 medicinskih sestara.²¹⁹ Kvalifikaciona struktura vaspitača je dobra, jer je 96% kvalifikovano prema nacionalnim standardima (EFA 2008, *Teaching staff in pre-primary and primary education*) koji podrazumevaju tercijarno obrazovanje, što je slučaj i u najvećem broju evropskih zemalja (nivo ISCED 5A).²²⁰ Među zaposlenima u vrtićima apsolutnu većinu čine žene, posebno na poslovima vaspitačica (98%) i medicinskih sestara – vaspitača (99,85%).

Medicinske sestre se školuju u srednjim medicinskim školama na smeru za medicinske sestre – vaspitače. Predmeti koji se izučavaju pokrivaju oblast medicine, pedagogije i psihologije. U trećoj i četvrtog godini školovanja organizuje se intenzivna praksa u predškolskim ustanovama i na pedijatrijskim odeljenjima bolnica.

Vaspitači se školuju na višim strukovnim školama (2 i/ili 3 godine studija, uz mogućnost da se završi i četvrta, specijalistička godina) i fakultetima (3 godine osnovnih studija, uz mogućnost da se završe dve godine master studija ili 4 godine plus jedna godina master studija). Studenti se upisuju po završetku srednje škole i posle polaganja prijemnog ispita. U najvećem broju slučajeva skoro svi prijavljeni studenti se primaju na redovne i vanredne studije, jer je broj zainteresovanih relativno mali, pa prave selekcije skoro da nema.

Obrazovanje medicinskih sestara i vaspitača karakteriše sticanje uglavnom opšteg teoretskog znanja. Ono obuhvata malo uputstava o tome na koji način ovo znanje treba da se primeni u praksi i daje malo prilika za sticanje znanja, veština i praktičnog iskustva za rad sa decom koja imaju potrebe za posebnom obrazovnom podrškom. Na većini visokoškolskih institucija na kojima se pripremaju budući vaspitači nema predmeta koji se bave inkluzijom, multikulturalnošću/interkulturalnošću, odnosno sadržaja o deci iz manjinskih i deprivilegovanih društvenih grupa i o specifičnostima u radu sa njima i porodicama iz kojih dolaze. Vaspitači se obučavaju kao da su škole monoetničke institucije sa homogenom populacijom dece i roditelja. Iako ima nekih pomaka u pravcu inkluzivnijeg pristupa u kurikulumima različitih visokoškolskih institucija, to još uvek nije dovoljno za sveobuhvatnu i adekvatnu pripremu za inkluzivno obrazovanje.²²¹

218 Ivić i Pešikan, 2009, str. 9.

219 Godišnjak 2010, RZS.

220 Ivić, Pešikan, Jankov, 2010.

221 Postoje i izuzeci od ovog opšteg trenda, kao u slučaju Visoke škole za obrazovanje vaspitača u Novom Sadu, koja nudi osnovne trogodišnje strukovne studije I stepena za obrazovanje vaspitača dece predškolskog uzrasta. „Cilj Škole je priprema vaspitača predškolske dece koji su reflektivni praktičari, posvećeni vaspitanju i obrazovanju sve dece u multietničkom i multikulturnom svetu, obučeni da kritički pristupaju problemima obrazovnog sistema u kom rade.“ (Vidi <http://www.vsov.edu.rs>). Specifičnost ove škole, koja odgovara njenom opštem multikulturnom pristupu, jeste i to da u kurikulumu postoji predmet maternji jezik koji se, u zavisnosti od nacionalne pripadnosti studenata, realizuje na srpskom, mađarskom, rusinskom i slovačkom jeziku. Visoku školu za vaspitače u Novom Sadu trenutno pohađa i 13 studenata Roma, koji su upisani zahvaljujući merama afirmativne politike. Izuzetak je i Pedagoški fakultet u Jagodini, gde studenti na smeru Vaspitač u predškolskim ustanovama na II godini studija imaju izborni predmet Interkulturalno obrazovanje, a na III predmet sa inkluzivnim pristupom za rad sa decom sa posebnim potrebama.

Svi zaposleni u predškolskim ustanovama imaju obavezu polaganja za licencu (dozvola za rad)²²² i kontinuiranog stručnog usavršavanja. Kada je u pitanju stručno usavršavanje, zakon predviđa da svi prosvetni radnici u periodu od pet godina moraju da pohađaju najmanje 100 sati programa stručnog usavršavanja, akreditovanih kroz proces javnog konkursa Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Odobreni programi se objavljuju u katalogu. Analiza sadržaja ovog kataloga u poslednje tri školske godine pokazuje blagi porast broja programa koji se odnose na rad sa decom kojoj je potrebna dodatna podrška u obrazovanju i sa decom i porodicama iz manjinskih i marginalizovanih grupa. Njihov broj je, međutim, i dalje nedovoljan. Pošto se ove teme javljaju kao deo INSET programa, a ne kao početna obuka, stiče se utisak da se radi o „dodatnim“ aktivnostima, a ne o sadržajima i načinima rada koji bi trebalo da budu deo svakodnevne obrazovne prakse. INSET programi nemaju veliku ponudu kada je u pitanju dodatna obuka za uspostavljanje saradnje sa romskim roditeljima i za poboljšanje njihovog učešća. Katalog INSET programa za školsku 2009/2010. godinu sadrži 840 programa stručnog usavršavanja. Analizom sadržaja programa (ciljeva i tema) ustanovili smo da je zanemarljivo mali broj onih koji se odnose na *saradnju sa roditeljima i podršku vaspitačima za rad sa decom do 3 godine* (5 programa, tj. 0,006%),²²³ *podršku vaspitačima za rad u PPP*²²⁴ (7 programa, tj. 0,008%) i *rad sa romskom decom*²²⁵ (7 programa, od čega su 3 namenjena isključivo vaspitačima).

Dodatne probleme predstavljaju i nedostatak autentične, unutrašnje motivacije za pohađanje INSET programa, kao i nedostatak spoljne evaluacije i nadzora, tj. nepostojanje obaveze da se znanje stečeno tokom pohađanja programa primenjuje u praksi.²²⁶

Obuhvat predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem dece opšte populacije, dece sa posebnim potrebama i romske dece

Predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem školske 2009/2010. godine u Republici Srbiji bilo je obuhvaćeno 41,36% dece (u centralnoj Srbiji 39,09%, u Vojvodini 47,65%).²²⁷ Procenat obuhvata trogodišnjaka iznosi 34,80%, a četvorogodišnjaka 39,83%.²²⁸

Što se tiče obuhvata dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, podaci postoje, ali su nepouzdana. RZS vodi broj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom koja su u PU (Tabela 4), a prema tim podacima redovnim vrtićima je obuhvaćen 1,21% ove dece. Pošto je procenat dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u populaciji obično veći (oko 5%), verovatno veliki broj dece iz ove kategorije nije obuhvaćen predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem.²²⁹

222 Deo polaganja za licencu podrazumeva i poznavanje zakona i propisa iz oblasti obrazovanja. Licenca se može oduzeti ukoliko se ne poštuju definisana pravila ponašanja vezana za struku.

223 Programi pod nazivima *Podsticanje dečijeg samopoštovanja putem kooperativne komunikacije, Individualizacija – odgovor na potrebe i mogućnosti predškolskog deteta, Uticaj odraslih na podsticanje razvoja govora dece jaslenog uzrasta, Dečije jaslice kao mesto življenja i odrastanja, Počni od početka – razvijanje podsticajne sredine za učenje za decu do 3 godine.*

224 Programi pod nazivima *Obuka vaspitača za pripremu dece za pisanje, Priprema dece za školu, Od izbora do upotrebe radnog lista, Škola na vidiku – srpski jezik u pripremnom periodu, Metodika ostvarivanja PPP, Kako podsticati svest o jeziku dece PŠ uzrasta u pripremi za usvajanje čitanja, Obuka vaspitača i učitelja za PPP.*

225 Programi pod nazivima *Ni crno ni belo – razvijanje inkluzivnih obrazovnih strategija – senzitivizacija za potrebe dece i porodica iz manjinskih i marginalizovanih grupa, Ni crno ni belo – program za decu i mlade – obrazovanje za prevazilaženje predrasuda, razvoj tolerancije i osnaživanje interkulturalnosti, Trening vaspitača, učitelja i romskih asistenata za rad sa romskom decom, Romsko dete i škola, Podučavanje u radu sa romskom decom, Škola romologije, Romi kroz vreme.*

226 Macura-Milovanović, Gera, Kovačević, 2010.

227 RZS, 2010.

228 Ivić, Pešikan i Jankov, 2010.

229 *Ibid.*

Tabela 5: Broj dece sa smetnjama i teškoćama u razvoju koja su obuhvaćena PVO²³⁰

	Ukupno		Do 3 godine		3–7 godina	
	Ukupno	Devojčica	Ukupno	Devojčica	Ukupno	Devojčica
Republika Srbija	2228	825	99	33	2129	792
Centralna Srbija	1514	579	73	25	1441	554
Vojvodina	714	246	26	8	688	238

Ne postoje zvanični podaci o broju dece sa invaliditetom u Srbiji,²³¹ a procene se kreću od 2 do 10%, tj. od 30.000 do 50.000. I pored toga, čitav sistem socijalne zaštite pruža usluge za 198.428 dece, od čega su 13.648 deca sa invaliditetom.

Situacija je još gora sa podacima o obuhvatu romske dece. U nama dostupnim izvorima nema pouzdanih podataka o broju romske dece uzrasta od 0 do 3 godine u PVO niti ujednačenih podataka o broju romske dece od 3 do 5,5 godina u PVO. Prema studiji *Obrazovanjem protiv siromaštva: analiza uticaja uvođenja pripremnog predškolskog programa u Srbiji*,²³² postoji velika raznolikost u podacima iz različitih izveštaja i istraživanja o obuhvatu romske dece predškolskim obrazovanjem za **uzraste od 3 do 5 godina**, pa se sa sigurnošću može reći jedino da je trenutni obuhvat romske dece izrazito mali i da se kreće se između **4 i 7%**.²³³

Važno je naglasiti da se i ovi brojevi mogu smatrati precenjenim, jer se često računaju i usluge tj. projekti koje realizuje nevladin sektor.²³⁴

Kao što se može videti iz tabele, pokrivenost dece iz opšte populacije pripremnim predškolskim programom dvostruko je veća od pokrivenosti romske dece.²³⁵

230 RZS, 2010.

231 Suzana Paunović, pomoćnik ministra u sektoru socijalne zaštite (2011).

232 Pešikan, Ivić, 2009.

233 Na primer, predškolskim obrazovanjem je, prema podacima *Istraživanja višestrukih pokazatelja stanja dece i žena* (MICS, 2005), obuhvaćeno 4% romske dece uzrasta 3–5 godina; prema studiji „Romi i obrazovanje“ (2003) obuhvaćeno je 7% romske dece (*Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji, 2007*); prema studiji *Needs Assessment* (2004), na uzrastu do 6 godina 1,3–2,6% romske dece pohađalo je programe NVO; prema podacima projekta „Mreža monitora prava romske dece“ od 2,95% do 4,86% romske dece obuhvaćeno je redovnim programima pripreme za polazak u školu (Dejanović i Pejaković, 2006, prema Pešikan, Ivić, 2009).

234 EU MAP, 2007.

235 Baucal i Stojanović, 2010, str. 247.

Tabela 6. Pokrivenost dece iz opšte populacije i romske dece predškolskim obrazovanjem i vaspitanjem

Godina	Uzrast	Pokrivenost sve dece	Pokrivenost romske dece
2002	0–3	9%	M
2002	3–5	35%	8%
2002	PPP	51%	M
2005	3–5	33,6	3,9
2008	3–5	38,1	M
2007/08	PPP	83% (AŽS 2007) 99,6% (Ministarstvo prosvete i nauke, 2007/09)	45% (AŽS) (2007)

Prema najnovijim rezultatima istraživanja MICS 4, 2010. godine 44% dece uzrasta od 36 do 59 meseci pohađalo je neki oblik PVO. Najveći procenat dece koja pohađaju PVO su deca iz gradskih sredina (57%), čije su majke visoko obrazovane (66%) i pripadaju bogatijem sloju stanovništva (72%). Svega 8% romske dece iz naselja obuhvaćeno je predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem. Procenat romske dece iz naselja koja pohađaju PVO najmanji je u ruralnim krajevima (4%). Obrazovanje majke Romkinje je u direktnoj korelaciji sa pohađanjem PVO; samo 6% dece neobrazovanih majki pohađa PVO, dok deca čije majke imaju srednje obrazovanje pohađaju PVO u 25% slučajeva.

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da je obuhvat dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem mali i na nivou opšte populacije i na nivou romske populacije, tj. da obuhvat raste sa uzrastom i da su najmanje obuhvaćena najmlađa deca.

Kada je reč o obuhvatu dece pripremnim predškolskim programom, postoji mnogo više istraživanja i podataka koji ukazuju da je najveći problem obuhvat dece iz defavorizovanih društvenih grupa i dece sa smetnjama u razvoju. Kod dece sa smetnjama u razvoju obuhvat se kreće od 5% do 10%, kod dece iz najsiromašnijih porodica oko 50%, kod romske dece oko 45% (nepouzdan podatak), a kod seoske dece (na osnovu posrednih procena) obuhvat je oko 75%.²³⁶

Tabela 7: Obuhvat dece opšte populacije obaveznim PPP u Republici Srbiji²³⁷

	Ukupno dece, broj	Obuhvat dece u %	Obuhvat devojčica
Republika Srbija	69.378	87,82	87,90
Centralna Srbija	49.823	84,84	85,18
Vojvodina	19.555	96,43	95,79
Beograd	13.883	85,47	86,93

Nema pouzdanih podataka o broju romske dece obuhvaćene pripremnim predškolskim programom, mada se smatra da se on značajno povećao, posebno u drugoj godini primene ovog programa. Prema podacima Ankete o životnom standardu (AŽS, 2008),

236 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

237 RZS, 2009/10.

obuhvat romske dece pripremnim predškolskim programom iznosio je 45%, dok preliminarni podaci evaluacije primene i efekata PPP pokazuju da PPP ne obuhvata u dovoljnoj meri decu roditelja koji su najnižeg obrazovanja i siromašnu decu, dakle grupacije kojima po pravilu pripadaju i romska deca.

Prema preliminarnim podacima evaluacije primene i efekata PPP, koju realizuje Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, romska deca su bila upisana u svega 20% vaspitnih grupa iz uzorka (nasuprot 74% vaspitnih grupa u kojima nema upisane romske dece), a prosečan broj romske dece u svakoj pripreмноj grupi je 0,43.²³⁸ Određen procenat romske dece još uvek nije obuhvaćen pripremnim predškolskim programom (ne zna se tačno koliki je to procenat), ili se osipa iz PPP, ili ga ne pohađa redovno, već po skraćenom programu.²³⁹

Rezultati istraživanja MICS 4 pokazuju da je u opštoj populaciji 78% dece iz romskih naselja koja su upisala prvi razred osnovne škole pohađalo PPP u godini pred polazak u školu. Uočava se disparitet u pohađanju PPP između urbanih i ruralnih oblasti (83% prema 65%).

Uzroci malog obuhvata romske dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem

Višestruki su uzroci generalno malog obuhvata predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem na nivou opšte populacije, a posebno na nivou specifičnih grupa. Prvi razlog je već pomenut – mreža predškolskih ustanova nije dovoljno velika i predškolske ustanove nisu ravnomerno raspoređene. Drugi razlog je shvatanje funkcije predškolskih ustanova. U Srbiji se i dalje predškolsko vaspitanje i obrazovanje prvenstveno shvata kao servis za podršku zaposlenim roditeljima, pa je logično da prednost pri upisu imaju deca čiji roditelji rade, da je koncentracija predškolskih ustanova najveća u urbanim sredinama i da je celodnevni oblik rada najprisutniji (a on ne zadovoljava potrebe nekih porodica). Treći razlog predstavlja shvatanje značaja predškolskog obrazovanja (posebno za decu iz defavorizovanih grupa). Kada se radi o razlozima za nepohađanje PVO, istraživanje MICS 4 nudi veoma zanimljive rezultate.

U opštoj populaciji glavni razlog za nepohađanje (59%) predstavlja stav roditelja da nema potrebe da dete ide u vrtić pošto postoji neko kod kuće ko može da ga čuva. Kod bolje situiranih roditelja i kod roditelja sa višim obrazovanjem ovaj procenat raste na 79% odnosno 68%. U 37% slučajeva kao razlog za nepohađanje navodi se onemogućen pristup (u okviru ove grupe 13% zbog nedostatka organizovanog prevoza, 8% zbog nedostatka mesta u PU, a u 12% slučajeva zbog cene predškolskog obrazovanja; ovaj procenat raste do 25% kod najsiromašnijih slojeva).

U populaciji Roma najčešći razlog je ponovo stav roditelja (54%) da nema potrebe da dete ide u vrtić pošto postoji neko kod kuće ko može da ga čuva. I problemi dostupnosti (43%) nalaze se među razlozima za nepohađanje, a među njima izdvajamo cenu PVO (27%). Ovaj procenat raste i do 39% kod dece samohranih majki i neobrazovanih roditelja, pa i do 44% kod najsiromašnijih slojeva.

Romski roditelji koji su učestvovali u fokus grupama u projektu RECI naveli su niz razloga zbog kojih misle da je potrebno uključiti decu u vrtiće i sistem obrazovanja:

238 ZUOV, 2008, prema Pešikan, Ivić, 2009, str. 21.

239 Pešikan, Ivić, 2009, str. 21.

- veća bezbednost dece i bolji uslovi za razvoj deteta,
- ekonomska i socijalna sigurnost deteta u budućnosti, bolja priprema za školu i stvaranje uslova da se prekine višegeneracijski lanac isključenosti i deprivacije,
- lakše uklapanje u sredinu većinskog društva,
- veće mogućnosti za roditelje u traženju posla.

Navedeni razlozi ukazuju na to da romski roditelji imaju razvijenu svest o važnosti PVO, ali ilustruju i njihove snove, npr. da im deca budu prihvaćena i uspešna u životu, odnosno da se oni sami zaposle, da se osećaju sigurno i opušteno, da ne brinu za bezbednost i budućnost svoje dece.

„Da bi se deca integrisala, oni koji daju decu u vrtiće su već integrisani ljudi.“

(Slavica Vasić, NVO Bibija)

„Važno je da se deca uklope u drugu sredinu, važno je da se uklope i sa neromima, da znaju i srpski jezik.“

(Zdravstvena medijatorka)

Mogućnosti da se traži posao dok je dete u vrtiću: „I ja bih onda mogla da tražim neki pos’o...“

„Da budu pismeni, pametni, kulturni, da završe školu i da se zaposle, da imaju zanat, da ne bude kao ja da skupljam papire na kontejnerima, da imaju svoj posao.“

(Romska majka, fokus grupa, Deponija, avgust 2010)

„Ja bih volela da ide u vrtić, jer bi mi bila malo mirnija glava, da ne budu kao narkomani, da imaju bolje vaspitanje, jer mi nemamo uslove ovde.“

„Dobro bi bilo jer su vaspitaniji, kulturniji, u svakom pogledu će biti na bolje, a ne na gore, jer ovo naselje ne ide na bolje, ovo je narkomansko naselje, ima uličari, dete ide napolje i gleda kako duva lepak, i kako da ide na bolje, i on će isto tako, koliko god da ga čuvaš ne vredi ako ti dete raste ovde.“

„Da je na sigurno mesto, da znam gde je, da ga ne udari kamion ili kola.“

(Fokus grupe, romske majke)

„Niko nikada nije došao da nas pita da li bi ih upisali u vrtić ili da li nam nešto treba od socijalnog.“

(Deponija, avgust 2010)

Što se tiče razloga **zašto je obuhvat romske dece mali**, pored gorenavedenih koji se odnose na celokupnu populaciju (u prvom delu trećeg poglavlja), postoje i dodatni, koji su se čuli na fokus grupama i koji se mogu svrstati u sledeće kategorije:

- **Nedovoljno razvijena mreža predškolskih ustanova i nedovoljno diversifikovani programi.** Nedostaci mreže PU su već opisani. Ono što dodatno nedostaje jesu diversifikovani programi koji bi se odvijali i van objekata PU, a koji bi imali raznovrsne sadržaje i različitu dužinu trajanja.
- **Slaba zainteresovanost lokalne samouprave i državnih servisa za uvođenje romske dece u sistem obrazovanja.**
- **Nedostatak međuresorske saradnje između pojedinih servisa.** Na projektu REF-a „Povećanje dostupnosti predškolskog obrazovanja za romsku decu“ jednu od velikih prepreka predstavljala je saradnja sa ustanovama zdravstvene zaštite. One su odlagale upis dece u PPP zbog krutih procedura, pa deca nisu na vreme dobila vakcine i nisu se upisala.
- **Siromaštvo romskih roditelja.** Postojeći podaci iz istraživanja MICS 4 pokazuju da romska deca ne pohađaju neobavezno PVO iz finansijskih razloga u 38% slučajeva, dok je u opštoj populaciji taj razlog naveden u 12% slučajeva.²⁴⁰ Ovaj razlog često navode i roditelji i aktivisti romskih organizacija i pedagoški asistenti.

„Bila sam sad skoro za vrtić, traže dosta, nisu rekli direktno cenu, treba da dete ide na konkurs, neko kaže da košta preko 4 ili 5 hiljada, ja ne primam ni socijalno, samo muž mi radi za 12 hiljada platu, nemamo uslove, a i primaju dete samo ako oboje roditelja rade.“

(Deponija, Beograd)

- **Neinformisanost romskih roditelja o svojim pravima i obavezama.** Romski roditelji koji su nepismeni ili imaju nizak nivo obrazovanja ne znaju šta su im prava, obaveze i mogućnosti. Oni ne mogu da dođu do potrebnih informacija niti da procene koliko su informacije koje im se daju tačne.

„U vrtiću su rekli da nema mesta i da su majke nezaposlene i da nemaju ni pravo, ja sam išla dva-tri puta, kažu zvaćemo vas ako bude mesta, ali nikada nisu zvali, ima 8 meseci od tada.“

(Barajevo, jun 2010, Beograd)

„Ma, sestro slatka, mi mislimo ovako: to se plaća, a onda mi smo Cigani – gde će nas da primaju, i još to je neki konkurs da te izaberu, kao da smo neke manekenke (smeh).“

(Romkinja, majka, Deponija, avgust 2010)

- **Nepostojanje ličnih dokumenata kod romske dece i roditelja.** Ovo je problem karakterističan za decu iz romskih nehygijenskih naselja i za decu interno raseljenih lica sa Kosova.

„Dokumenta su najveći problem. Da bi ostvarili svoja prava i dobili bilo šta trebaju im lična dokumenta, što je nekad u redu, a nekad nije. Sve to kreira problem za problemom.“

(Fokus grupa, zdravstvena medijatorka, jun 2010)

- **Diskriminatorsko ponašanje pojedinih predstavnika PU prema romskim roditeljima i deci.** Ovaj problem ogleda se u odbijanju PU da upisuju romsku decu. Načini na koje se to radi su veoma suptilni i teško ih je prepoznati. Roditeljima se kaže da nema mesta ili se upućuju na druge, po pravilu udaljene lokacije.

„Vrtići ne žele da prime romsku decu, imamo problem da nam deca budu u vrtićima, zbog propisa da oba roditelja moraju da budu zaposlena. Prilikom upisa nailazite na zatvorena vrata, moram da vodim bitku, kopam rukama i nogama da bih uspela [da upišem dete u vrtić], pokušavam da nađem nadležne, molim koga poznajem, tražim vezu da bih upisala dete, eto to radim, tražim vezu. Imam slučaj deteta koje je upisano u PPP i zatim krenulo u prvi razred. Naredne godine njegova sestra nije primljena u isti objekat PU, već u udaljeniji, do koga se ide dve stanice prevozom, jer je ovaj prvi objekat vrlo elitarni i apsolutno belo obojen.“

(Intervju sa Milicom Simić, NVO „Dečiji romski centar“, 20. 6. 2010)

„Da se plati, nemamo uslove. Dok se dete ne obuče i ne bude čisto ne može da ide u vrtić. Ko danas ne voli higijenu, treba da se zna neki red. Koliko hoćeš ovde ima pacovi, fekalije smrde, zato su nam deca mršava i bolesna.“

(Deponija, Beograd, avgust 2010)

- **Osećanje inferiornosti** u odnosu na druge roditelje zbog niskog nivoa obrazovanja, neadekvatnog odevanja, siromaštva.
- **Nepoznavanje srpskog jezika** (i kod dece i kod roditelja), nesigurnost i problemi u komunikaciji.
- **Teškoće dece da se adaptiraju na sredinu u PU** koja se razlikuje od sredine u kojoj odrastaju.

„Neka deca ne mogu da se naviknu, znam jedno dete od 3 godine, plakalo je stalno kad je trebalo da ide u vrtić, dobilo je onda stres i išlo je u bolnicu. Nije mogao da izdrži u vrtiću, navikao da bude sa braćom kod kuće, čak su doktori preporučili da ne ide u obdanište, navikao je da ide sa roditeljima po pijacama, došla je zima, više nije mogao sa njima napolju po zimi na pijac, dali su ga u obdanište, ali nije izdržao.“

(Zdravstvena medijatorka))

Mišljenje vaspitača o malom obuhvatu romske dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem (u ovom slučaju predškolskim pripremni programom) ispitano je u jednom istraživanju na uzorku,²⁴¹ obavljenom školske 2008/2009. godine.²⁴² Vaspitači smatraju da se romska deca kasnije uključuju u predškolski pripremni program i neredovno ga pohađaju zbog lošeg materijalnog položaja porodica, nemogućnosti da nabave potrebne materijale za rad (radni listići i sl.), nedostatka novca za prevoz, sezonskih poslova roditelja van mesta stanovanja i nedovoljnog poznavanja srpskog jezika.

Položaj romske dece u PU, podrška koja im se obezbeđuje i efekti PVO

Kada se romska deca upišu u vrtić, po zakonu bi trebalo da budu upisana u redovne vaspitne grupe sa svojim vršnjacima drugih nacionalnosti. Ne postoje zvanični podaci o **segregaciji romske dece** u predškolskim ustanovama, naročito imajući u vidu mali obuhvat romske dece predškolskim obrazovanjem. Ni romske nevladine organizacije nemaju podatke o vrtićima u koje su upisana samo ili većinom deca romske nacionalnosti.²⁴³ Pa ipak, u istraživanju „Stvaranje uslova za realizaciju ravnopravne upisne politike u prvi razred osnovne škole“²⁴⁴ obavljenom u vrtićima, u uzorku su pronađene dve grupe predškolskog pripremnog programa koje pohađaju isključivo romska deca.

Podrška deci iz marginalizovanih grupa u vrtićima ima različite forme, od prikupljanja materijalne pomoći do pružanja psihosocijalne podrške deci i porodici. Nekada se deci obezbeđuju besplatni obroci, radni listići, deca se bez materijalne nadoknade uključuju u kulturna dešavanja i vode na izlete.²⁴⁵

Od specifičnih vrsta podrške, vaspitači najčešće intenzivno rade na učenju srpskog jezika. Neki vaspitači u svoju svakodnevnu praksu integrišu sadržaje koji utiču na razvoj tolerancije prema različitostima i samopoštovanja kod romske i većinske dece. Neki vaspitači uvode teme koje se bave običajima i tradicijom Roma.²⁴⁶

241 Istraživanje je sprovedeno u sedam školskih uprava (Sombor, Novi Sad, Beograd, Valjevo, Kragujevac, Leskovac i Niš). Obuhvaćeno je 35 osnovnih škola i 22 grupe predškolskih pripremnih programa, a uzeta su u obzir i mišljenja roditelja romske dece koja pohađaju prvi i drugi razred. Publikacija koja će se štampati predstavlja zajedničku inicijativu Fonda za otvoreno društvo Srbije i Lige za dekadu Roma.

242 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

243 EU MAP, 2007, str. 46.

244 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

245 *Ibid.*

246 *Ibid.*

U okviru projekta REI,²⁴⁷ najveća podrška deci obezbeđena je kroz metodologiju rada vaspitača usmerenu na dete, integraciju porodične kulture u obrazovne institucije, uključivanje roditelja i predstavnika romske zajednice u rad i uvažavanje njihovih sugestija i ideja te kroz angažovanje romskih asistenata (o ulozi i značaju pedagoških asistenata biće reči kasnije u ovom poglavlju).

Individualizovana podrška deci se pruža kroz izradu IOP uz podršku defektologa i psihologa. (IOP i opasnosti od njegove zloupotrebe opisani su u prethodnom poglavlju).²⁴⁸

U vrtićima u kojima se ne realizuju specifični vidovi podrške deci, vaspitači to pravdaju jednakim odnosom prema svojoj deci – „Sva deca su uključena u redovan PPP“, „Sva deca se isto doživljavaju“.²⁴⁹ Na taj način se romska deca implicitno diskriminišu, jer se zanemaruje njihova slabija polazna pozicija u odnosu na drugu decu.

Što se tiče uticaja PVO na kasnije školovanje romske dece i uspeh u životu (ovde se misli na PVO koje pokriva uzraste od 6 meseci do polaska u PPP), nisu nam bila dostupna novija istraživanja u Srbiji. Zbog toga kreatori politike često moraju da se oslanjaju na inostrana istraživanja.

Kada su u pitanju efekti pohađanja PPP na dečije postignuće u školi, još uvek se ne može tačno utvrditi njihov obim. S jedne strane, prema mišljenju realizatora PPP, ovaj program ima dobre efekte, romska deca pokazuju bolja postignuća na testovima spremnosti za školu, bolje se adaptiraju i uspešnije prate školski program. S druge strane, rezultati prvih pojedinačnih analiza pokazuju da nema statistički značajne razlike na testu zrelosti za školu između dece koja su pohađala PPP i one koja nisu.²⁵⁰

Položaj romskih roditelja u PU

Vaspitači i medicinske sestre imaju obavezu da sarađuju sa porodicom i u tu svrhu se izrađuju godišnji i mesečni planovi. Predškolske ustanove takođe imaju obavezu da sarađuju sa roditeljima i da uključuju roditelje u upravna tela (npr. u savet roditelja). Međutim, načini i oblici saradnje sa porodicom u većini PU su veoma tradicionalni (individualni razgovori, savetovaništa, priredbe, roditeljski sastanci), a ono što ih u najvećoj meri karakteriše jesu asimetrični odnos (vaspitači su oni koji imaju znanja i stručnost u pogledu potreba i razvojnih mogućnosti dece) i u velikoj meri patronski stav prema roditeljima (posebno onima iz manjinskih grupa).

Što se tiče romskih roditelja, nema podataka da su oni učestvovali u radu odbora ili saveta roditelja u PU, osim u okviru projekta u Valjevu koji je podržavao REF.

Romski roditelji po pravilu ne dolaze ili veoma retko dolaze na roditeljske sastanke. Neobjavljeno istraživanje koje je obavio Centar za interaktivnu pedagogiju – CIP pokazalo je da roditelji ne dolaze jer se stide (loše su obučeni, loše govore srpski, neobrazovani su i sl.), jer im je neprijatno (uvek se neko žali na njihovu decu, nemaju šta lepo da čuju), jer nemaju vremena (pošto se roditeljski sastanci obično održavaju u vreme kada oni ne mogu

247 Projekat *Roma Education Initiative* realizovan je u Srbiji pod nazivom „Jednake šanse“ od 2002. do 2006. godine u Nišu i Kragujevcu. Podržali su ga Institut za otvoreno društvo (program ESP) i Fond za otvoreno društvo Srbije, a glavni partneri u implementaciji bili su Centar za interaktivnu pedagogiju i romske nevladine organizacije RIC i REC. U jednom delu projekat su podržavali UNICEF, SDC, NPA i fondacija Pestalozzi.

248 UNICEF (neobjavljeno istraživanje), Rado, 2010.

249 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

250 Janjević-Popović, Izveštaji iz studija slučaja, prema Pešikan, Ivić, 2008.

da dođu zbog posla) itd. Vaspitači su, pak, njihov nedolazak tumačili nezainteresovanošću za obrazovanje, zanemarivanjem dece te nepoštovanjem vaspitača i institucije.

„Prvo ih [roditelje] treba upoznati sa predškolskom ustanovom i pokazati im šta u stvari ona predstavlja, zbog čega je ona tu i šta ona nudi. Mnogi roditelji još uvek ne veruju u obrazovanje, ali to ne znači da ih treba napustiti kao izgubljen slučaj; naprotiv, oni će vremenom, kroz razna uključivanja u sam program rada, prihvatiti saradnju, ali samo ukoliko im je neko nudi.“

(Pedagoška asistentkinja, Niš)

U nekim slučajevima pokazalo se da romski roditelji čija su deca uključena u PPP bolje saraduju sa obrazovnim institucijama u toku kasnijeg školovanja i spremniji su za upis dece u osnovnu školu.²⁵¹

Po mišljenju nekih pedagoških asistenata, način na koji će romski roditelji biti prihvaćeni u PU ima veliki uticaj na buduće školovanje dece i na njihov odnos prema obrazovanju.

Stavovi prema romskim roditeljima i deci – diskriminacija

Otpore neromskih roditelja prijemu romske dece u vrtiće ilustruje primer vrtića iz Novog Sada, u kome je u jednom trenutku obustavljen rad sa decom zbog diskriminatornog ponašanja vaspitača prema romskoj deci i odluke neromskih roditelja da svoju decu ne vode u vrtić. Nakon toga su romska deca iz dva vrtića prebačena u deset drugih po celom gradu, koji su znatno udaljeniji od njihovog mesta boravka. Iako je zatraženo zvanično mišljenje o ovom slučaju, gradska uprava se nije oglasila niti je zauzela ikakav stav.²⁵²

Od romske dece upisane u predškolske ustanove, **30–50%** je upisano u objekte koji rade u lošijim uslovima i pružaju niži kvalitet obrazovanja.²⁵³ Školske 2008/2009. godine jedna trećina romske dece obuhvaćene istraživanjem *Stvaranje uslova za realizaciju ravnopravne upisne politike u prvi razred*²⁵⁴ pohađala je PPP u izdvojenim organizacionim jedinicama predškolskih ustanova koje se nalaze u seoskim sredinama ili u zgradama osnovnih škola. Prema mišljenju autorki, ova okolnost ukazuje na to da su deca bila izolovana i da im nisu bili dostupni svi resursi PU (oprema i infrastruktura prilagođeni uzrastu, specifična didaktička sredstva i posebni, dodatni vaspitno-obrazovni programi, kao što su učenje jezika, folklor i sl.). Drugim rečima, deca iz osetljivih grupa ne nalaze se **u dovoljno stimulativnim uslovima**, tj. uslovi u kojima se ona nalaze lošiji su od uslova u kojima su njihovi vršnjaci iz većinske populacije.

„Većinska populacija ne prihvata tu vrstu različitosti koju nosi romska populacija. Trebalo bi da se radi sa većinskom populacijom na razvijanju tolerancije.“

(Milica Simić, DRC, intervju)

251 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

252 Pešikan, Ivić, 2009, str. 23–24.

253 Podaci DRC prezentovani pred Odborom za obrazovanje Lige za dekadu Roma.

254 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

Prema mišljenju učesnika fokus grupa, diskriminaciju je lakše uočiti i pratiti u osnovnoj školi nego u vrtićima, *jer je broj romske dece u PU zanemarljivo mali*. Situacija će se menjati kako bude rastao broj romske dece i trebalo bi pripremiti analizu negativnih pojava koje su pratile upis većeg broja romske dece u osnovne škole. Osim toga, treba se oslanjati na utvrđene primere dobre prakse.

O implicitnim stavovima vaspitača o romskoj deci i roditeljima možemo posredno zaključivati i na osnovu uverenja da su romski roditelji i deca nezainteresovani za obrazovanje (o ovome je bilo reči u tački 3.6). Tako se, na primer, u studiji *Obrazovanjem protiv siromaštva: analiza uticaja uvođenja PPP u Srbiji*²⁵⁵ navodi kako informatori na terenu smatraju da romski roditelji nisu visoko motivisani za slanje dece u PPP i da većina to čini zbog zakonske obaveze.²⁵⁶ To ilustruje jedan od uobičajenih načina kako pripadnici većinske populacije opažaju probleme u obrazovanju romske dece – oni procenjuju ponašanje romskih roditelja o kome malo znaju i/ili za koje nemaju nimalo razumevanja. Ovakvi stavovi dobro ilustruju još jedan od uzroka za odustajanje romske dece od obrazovanja i za slabu saradnju romskih roditelja sa obrazovnim ustanovama. To je *nedostatak suštinskog razumevanja potreba i načina života ljudi koji žive u teškom siromaštvu*, čiji su prioriteti usmereni ka održavanju gole egzistencije i zadovoljavanju elementarnih potreba za hranom, odećom i obućom te fizičkom bezbednošću dece u slammovima.

„Za Rome koji žive u ekstremnom siromaštvu obrazovanje je luksuz koji sebi ne mogu da priušte.“

(Dr Aleksandra Mitrović, Društvo za unapređenje romskih naselja, maj 2010)

Monokulturna priroda vaspitno-obrazovnih ustanova ne ogleda se samo u činjenici da su medicinske sestre i vaspitači uglavnom ženskog pola i da skoro da nema vaspitno-obrazovnog kadra romske nacionalnosti, već i u tome što se kultura ne uvodi konkretno, npr. preko natpisa na romskom jeziku, i što ne postoje teme koje se odnose na običaje, kulturu i jezik romske manjine. Ona se još ozbiljnije reflektuje na simboličkom nivou, kroz stavove vaspitača i učitelja koji su, kroz skrivenu ili neskrivenu procenu kvaliteta roditeljskih kompetencija Roma, obojeni njihovim razumevanjem ponašanja romskih roditelja i dece.

Kada je u pitanju primena antidiskriminacionog zakona u praksi, zaposleni u PU obično odgovaraju: „Nemam iskustva sa tim.“ (fokus grupa) ili „Mislim da se zakon primenjuje kod nas. U slučaju bilo kakvog incidenta, obaveštava nas uprava pismeno. Sve ustanove koje imaju romsku decu deo su inkluzivnog tima.“ (fokus grupa). Ovo svedoči da zakon još uvek nije prihvaćen u praksi i da se diskriminacija još uvek ne prepoznaje kao kršenje zakona.

255 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

256 Pešikan, Ivić, 2009.

Prelazak iz PU u OŠ, saradnja PU i OŠ

Kada se govori o saradnji PU i OŠ, obično se misli na zajedničke aktivnosti koje škole i vrtići organizuju, kao i na očekivanja škola od vrtića u odnosu na pripremu dece za polazak u školu (da budu disciplinovana, da steknu radne navike, ponekad čak i da nauče osnovne matematičke pojmove i usvoje osnovnu pismenost). PU su obično više motivisane za saradnju i ulažu veće napore da se PU i OŠ povežu i da deca lakše pređu na sledeći nivo školovanja. Međutim, suštinsko razumevanje ovog prelaska u smislu osnaživanja dece i kreiranja mreže za podršku, uzajamnog obaveštavanja o deci i stvaranja uslova da se škola pripremi za dete/decu, kao da ne postoji. I dalje dominira stav da deca treba da se pripreme za školu. Uvek se radi o tome „kako pripremiti decu za školu“, a skoro nikada o tome „kako pripremiti školu za decu“.

„Saradnja između PU i OŠ je uvek postojala: zajedničke proslave, posete predškolaca osnovnim školama, obilazak škole, prisustvovanje časovima itd. Ali sve to zavisi od shvatanja vaspitača i učitelja – ako oni misle da priprema za školu pre svega znači da deca treba da nauče da čitaju i pišu, onda sve aktivnosti postaju deo šeme školovanja.“

(Milica Čebić, Učiteljski fakultet, Beograd, intervju)

„Saradnju iniciraju predškolske ustanove da bi se deci obezbedio lakši prelazak u osnovnu školu.“

(Direktorka PU, 2010)

Vaspitačima u osmišljavanju i realizaciji saradnje sa školom pomažu stručni saradnici. Oni se najčešće angažuju oko saradnje PU i OŠ te u pripremi i realizaciji roditeljskih sastanaka za roditelje dece koja polaze u školu. Stručni saradnici PU tokom čitavog procesa saraduju sa stručnim saradnicima OŠ.

Do donošenja novog krovnog zakona najveći problem oko upisa u OŠ predstavljalo je testiranje, koje je defavorizovalo decu iz manjinskih grupa i stvaralo uslove da se mnoga romska deca upisuju u specijalne škole. Ova prepreka je otklonjena (o tome je bilo reči u drugom poglavlju).

Podrška PU i vaspitačima koji imaju veći broj romske dece

Zakonom o predškolskom obrazovanju i vaspitanju predviđena je podrška predškolskim ustanovama koje upisuju romsku decu i/ili imaju veći broj romske dece, a mera podrške koja se može smatrati izuzetno značajnom (pored dodatne obuke, podrške u izradi IOP, obezbeđivanja dodatne zdravstvene, socijalne i obrazovne podrške deci i sl., što je detaljnije opisano u drugom poglavlju) jeste uvođenje pedagoških asistenata.

U okviru projekta IPA „Obrazovanje za sve“ od školske 2010/2011. godine 49 pedagoških asistenata i asistentkinja radi u predškolskim ustanovama. Još uvek nema istraživanja efekata njihovog rada, ali se očekuje da će, kao i u školama, oni doprineti većem obuhvatu romske dece, razvoju samopoštovanja kod dece, boljoj integraciji i sl.

(Romski pedagoški asistenti, 2010, Romski asistenti i asistentkinje kao nosioci promene, 2010)

Kroz projekat IPA „Unapređivanje predškolskog obrazovanja u Srbiji – IMPRES“ (delimično opisan u odeljku 2.5.4) planira se unapređivanje mreže PVO i pružanje podrške relevantnim zavodima u definisanju novih osnova programa i sistema samoevaluacije PU. Projekat će se realizovati u nekim od najnerazvijenijih opština Srbije kako bi se lokalne samouprave osnažile da obezbede kvalitetno predškolsko obrazovanje za svu decu, a posebno za decu iz marginalizovanih grupa. U okviru projekta izradiće se moduli obuke za zaposlene u lokalnim samoupravama i za zaposlene u servisima relevantnim za decu ranog uzrasta i njihove porodice. Takođe se planira izrada kompendijuma diversifikovanih programa za decu predškolskog uzrasta, u koji će biti integrisana iskustva iz NVO sektora. Organizovaće se i dodatna obuka za vaspitače. Projekat će blisko saradivati sa projektom DILS (opisan u odeljku 2.5.4). Skoro sve aktivnosti planirane projektom namenjene su deci od tri godine do polaska u školu, s naglaskom na decu koja pohađaju predškolski pripremni program.

Programi u romskim naseljima

*Jedan od modela pružanja podrške predškolskim ustanovama i vaspitačima definisan je u projektu REF-a **Proširivanje pristupa predškolskom obrazovanju za romsku decu** (završen u junu 2009, nastavak se očekuje u saradnji sa MPN i UNICEF-om). Pored vrtića i škola u kojima se sprovodio, projekat je obuhvatio i lokalne samouprave i romske nevladine organizacije. Vaspitači, romski koordinatori i predstavnici lokalnih vlasti dobijali su dodatnu stručnu podršku. Roditelji romske dece su dobijali podršku u vidu organizovanog prevoza, dovođenja i odvođenja dece u vrtić, odeću, pomoć u održavanju odeće, plaćenu užinu i didaktički materijal.*

(Bauca, Stojanović, 2010)

Preko deset godina NVO sektor u Srbiji, uz podršku međunarodnih organizacija i veoma često u saradnji sa Ministarstvom prosvete i nauke, radi na stvaranju modela unapređenja okruženja za učenje, uvođenja novih pristupa u radu sa decom i saradnji sa porodicom, na uključivanju romskih nevladinih organizacija i predstavnika lokalnih vlasti, na unapređivanju saradnje sa relevantnim akterima na lokalnom nivou, na unapređivanju međuresorske saradnje, na osnaživanju profesionalaca i porodica, na promeni monokulturne prirode PU, na kreiranju sveobuhvatnog pristupa rešavanju problema i sl. Većina tih programa i projekata odvijala se paralelno i u romskim zajednicama i u PU.

Projekat **Poboljšanje obrazovanja Roma na jugu Srbije – Razvojni obrazovni centri** realizuje, uz podršku UNICEF-a, a u saradnji sa MPN i lokalnim samoupravama, NVO *Društvo za unapređivanje romskih naselja* u sredinama u kojima je izraženo siromaštvo i u kojima je veliki broj Roma van sistema obrazovanja. Cilj programa je poboljšanje obuhvata romske dece obrazovnim sistemom, poboljšanje nivoa obrazovanja romske dece, dobijanje kvalitetnog obrazovanja, duže zadržavanje u obrazovnom sistemu i generalno poboljšanje obrazovanja romske populacije na jugu Srbije. U najvažnije rezultate projekta spadaju: a) potpuni obuhvat dece PPP u pojedinim opštinama, b) 92% dece koja su nastavila školovanje posle IV razreda osnovne škole, c) veliki procenat dece koji je nastavio obrazovanje u srednjim školama itd. (Baucal, Stojanović, 2010, str. 235). Jedan od značajnih rezultata projekta predstavlja i povećana svest romske zajednice o pravima i načinima da se ona ostvare, osposobljenost institucija da prepoznaju kulturno-socijalne specifičnosti Roma i da rade sa romskom populacijom te veća odgovornost lokalnih vlasti prema pravima Roma, što se ogleda i u izdvajanju sredstava iz budžeta opštine za održavanje ovih programa.

Posebno uspešan predškolski program bio je program **Dečiji vrtić kao porodični centar u romskim naseljima**, koji se realizovao od 1997. do 2005. godine u 10 sredina (18 vrtića), uz podršku Instituta za otvoreno društvo, Fonda za otvoreno društvo Srbije i, u jednom periodu, organizacije Concern Worldwide. Osnovno polazište ovog programa jeste izgradnja kapaciteta u lokalnoj zajednici za kreiranje podsticajnih uslova za unapređenje života dece ranog uzrasta uz aktivno učešće svih relevantnih podržavalaca (roditelji, romske NVO, lokalna romska zajednica, lokalna samouprava, svi relevantni servisi – obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita). U vrtićima su deca uzrasta od 3 do 7 godina dobijala vaspitno-obrazovni rad visokog kvaliteta (metodologija „korak po korak“), negu i brigu o zdravstvenom i higijenskom stanju, roditelji su osnaživani (opismenjavanje, zapošljavanje), a lokalna romska zajednica je dobijala centar okupljanja. Eksterna evaluacija rezultata rada ovih vrtića obavljena je u romskom naselju u Nišu 1998/1999. godine i pokazala je izvanredne rezultate: romska deca koja su bila u vrtiću redovno su pohađala nastavu i postizala odličan i vrlo dobar uspeh (43,4% u odnosu na 3,3% dece koja nisu išla u vrtić). Na dobra postignuća dece nije uticao samo kvalitet obrazovne prakse, nego i angažman roditelja, čije su kompetencije i očekivanja porasli, te zajednice, koja je menjala odnos prema obrazovanju. U ovom projektu su po prvi put angažovani romski asistenti (većina njih danas rade po školama i vrtićima kao pedagoški asistenti). Tokom 2005. godine većina ovih vrtića je integrisana u redovan predškolski sistem, ali su nažalost integrisani metodologija rada, oprema i vaspitači, a deca su se negde izgubila. Projekat su realizovali Centar za interaktivnu pedagogiju – CIP i romske nevladine organizacije.

Projekat **Unapređivanje uslova življenja u romskom naselju Deponija** realizovala je NVO *Društvo za unapređivanje romskih naselja* u saradnji sa NVO *Romsko srce* i NVO *Romski ženski centar Bibija* (projekat su finansijski podržali Evropska komisija, NOVIB i UNICEF). Projekat je bio implementiran u jednom od najvećih romskih slamova u Beogradu i celoj Srbiji – u naselju Deponija. Cilj projekta bio je da se podigne kvalitet života u naselju, da se podrže artikulacija statusa njegovih stanovnika i integracija u gradski sistem. U okviru projekta postojalo je više programa koji su se odnosili na obrazovanje, stanovanje, zdravlje i zapošljavanje, što je ovaj projekat učinilo suštinski sveobuhvatnim i integrativnim: program za predškolsku decu, program obrazovne podrške za decu školskog uzrasta, program za opismenjavanje žena, program zapošljavanja i samozapošljavanja, program za doškolovanje „prerasle“ dece i mladih, ženski program, program za lica raseljena sa Kosova, zdravstveni program, program rešavanja legalizacije naselja i program jačanja lokalne zajednice (Macura, Vuksanović, 2003). Iskustva iz ovog projekta su kasnije poslužila i u već pomenutom projektu **Poboljšanje obrazovanja Roma na jugu Srbije – razvojni obrazovni centri**.

„Da bi se povećao broj romske dece u sistemu predškolskog obrazovanja, zaključili smo dugoročni sporazum o saradnji sa predškolskom ustanovom 'Naša radost', prema kome ćemo raditi zajedno na inkluziji romske dece u obrazovni sistem. Sve naše aktivnosti imaju za cilj saradnju sa institucijama sistema, a tamo gde sistem ne obezbeđuje pokrivenost, mi započinjemo proceduru uvođenja u sistem. Mi zapošljavamo romske asistente koji rade u vrtićima. Naša inicijativa ima za cilj da sistem postane otvoren i bude podrška romskoj zajednici, mi predstavljamo spoljnu podršku i preuzimamo ulogu medijatora između ustanova, sistema i romske zajednice. Onda kada se komunikacija između institucija i romske zajednice uspostavi, naša direktna podrška prestaje, iako smo uvek tu ukoliko naša pomoć bude potrebna. Najbolje je da se roditelji uključe u saradnju kroz stalni kontakt i razgovore, a da im se nikada ne obećava nešto što se ne može učiniti.“

(Stevan Nikolić, ECR)

Međusektorska saradnja i saradnja između nevladinih organizacija i državnih institucija takođe su priznate u pojedinim primerima dobre prakse NVO sektora. Jedan od razloga za realizaciju projekta „Zajedno – uključivanje romske dece u obrazovni sistem“ (NVO Edukativni centar Roma iz Subotice, u daljem tekstu: ECR) bila je slaba povezanost između bitnih aktera koji učestvuju u obrazovanju Roma. Na inicijativu ECR formiran je *Tim za inkluziju romske dece*, čiji su članovi savetnici u obrazovanju, prosvetni inspektori, direktori osnovnih škola i predškolskih ustanova, predstavnici lokalne vlasti, romski koordinatori, predstavnici romskih NVO, predstavnici Regionalnog sekretarijata za obrazovanje i direktor Kancelarije za inkluziju Roma AP Vojvodini. Ovaj tim ima zadatak da pruža stalnu podršku inkluzivnom obrazovanju romske dece na teritoriji Školske uprave Sombor.

„Smatram da u lokalnoj zajednici treba raditi sa decom uzrasta od 0 do 5 godina, da treba započeti rad od samog rođenja i sa roditeljima i sa decom. To praktično znači da će, kada vreme dođe za PPP, romska deca biti spremna za školu koliko i sva druga deca, a tako i njihovi roditelji. I mislim da bi ovo, sa finansijske tačke gledišta, bilo daleko jeftinije. Ovo bi podrazumevalo globalni pristup romskim porodicama i romskoj zajednici, kroz formiranje multifunkcionalnih centara u romskim naseljima, u kojima bi se radilo sa decom uzrasta od 0 do 5 godina, kao i sa njihovim roditeljima. Nakon pet do deset godina rezultati bi postali veoma vidljivi, jer bi prva generacija bila spremna za školu i postizala bi uspehe, kako u osnovnim, tako i u srednjim školama. Romske porodice su tradicionalne i veoma veliku pažnju poklanjaju svojoj deci, ali mislim da i dalje nismo dovoljno osvešćeni kada je obrazovanje u pitanju. U romskim porodicama ima puno ljubavi, ali veoma malo pažnje se poklanja pripremanju dece za školu.“

(Intervju sa Stevanom Nikolićem, NVO Edukativni centar Roma, Subotica)

Polazeći od ideje da sve devojčice i svi dečaci u Srbiji, bez obzira na poreklo, sposobnosti, zdravstveno stanje, mesto življenja i socijalni status, imaju pravo na kvalitetno rano obrazovanje i jednake životne šanse, holandska organizacija Međunarodne inicijative za razvoj dece (ICDI) i Centar za interaktivnu pedagogiju iz Beograda, koje je podržalo Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Holandije, započeli su u maju 2007. godine implementaciju projekta **Počni od početka – promocija važnosti ranog razvoja kroz inicijative u lokalnoj zajednici** (MATRA RS 14076).²⁵⁷ U tome su im pomagali članovi pet nevladinih organizacija:

101

257 Grupa autora, „Počni od početka, početak je važan“, 2010.

„Duga“ iz Ade, „Imam ideju“ iz Kraljeva, „Romski kulturni centar“ iz Vranjske Banje, „Dečija radost“ iz Zaječara i „Odbor za ženska ljudska prava – Juca“ iz Bora. Jedna od projektnih aktivnosti bili su mini-projekti koje su partnerske NVO organizovale sa svojim lokalnim saradnicima. Mini-projekti koji su targetirali romska naselja i romsku decu bili su „Budi i ti deo priče“ i „I ja umem da crtam“. U okviru mini-projekta „Budi i ti deo priče“ predškolska ustanova iz Ade organizovala je pripremu i realizaciju lutkarskih predstava u romskom naselju. Rezultat ovog mini-projekta bio je povećan broj dece upisane u PU, kao i kreiranje modela neformalnog programa koji predškolska ustanova može da realizuje. U mini-projektu „I ja umem da crtam“ organizovane su umetničke radionice za romsku i srpsku decu i njihove roditelje.

U okviru projekta „Počni od početka...“ kreirani su **model paukove mreže** za procenu kvaliteta neformalnih programa za rad sa decom iz depriviranih sredina te **Model 5P** (prikupljanje podataka, podrška i osnaživanje, povezivanje i participacija, preduzimanje akcija i promišljanje, praćenje i evaluacija) koji se pokazao kao dobar u procesu osmišljavanja programa i aktivnosti namenjenih marginalizovanoj deci ranog uzrasta i njihovih porodica.

Važno je napomenuti da većina programa koji su se realizovali u romskim naseljima nije pokrivala decu uzrasta od 0 do 3 godine. Ovako sveobuhvatnih programa i projekata više i nema, a ono što postoji uglavnom je fokusirano na pripremu za polazak u školu i podršku deci u učenju. Kao da je trend sholarizacije ranog uzrasta preovladao, uz uverenje da je romskoj deci najpotrebnije konkretno znanje. Sve ostalo je zaboravljeno i smatra se manje važnim.

Mišljenja o realizovanim programima su različita. Na konferenciji „Pravo na obrazovanje za svako dete“, koja je održana u junu 2009. godine, jedan deo predstavnika romske zajednice izneo je negativno mišljenje o ovim programima, smatrajući ih targetiranim servisima koji ne garantuju visok kvalitet i koji mogu dodatno da doprinesu segregaciji romske populacije. Drugi pak smatraju da ovakvi programi imaju mnogo prednosti.

Uloga i odgovornosti lokalnih samouprava u PVO

Po novom zakonu, jedinica lokalne samouprave osniva predškolsku ustanovu za najmanje pet, a najviše sto vaspitnih grupa, u skladu sa aktom o mreži predškolskih ustanova. Ona je obavezna da finansira PU i da je unapređuje otvaranjem novih grupa i objekata i razvijanjem novih programa. Svojim aktima, finansijskim i razvojnim planovima i strategijama lokalna samouprava je obavezna da definiše prioritete u oblasti PVO, obuhvat dece, vrstu i kvalitet programa. Ona takođe ima slobodu da formira tela i strukture kako bi zadovoljila potrebe svojih građana, ali većina lokalnih samouprava nema tela i strukture koji se direktno bave decom i/ili obrazovanjem, pa samim tim i predškolskim obrazovanjem. Izuzetak su Grad Beograd, Novi Sad i još neki gradovi koji su formirali sekretarijate za obrazovanje. Sredstva za finansiranje predškolskih ustanova se obezbeđuju iz fondova za sprovođenje socijalnih politika, koje većina lokalnih samouprava zapravo i nema. Za funkcionisanje predškolskih ustanova lokalna samouprava mora da obezbedi 70–80% ekonomske cene po detetu. Ta sredstva treba da pokriju plate zaposlenih, režijske troškove i troškove održavanja predškolske ustanove. Ovi fondovi ne pokrivaju ishranu dece i druge materijalne troškove, npr. nabavku didaktičkog i potrošnog materijala (to se pokriva kroz cenu koju plaćaju roditelji). Neke jedinice lokalne samouprave uspevaju da iz svog budžeta obezbede subvencije za najsiromašniju i najugroženiju decu i/ili za treće odnosno četvrto dete (deo populacione politike), neke mogu da odvoje sredstva za opremanje (nameštaj, igračke, didaktička

sredstva) itd. To sve više zavisi od političkih koalicija koje su na vlasti nego od nacionalne politike usmerene na decu, obrazovanje ili porodicu. Poseban paradoks predstavlja to što pojedine jedinice lokalne samouprave nemaju vlasništvo nad svojom teritorijom, imaju samo pravo da na njoj deluju, što proces razvojnog planiranja čini teškim i komplikovanim. Takođe, veliki broj jedinica lokalne samouprave nema baze podataka o stanovništvu i veoma često ne može da da podatke o deci, posebno kada se traže podaci klasifikovani po određenim parametrima, npr. koliko dece nema dokumenta ili prijavu stanovanja, koliko dece nije registrovano na rođenju i sl. Ovo je posebno važno za romsku populaciju koja migrira (npr. sezonski poslovi) ili za decu iz socijalno ugroženih grupa, decu sa hroničnim oboljenjima, posebnim potrebama i sl.

U nekim lokalnim samoupravama napravljeni su lokalni akcioni planovi²⁵⁸ za decu (uz podršku UNICEF-a), koji imaju za cilj da stave decu na agendu lokalnih samouprava, pre svega decu iz marginalizovanih grupa, i da doprinesu unapređenju obrazovne, zdravstvene, kulturne i socijalne ponude deci. Opštine su, kao jedan od prioriteta, odredile povećanje obuhvata dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem, što obuhvata programe formalnog i neformalnog obrazovanja. Nažalost, mali je broj lokalnih samouprava alocirao sredstva za podršku lokalnih akcionih planova.

Kroz aktivnosti NVO sektora pokrenuti su neformalni programi za decu i porodice, npr. grupe za igranje, aktivnosti u bibliotekama, putujuća pozorišta, škole za roditelje i sl. Nažalost, u poslednjih pet godina broj ovakvih programa se dramatično smanjuje. Lokalne samouprave nemaju dovoljno finansijskih sredstava, pa se na taj način dodatno opterećuje budžet ionako osiromašenih roditelja.

Za većinu jedinica lokalne samouprave predškolske ustanove su pre svega ustanove za podršku zaposlenim roditeljima, što znači da im se pripisuje funkcija brige o deci. Postoji opasnost da će se zbog ovakvog shvatanja funkcije PU kvalitet rada u njima smanjiti i doprineti održavanju uvreženog mišljenja da PVO nije važno, posebno kada je majka nezaposlena. Na ovaj način se obesmišljavaju kvalitetne politike usvojene na nacionalnom nivou, a može se desiti i da one nikada ne budu primenjene u praksi.

258 U skladu sa Nacionalnim planom akcije za decu.

POGLAVLJE 4

Prioritetni izazovi i problemi u inkluziji romske dece ranog uzrasta

Na osnovu svega do sada iznetog očigledno je da je Republika Srbija uložila velike napore da usvoji zakone i donese strateška dokumenta kojima se unapređuje položaj Roma. Takođe je evidentno da država ima potrebnu podršku Evropske unije i Evropske komisije (kroz različite programe – Progress, EIDHR, IPA, Cards itd.), Svetske banke te velikih međunarodnih agencija i organizacija (UNICEF, REF, FOSS/OSF, OEBS itd.). U čitavom ovom procesu sektor nevladinih organizacija,²⁵⁹ iako veoma angažovan u kreiranju modela za sprovođenje planiranih zakona i mera u praksi i njihovom praćenju, zbog razjedinjenosti ima problem da suštinski i sistematski utiče na državu.

Ako pretpostavimo da je na nivou politika u relevantnim oblastima (obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita) manje-više sve na mestu, postavlja se pitanje – **zašto** je tako teško romskoj deci ranog uzrasta i njihovim porodicama omogućiti pristup kvalitetnim uslugama i tako im obezbediti uslove za optimalan, pun razvoj ličnosti i svih kapaciteta?

Ovo su neki od mogućih odgovora.

IZAZOV 1: Nerazumevanje krucijalnog značaja ranog uzrasta

Napredak koji je postigla Srbija u stvaranju demokratskih institucija podrazumeva značajne korake u izgradnji infrastrukture za zaštitu dečijih prava, kao što su osnivanje *Kancelarije zamenika ombudsmana* 2008. godine, *Nacionalnog saveta za prava deteta* 2002. godine i *Skupštinske radne grupe za prava deteta* 2008. godine. Zakonodavni okvir je u velikoj meri usklađen sa međunarodnim standardima o ljudskim pravima.²⁶⁰ U pripremi su sveobuhvatan Zakon o pravima deteta (na preporuku Komiteta za prava deteta UN) i krovni zakon čije se usvajanje očekuje u prvoj polovini 2011. godine. U zakonodavnoj proceduri je i *Zakon o dečijem ombudsmanu*, kojim će biti ojačana zaštita prava deteta. Zakon o deci biće prvi zakon koji je predložila institucija Zaštitnika građana Republike Srbije i ujedno prvi koji će objediniti sve zakonske regulative i norme vezane za ovu oblast. Savet za prava deteta Vlade Republike Srbije usvojio je 2004. godine *Nacionalni plan akcije za decu* sa osnovnim ciljem da se obezbede *ravnopravnost korišćenja, dostupnost, kvalitet i efikasnost svih javnih službi za decu, naročito u oblasti zdravlja,*

259 Ovaj sektor dobio je zakonski okvir u Zakonu o udruženjima (Sl. glasnik RS, br. 51/2009).

260 Izvor: Akcioni plan za realizaciju programa saradnje u periodu 2011–2015. između Vlade republike Srbije i UNICEF-a.

obrazovanja, socijalne zaštite, kulture, pravne i sudske zaštite. Evaluacija iz 2009. godine pokazala je da NPA za decu ima znatan uticaj na razvoj ključnih politika, naročito onih koje se tiču zaštite dece, i da je u izabranim opštinama plan uspešno preveden u lokalne planove akcija za decu kako bi se razvijali postupci planiranja koji obuhvataju decu, lokalne vlasti i organizacije građanskog društva.²⁶¹

„Trebamo vrtić i igralište za decu ... da neko odnese ovo đubre ... strašno je ovo đubre i njegov smrad.“

(Majka Romkinja, fokus grupa, Deponija, avgust 2010)

Pa ipak, kada se pogledaju neki drugi pokazatelji, osim već navedenih o oblastima obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, stiče se drugačija slika. Decu u Srbiji danas šalje premalo poruka da su *dobrodošla i da su ravnopravni članovi društva*. Dečija igrališta ili ne postoje ili su zapuštena i nedovoljno bezbedna. Kulturna ponuda za decu ovog uzrasta nije ni dovoljna ni prilagođena uzrastu, pogotovo u manjim ili seoskim sredinama.²⁶² U programima državne televizije ima premalo sadržaja namenjenih deci ranog uzrasta, a još ih je manje u programima lokalnih TV stanica. U štampanim medijima deci je posvećeno samo 3% sadržaja, a u televizijskim programima 7,6%.²⁶³ Porast prisutnosti dece u medijima uočava se u vreme političkih kampanja pred izbore, a posle toga svi kao da ponovo zaborave na decu. Deca uzrasta od 0 do 6 godina suočavaju se sa mnogo većim rizikom od siromaštva nego druge starosne grupe. Njihov indeks *siromaštva* je iz godine u godinu *znatno iznad proseka*.²⁶⁴ Deca koja žive u siromaštvu nemaju kvalitetnu ishranu neophodnu za normalan razvoj (nema voća, mesa, čak ni mleka), odrastaju bez igraćaka, knjiga, nemaju uslova za održavanje lične higijene. Nose staru i iznošenu odeću, nemaju novca za ušinu. Njihovi roditelji se maksimalno odriču da bi ona imala bilo šta. *Ova deca čine više od petine siromašnih u Srbiji (oko 120.000)*.²⁶⁵ S obzirom na nivo siromaštva romske populacije (deset puta veće od većinske populacije), neosporno je da se ovaj opis stanja pre svega odnosi na njih – na decu koja u velikom broju slučajeva gladuju i žive u kartonskim i limenim kućicama na gradskim deponijama, na decu kojoj se ne nudi baš ništa i koja zbog toga umiru. Učesnici na fokus grupama često su isticali *nezamislivost* situacije u kojoj odrastaju romske devojčice i romski dečaci. Razarajući uticaj siromaštva na razvoj, život i opstanak romske dece iz romskih naselja empirijski je dokazan i u istraživanju MICS 4.

Kada se pogleda postojeća zakonska regulativa, *deca nigde nisu u fokusu* (više su u fokusu usluge i institucije koje pružaju usluge), a kada se pominju, onda su to deca sa dokumentima, u predškolskim ustanovama, osnovnim školama, pa se stiče utisak da se *država pre svega bavi decom koja su u sistemu*, što automatski *defavorizuje romsku decu*, jer ona uglavnom nisu u sistemu.

U Srbiji tek počinju da se javljaju prve naznake *razumevanja važnosti ranog dečijeg razvoja* (u uzrastu od 0 do šest godina) *kao ključnog elementa u izgradnji socijalnog kapitala zemlje*, kao i prve naznake da rani dečiji razvoj treba da bude prioritetno pitanje.²⁶⁶ U sistem još

261 Izvor: Akcioni plan za realizaciju programa saradnje u periodu 2011–2015. između Vlade republike Srbije i UNICEF-a.

262 „Počni od početka, početak je važan!“, 2010.

263 CPD, Izveštaj 2008.

264 Matković i dr., 2010.

265 Matković, B92, 2011.

266 Izvor: Akcioni plan za realizaciju programa saradnje u periodu 2011–2015. između Vlade republike Srbije i UNICEF-a.

uvek nisu integrisane usluge koje se tiču ranog razvoja deteta (iako npr. po novom zakonu predškolsko vaspitanje i obrazovanje, koje je deo obrazovnog sistema, počinje od 6. meseca života deteta). U intervencijama sistema roditeljstvo se i dalje uglavnom ignoriše, pa roditelji imaju prilično ograničena znanja o tome kako da podrže razvoj male dece (MICS, 2010).

Nedovoljno razumevanje važnosti ranog uzrasta i ranih intervencija u svim domenima relevantnim za razvoj dece verovatno predstavlja glavni problem. To nerazumevanje je prisutno na nivou donosilaca i implementatora politika, pa čak i na nivou NVO sektora.²⁶⁷ Ako su se deca ranog uzrasta i njihove porodice na neki način zagubili u državnoj agendi, onda su romska deca i porodica u još gorem položaju. U zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti ovo se najbolje vidi u nedostatku integrisanih mera nege za trudnice i porodilje, zajedno sa zanemarivanjem činjenice da fizičko i mentalno zdravlje majki utiče na zdravlje njihove dece i novorođenčadi. U obrazovanju se to vidi kroz izuzetno mali obuhvat dece ranog uzrasta predškolskim obrazovanjem i kroz fokus na PPP, eventualno na uzrast od 3 do 5 godina. Uzrast od 0 do 3 godine se skoro ne i pominje, a nije ni deo planiranih i započetih projekata kao što su DILS, IPA „Unapređivanje predškolskog obrazovanja u Srbiji – IMPRES“ i IPA „Obrazovanje za sve – unapređenje dostupnosti i kvaliteta obrazovanja dece iz marginalizovanih grupa“. Ako mere postoje, one se uglavnom fokusiraju na zdravlje, jer se deca najranijeg uzrasta posmatraju samo kroz tu prizmu. Nedovoljno se razume holistički razvoj dece, pa se jedno dete posmatra kao više dece u zavisnosti od uzrasta i usluge koja se pruža detetu, a ne postoji ni integrisani pristup detetu i porodici koji se zasniva na međusektorskoj saradnji.

Novi zakoni u oblasti dečijih prava i o dečijem ombudsmanu *mogli bi se iskoristiti* da se doprinese razumevanju važnosti uključivanja dece ranog uzrasta (*pa i dece do 3 godine, posebno iz osetljivih grupa*) u kvalitetne i sveobuhvatne programe podrške. Oni bi takođe mogli da pomognu da se uvede posebno telo koje bi se bavilo decom najranijeg uzrasta i njihovim porodicama, sa posebnim fokusom na decu iz depriviranih sredina (uključujući i romsku decu).

Ako situacija ostane ovakva i ako se na decu pažnja obrati tek kada dođe vreme da ona pođu u PPP i OŠ, biće kasno. Posebno će biti kasno za romsku decu koja odrastaju u ekstremnom siromaštvu, bez odgovarajuće rane stimulacije u porodičnom okruženju (MICS, 2010). Da bi se promena desila nisu dovoljni dokumenti, već treba revidirati preovlađujući način razumevanja *vrste usluga koje se obezbeđuju deci i porodici i mesta na kojima usluge mogu da se pružaju*. Takođe je potrebno da se *promeni slika o detetu, roditeljima i profesionalcima*.²⁶⁸

IZAZOV 2: Nedovoljno obraćanje pažnje romske zajednice na probleme koji koče njen razvoj

Ovo je izuzetno osetljivo pitanje i mora se tretirati s posebnom pažnjom. Evidentno je da u romskoj zajednici, koja je znatno osnažena nizom razvojnih programa i pojačanom političkom participacijom njenih pripadnika, još uvek postoji veliki broj problema koji usporavaju njen razvoj i napredak i koji direktno utiču na položaj romske dece ranog uzrasta i njihovih porodica (pre svega majki). Većinu ovih problema ne bi trebalo da

107

267 Situacija se polako menja. Uz podršku Evropske komisije i UNICEF-a, 2010. godine osnovana je Mreža organizacija građanskog društva za decu Srbije (MOD), koju čine 42 nevladine organizacije. Ova mreža se, između ostalog, bavi i promocijom važnosti ranog uzrasta. I u Ministarstvu prosvete i nauke i u Ministarstvu za rad i socijalnu politiku postoje osobe zadužene za saradnju sa ovom mrežom. U oblasti zaštite prava deteta veliku ulogu igra i Centar za prava deteta.

268 „Počni od početka, početak je važan“, 2010.

rešavaju vlada, institucije sistema i većinska zajednica, jer bi u njihovim rešenjima mogle da se kriju dodatna diskriminacija i segregacija romske zajednice. Oni bi trebalo da budu partneri sa predstavnicima romske zajednice, ali romska zajednica mora da povede proces.

„Nama sada 'gromade' [u smislu lidera] i nisu potrebne. Potrebno nam je mnogo 'pčela radilica', modernih lidera koji će sa više efikasnosti upravljati tekućim procesima.“

(Osman Balić, koordinator Lige za DIR u Srbiji i ekspert Saveta Evrope za pitanja manjina i manjinskih politika, 2004)

Kao što je navedeno u prvom poglavlju, broj romskih NVO i udruženja u Srbiji je veliki (preko 1000) i one se bave različitom problematikom.²⁶⁹ Što se tiče romskih političkih partija, njih 18 je registrovano, a najaktivnije su Unija Roma Srbije i Romska partija. Veliki uspeh je ostvaren 2007. godine kada su ove partije ušle u sastav Narodne skupštine.²⁷⁰ Taj uspeh je u romskoj zajednici podigao svest o važnosti političkog delovanja i o tome da je politički prostor najvažnije mesto gde se rešavaju pitanja siromaštva i getoizacije, gde se odlučuje o manjinskom položaju i etničkoj ravnopravnosti, o državi uopšte.²⁷¹ Nažalost, ovaj uspeh se nije ponovio na izborima 2008. godine.

Izazovi za romsku intelektualnu i političku elitu su veliki, a odluke koje se donose imaju (i imaće) direktne efekte na inkluziju romske dece ranog uzrasta.

- **Položaj žena – napuštanje neprihvatljivih praksi.** U prvom poglavlju ukratko je opisano stanje Romkinja, koje predstavljaju najugroženiji deo već ugrožene romske populacije. Ono što se naziva *kulturom i tradicijom romske zajednice* u velikoj meri definiše njihov položaj, a indirektno i položaj dece ranog uzrasta. Iako je Srbija jedina zemlja DIR koja je predvidela posebne mere za poboljšanje položaja mladih žena (naročito u domenu obrazovanja), njihov položaj je i dalje težak. U ostvarivanju planiranih mera Ministarstvo za ljudska i manjinska prava najvažnije strateške partnere vidi u *romskim organizacijama i Nacionalnom savetu*.²⁷² Rodno osetljive analize pokazuju da neravnopravnost polova – u smislu neravnopravno raspoređene moći između muškaraca i žena, što je posebno izraženo u romskoj populaciji – imaju uticaj na život, zdravlje i dobrobit ljudi. Romkinje trpe teret dvostruke diskriminacije – po rasnoj i po rodnoj osnovi, pa su im zdravstvena zaštita, zapošljavanje i obrazovanje manje dostupni. Romkinja veoma često nema pravo glasa, jer muškarac odlučuje o njenom životu, o broju dece, o abortusima, o odlasku kod lekara, o kontracepciji, o školovanju i sl.²⁷³ Isto važi i za sprovođenje obrazovne politike. Devojčice Romkinje školovanje napuštaju najčešće zbog ranih, ugovorenih brakova. Ponekad ga napuštaju i zbog toga što se njihovo obrazovanje ne vrednuje. Istraživanja u Srbiji pokazuju da devojčice Romkinje, kada imaju priliku da se školuju, postižu bolje rezultate u učenju od dečaka Roma i zbog toga što je za njih to način da se oslobode rodne uloge koja im je u zajednici namenjena.²⁷⁴ Značaj obrazovanja Romkinja majki empirijski je potkrepljen u istraživanju MICS 4. Ovo istraživanje pokazuje da nema

269 RIC, 2008.

270 Zahvaljujući članu 81. Zakona o izboru narodnih poslanika u Narodnu Skupštinu RS, kojim je smanjen cenzus za nacionalne manjine.

271 Gavrilović, 2009.

272 Petar Antić, pomoćnik ministra u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, na radionici o obrazovanju Romkinja, Beograd, oktobar 2010. godine.

273 Asocijacija za žensku inicijativu (2006), *Rodni barometar: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca u Srbiji*, sažetak istraživanja, <http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>.

274 Svenka Savić na radionici o obrazovanju Romkinja, 2010.

nijednog važnog aspekta života deteta na koji ne utiče nivo obrazovanja majke. U ovoj i u mnogim drugim situacijama romska tradicija se koristi kao izgovor za nepreduzimanje akcija. Ova tradicija se idealizuje i predstavlja mitski, a u isto vreme dolazi do njene deterioracije – unazađivanja i propadanja modela po kojima se programiraju romski dečaci i devojčice. Stoga je potrebno naći ravnotežu između romske kulture i zaštite ljudskih prava.²⁷⁵

Najugroženije Romkinje nemaju snage niti dobijaju podršku da menjaju stanje stvari, a uslovi u kojima žive i nemogućnost da deci obezbede sve što bi želele i da se uspešno ostvare u ulozi majke i žene veoma često ih čini depresivnim i nervoznim. Njihova depresija utiče na opšte zdravlje deteta, posebno na razvoj mozga, a time i na sposobnost učenja (MICS, 2010).

Preliminarni rezultati istraživanja MICS 4 pokazuju da samo 28% Romkinja iz romskih naselja veruje da se njihov život poboljšao u toku prethodne godine, ali da 81% nije izgubilo veru u buduća poboljšanja (u odnosu na 47% odn. 83% žena u opštoj populaciji). Slično tome, svega 26% njih veruje da će se to desiti u bliskoj budućnosti (npr. sledeće godine).

- **Uticaj na dominantni odnos prema obrazovanju, zdravlju, socijalnoj i finansijskoj sigurnosti.** U prethodnim poglavljima pomenuto je da je odnos prema obrazovanju, zdravlju, socijalnoj i finansijskoj sigurnosti u velikom delu romske zajednice određen ekstremnim siromaštvom i izuzetno teškim uslovima življenja. Rezultati fokus grupa i intervjuova su pokazali da u romskoj populaciji postoji svest o važnosti obrazovanja i brige za zdravlje (posebno kada se radi o deci) te želja za finansijskim osamostaljivanjem, ali da pre svega siromaštvo ograničava trenutne mogućnosti življenja i ostvarivanja zagarantovanih prava, što utiče i na nivo aspiracija, kao da nema projekcije u budućnost, kao da nema vremena za čekanje.

Model odgajanja dece predškolskog uzrasta u romskim porodicama razlikuje se, prema rečima romskog aktiviste Stevana Nikolića, od modela koji preovladava u većinskoj populaciji, jer je romska porodica okrenuta tradicionalnim vrednostima i „veoma veliku pažnju poklanja svojoj deci“. „Mislim da i dalje nismo dovoljno osvešćeni kada je obrazovanje u pitanju, odnosno potreba za obrazovanjem. U romskim porodicama ima puno ljubavi, ali veoma malo pažnje se poklanja pripremanju dece za školu. Da bi se unutar zajednice videle određene promene, mora se sačekati 30 do 80 godina. Romske porodice nalaze se na margini društva i mi ne možemo očekivati od njih da promene način mišljenja, jer se kod njih mora razviti svest, a za to je potrebno vreme.“

Stvaranje poverenja u dugoročne investicije i efekte dugoročnih procesa takođe predstavlja veliki izazov (npr. da će uključivanje deteta mlađeg od 3 godine u predškolsko obrazovanje za 15–20 godina rezultirati zapošljavanjem i boljim uslovima života za to dete i romsku zajednicu u celini). Nezaposlenost (koja vodi u siromaštvo) prisiljava roditelje u romskoj zajednici da prave izbore koji nisu uvek najbolji za njihovu decu.

275 Nikoleta Bitu, koordinatorka NVO Romani Criss, na radionici o obrazovanju Romkinja, 2010.

„Zabavište [PPP], to je obaveza, a vrtić nije obaveza i plaća se. Malo ko od naših Roma ima neki stalan posao gde ima redovne prihode. Sve bi bilo drugačije kad bi se roditelji zaposlili.“

(Fokus grupa, zdravstvene medijatorke, Novi Sad, jun 2010)

- **Internalizovana opresija.** Internalizovana opresija je veoma prisutna. Suočeni sa sistemom i njegovim predstavnicima, romski roditelji unapred odustaju od ostvarivanja svojih prava uz, po iskazima na fokus grupama, osećanje stida i dominantan doživljaj *bespomoćnosti, mirenja sa sudbinom, prihvatanja inferiornog, marginalnog položaja i njegove beznačajnosti*. Studija *Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima*²⁷⁶ pokazuje da je zahteve za odobrenje MOP podnelo samo 10% siromašnih,²⁷⁷ zbog ličnog uverenja da ne ispunjavaju kriterijume za izbor i komplikovane procedure za podnošenje zahteva za MOP.
- **Baviti se samo problemima romske zajednice ili se uključiti u sve političke procese koji se trenutno dešavaju u Srbiji, a imaju direktan uticaj na politike koje se odnose na decu ranog uzrasta.** Ukoliko Romi zaista žele da reše hronične društveno-ekonomske probleme i omoguće sopstveni razvoj na održiv način, neophodno je da osnaže svoje unutrašnje kapacitete i uključe se u rešavanje relevantnih problema stvarajući uslove da romska deca imaju ista prava i mogućnosti kao sva druga deca, da u fokusu ne budu samo politike koje targetiraju Rome, već da *sve politike koje se donose u sebi sadrže aspekte koji ukazuju na probleme romske zajednice, sa posebnim fokusom na malu decu i njihove porodice.*

O ovom izazovu nije se raspravljalo kako bi se dodatno opteretila romska zajednica, okrivile žrtve ili poricalo izuzetno siromaštvo i teški životni uslovi. Naprotiv, njegova je uloga da osnaži romsku zajednicu i stavi naglasak na oblasti u kojima svi njeni članovi mogu da doprinesu velikim promenama. Romi ne treba da postanu pripadnici većinske zajednice, da se utope u nju i uklope u postojeći sistem, nego da izgrade novi identitet i nove načine ponašanja koji će doneti dobro romskoj zajednici i društvu uopšte.

IZAZOV 3: Raskorak između aspiracija zakonskih dokumenata i njihove primene u praksi

U drugom poglavlju dat je detaljan pregled postojećih zakonskih i podzakonskih akata, relevantnih strategija, programa i mera. Većina izrađenih dokumenata je usklađena sa međunarodnim aktima i oni se smatraju kvalitetnim i za Republiku Srbiju progresivnim. Međunarodni izveštaj²⁷⁸ o uticaju *državnih politika* na četiri prioritetne oblasti DIR pokazuje da je Srbija, među zemljama u kojima se sprovodi DIR, na prvom mestu po rezultatima postignutim u oblasti zapošljavanja, a na drugom mestu po rezultatima u oblasti obrazovanja. U periodu od 2007. do 2009. godine Srbija je, prema istom izveštaju, napravila veliki napredak u oblasti zdravstva (sa pretposlednjeg dospela je na drugo mesto). Analiza uticaja politika koje je Ministarstvo zdravlja kreiralo i sprovodilo u oblasti zdravstvene

276 Matković i Mijatović, 2009.

277 Prema anketi AŽS, 2007.

278 Decade Watch, Results of the 2009 survey (Sept. 2010), Roma Initiatives, OSI.

zaštite Roma pokazala je delotvornost i isplativost realizovanih mera i dala preporuke da sa njima treba nastaviti.²⁷⁹

Kada je reč o integraciji romske populacije, promene koje su se desile u Srbiji u poslednjih pet godina ocenjene su izuzetno dobro, mada je nivo integracije i dalje veoma nizak, a nivo diskriminacije visok.²⁸⁰

Rezultati fokus grupa pokazuju da propisi garantuju mnogo viši nivo usluga nego što se u realnosti ostvaruje.

„U svakom zakonskom dokumentu i u svim podzakonskim aktima mora biti prepoznat mehanizam za ostvarivanje prava, a u svakoj izvršnoj proceduri tog mehanizma mora da bude prepoznata odgovornost, moraju se definisati i materijalni i ljudski resursi i obezbediti mehanizam praćenja i izveštavanja kako bi se utvrdio lanac odgovornosti i evaluacija... Ovo treba da postoji na svim nivoima od nacionalnog nivoa do nivoa lokalne samouprave..., a toga uglavnom nema... Osnuju se tela pa se onda ne finansiraju..., delegiraju se odgovornosti, ali ne postoji obaveza da se one sprovedu u delo ... niti sankcije za neurađeno...“

(Dragana Koruga, Centar za interaktivnu pedagogiju, koordinatorica programa „Škola bez nasilja“, UNICEF, januar 2011)

Najveći problemi se izgleda javljaju u *operacionalizaciji politika* i *uspostavljanju procedura* za njihovo sprovođenje, kao i u *protoku informacija* između lokalnog i nacionalnog nivoa. Prave prepreke nastaju kada započne *implementacija politika*, jer se sistemska dokumenta često kreiraju *bez analize uslova i kapaciteta za sprovođenje u praksi*, a različitim akterima u obrazovanju nedostaje podrška za *nove uloge* koje ih očekuju sa promenom zakonodavstva.²⁸¹ U ovom slučaju naveden je primer obrazovanja, ali isti problemi postoje i u sferi socijalne zaštite i zdravstva.

Studija *Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima*²⁸² pokazuje da postoje znatne slabosti unutar sistema podrške siromašnima, koje se odnose na nedovoljnu *kadrovsku i materijalnu opremljenost, nedostatak obučenosti, nepotpunost zakonskih procedura, slabu motivisanost za kvalitetan rad* itd.

Kroz diskusije u fokus grupama i kroz intervjuje došlo se do sledećih izazova/problema.

Pristup na osnovu određenih prioriteta (potreba), a ne poštovanja prava, i finansijska ograničenja. Skoro svaki strateški dokument započinje rečenicom: „Finansiranje mera i aktivnosti utvrđenih akcionim planom čije je finansiranje predviđeno budžetskim sredstvima realizovaće se u skladu sa mogućnostima budžeta i utvrđenim prioritetima...“, što ostavlja prostor za slobodnu odluku da li će se nešto raditi ili ne. *Ovo je izuzetno značajno za inkluziju romske dece ranog uzrasta i njihovih porodica, jer ne postoji garancija da će se naći među prioritetima.* Na primer, predškolsko vaspitanje i obrazovanje nije

111

279 Tim potpredsednika Vlade Republike Srbije za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva (2009): Analiza uticaja mera zdravstvene politike na dostupnost zdravstvene zaštite romskoj populaciji. Beograd.

280 Decade Watch, Results of the 2009 survey (September 2010), Roma Initiatives, Open Society Institute.

281 Baucal i Stojanović, 2010.

282 Matković i Mijatović, 2009.

obavezno za mlađe od 5,5 godina, pa postoji mogućnost da se neće prepoznati kao važno, a posebno PVO za mlađe od 3 godine. Ekonomska situacija u kojoj se Srbija nalazi, nizak BDP i niska izdvajanja ne daju razlog za optimizam. Uporedna analiza raspodele BDP-a urađena po metodologiji EU ukazuje na to da je procenat koji se izdvaja za obrazovanje u Srbiji blizu prosečnog nivoa u zemljama EU27 i da iznosi 5,3%. Međutim, u apsolutnim iznosima ova izdvajanja su osetno manja, zbog manjeg BDP-a, pa je deo koji je 2007. godine izdvajan iz budžeta za socijalnu pomoć iznosio 0,52%, dok je na dečije dodatke iste godine odlazilo 1,32%, a obe vrednosti su imale tendenciju opadanja.²⁸³ Osim toga, u posleratnim i kriznim godinama, prve restrikcije budžeta pogađale su baš zdravstvo, obrazovanje i socijalnu zaštitu.

Većina programa, projekata i mera koji se trenutno sprovode u cilju implementacije usvojenih dokumenata, a koji su namenjeni unapređenju položaja romske dece ranog i osnovnoškolskog uzrasta, finansira se iz fondova Evropske unije i Evropske komisije (IPA), Svetske banke (projekat DILS) i drugih donatora (REF, FODS, UNICEF, OEBS). Postavlja se pitanje šta će se desiti kada se ti projekti završe, a posebno kada se završi DIR 2015. godine? Da li će postojati razvijena svest o prioritarnosti rešavanja pitanja socijalnog uključivanja i smanjenja siromaštva, hoće li država biti spremna da obezbedi potrebna sredstva iz sopstvenih fondova, da li će npr. ostati budžetska stavka za unapređenje zdravlja Roma?

Sledeće, još kompleksnije pitanje jeste pitanje *održavanja postignutih rezultata*, tj. obezbeđivanje njihove održivosti. Mogu li se prikupiti sredstva da se nastavi sa implementacijom kvalitetnih mera i kada eksterno finansiranje prestane? Situacija sa pedagoškim asistentima može da posluži kao upozorenje; iako su prepoznati u zakonu, iako se rezultati i značaj njihovog rada ne dovode u pitanje, država ima problem da u budžetu obezbedi sredstva za njihove plate, što u velikoj meri ugrožava njihov opstanak u sistemu i predstavlja potencijalno veliki gubitak za romsku decu i njihove roditelje, za celu romsku zajednicu i obrazovni sistem u celini.

Na kraju se mora postaviti pitanje *finansijskih kapaciteta lokalnih samouprava*. Mogu li one izdvajati dovoljno sredstava da bi ispunjavale svoje zakonske obaveze, posebno kada se zna da najsiromašnije stanovništvo (pre svega Romi) živi u najsiromašnijim jedinicama lokalne samouprave? Postoje li alternativni načini za obezbeđivanje sredstava, mogu li se usluge plaćati, na primer, kroz oslobađanje od poreza, specijalne vaučere, kao što se radi u nekim zemljama Evropske unije?²⁸⁴ Da bi se povećala uključenost romske dece ranog uzrasta i njihovih porodica, neophodno je unaprediti postojeće usluge (npr. pokrivenost MOP-om i dečijim dodatkom, obezbeđivanje socijalnih stanova itd.), ali i uvesti nove, bolje diversifikovane i prilagođene potrebama grupa kojima su namenjene.

Politička volja. Politička volja je iskazana na nivou donetih dokumenata (mnogo više na nacionalnom nego na lokalnom nivou), ali se pokazalo da to ne znači da je ona autentična. To se uočava i kroz diskurs **internalizovane dominacije**, koji se koristi kada se govori o merama namenjenim romskoj populaciji. Uglavnom se govori „mi ćemo pomoći romskoj deci“, „mi ćemo dati dečiji dodatak“, „mi ćemo odvojiti“, „sagradićemo im vrtić“, „upisaćemo ih“, „vakcinisaćemo ih“, što demonstrira da Romi nisu prihvaćeni kao ravnopravni građani, već neko kome se čine usluge... Politička volja se ogleda i u sprovođenju zakona na svim nivoima društva.

Ljudski resursi. Ljudskim resursima koji treba da sprovode zacrtanu politiku posvećeno je dosta pažnje u ovom izveštaju, jer se na fokus grupama i u intervjuima pokazalo da „radikalno nove politike“, kao što je npr. inkluzija, ne mogu da sprovode „stari ljudi“ ukoliko ne dobiju dovoljnu podršku kroz obuku te dodatno i kontinuirano usavršavanje.

283 *Ibid.* Str. 21 i 31.

284 Penn, 2009.

„Patronažna sestra uopšte me nije posećivala kada sam sa bebom izašla iz porodilišta. I onda sam otišla u dom zdravlja i tamo su mi rekli da treba bebu da donosim kod njih, jer se sestra plaši pasa u našem naselju i neće da dolazi tamo.“

(Majka, fokus grupa)

Iskustva sa zdravstvenim medijatoricama i pedagoškim asistentima ukazuju kako drugačiji pristup poslu i novi principi rada (usmerenost ka romskoj zajednici, rad u romskoj zajednici, sa romskom zajednicom) daju dobre rezultate. Iako se veliki deo njihovih postignuća (opisanih u poglavlju 2) pripisuje etnicitetu (oni su Romi i Romkinje), smatramo da to nije jedini razlog. Ako se pogleda šta i kako rade, dobija se *slika profesionalaca* koji su obrazovani da rade sa marginalizovanim grupama na njihovoj socijalnoj i obrazovnoj inkluziji. Njihov rad se zasniva na formiranju dugotrajnih bliskih veza sa korisnicima, oni rade u životnom polju osobe (na terenu). Njihov je zadatak da osnažuju pojedince i grupe da se bore i nose sa životnim problemima, a osnovni cilj im je izgradnja poverenja sa zajednicom i pojedincima sa kojima rade. Možda je ovo opis neke nove profesije,²⁸⁵ možda je ovo model koji se može preneti na postojeće usluge kako bi se one postale dostupnije romskoj zajednici?

- **Previše novih zakona i podzakonskih akata.** To dovodi do nesporazuma i nedovoljne obaveštenosti, a rezultira stvaranjem prostora za dezinformisanje korisnika usluga. Neki slučajevi su opisani u prethodnom delu izveštaja i oni se odnose na davanje pogrešnih informacija o dokumentima potrebnim za upis dece u PU i OŠ, dobijanje MOP-a ili dečijeg dodatka. Veliki problem predstavlja to što ne postoji efikasan način informisanja o novim zakonskim i podzakonskim aktima i mogućnostima koje oni otvaraju.
- **Komplikovane procedure za ostvarivanje prava.** Na primer, za dobijanje dečijeg dodatka potrebno je 15 dokumenata, što za romske roditelje predstavlja nepremostivu prepreku.
- **Međuresorska saradnja.** Problemi sa kojima se suočavaju romska deca uglavnom se rešavaju izolovano od konteksta u kome ona žive. Nema primene *holističkog pristupa usmerenog na dete i njegovu porodicu u okruženju u kome žive*, odnosno procene ostalih relevantnih uslova života i odrastanja dece (zdravstvenih, stambenih, socijalnih, obrazovnih). Sadašnje stanje usluga za decu predškolskog uzrasta karakteriše birokratsko insistiranje državnih službi na regulisanju obaveza romskih roditelja, na kontroli i „prevaspitavanju“, umesto na humanom pristupu koji bi značio *stvaranje uzajamnog poverenja* sa romskom zajednicom, roditeljima i decom. Iako država kroz zakone i strategije stvara novi ambijent, kojim pokušava da izađe u susret marginalizovanim grupama i pojedincima, u praksi institucije ne umeju da iskoriste ponuđene potencijale za efikasnije rešavanje problema. Ne postoji dovoljno koordinacije i saradnje između stručnjaka različitih profila i službi; nije uvek jasno u čiji resor spadaju briga i preduzimanje sasvim konkretnih aktivnosti sa određenim romskim detetom ili porodicom. „Prazan prostor“ između postojećih struka dovodi to toga da se posebno ranjivim grupama i pojedincima bave svi, a u stvari niko. U situacijama kada je potrebno da se rešavaju sasvim konkretni problemi romske

285 Ovaj opis najviše odgovara opisu profesije socijalnog pedagoga. Ta profesija postoji u skandinavskim zemljama, u Sloveniji, Nemačkoj, Austriji, Hrvatskoj, Bugarskoj itd.

dece i njihovih roditelja ponekad vlada „organizovani haos“.²⁸⁶ Nema jasne podele odgovornosti, pa se odgovornost za pojedine zadatke prebacuje sa struke na struku – sa učitelja na psihologe i pedagoge (ili romske asistente), sa psihologa na defektologe, sa defektologa na socijalne radnike, sa socijalnih radnika na psihologe, psihijatru i defektologe (ili zdravstvene medijatore) itd. Prebacivanje odgovornosti je posebno upadljivo kada je u pitanju pružanje neposredne pomoći koja zahteva terenski rad ili posredovanje između pojedinaca i institucija sistema.²⁸⁷ Na primer, dešavalo se da zahtevi zdravstvenih medijatorki budu odbijeni u centru za socijalni rad čak i kada su prikupljeni svi dokumenti, da se nije mogao realizovati zahtev medijatorki za upis dece bez dokumenata u osnovne škole, da relevantne službe ne razmenjuju informacije o broju romske dece stasale za polazak u PPP i OŠ ili o broju dece koja nisu obuhvaćena obaveznim sistemom obrazovanja. U pojedinim slučajevima problemi nastali zbog nepostojanja međuresorske saradnje na terenu rešavaju se tek na direktnu intervenciju nadležnih iz ministarstava.

„Zdravstveni medijator mora da prikupi svu dokumentaciju da bi Romi dobili socijalnu pomoć i dečiji dodatak i odnosi tu dokumentaciju u centar za socijalni rad. U početku mog rada centar za socijalni rad nije htelo da mi izađe u susret. Pozvala sam Ministarstvo zdravlja, a nadležna je pozvala socijalno u opštini. Posle tog poziva meni su se otvorila sva vrata, sve što mi je bilo potrebno dobijala bih odmah.“

(Zdravstvena medijatorka, jun 2010)

Sve to rezultira gubitkom motivacije i poverenja Roma u dobru volju ili mogućnosti države da im pruži neophodnu pomoć i podršku.

- **Praćenje implementacije politika i evaluacija.** Problemi sa praćenjem i izveštavanjem o implementaciji politika i njihovom kvalitetu jedan su od uzroka što se ne može sa sigurnošću zaključiti koje su mere uspešne i da li su implementirane na pravi način ili iskorišćene da se problemi dodatno uvećaju. *Nije retka pojava da dobra rešenja stvore nove probleme i dovedu do dodatnog distanciranja romske populacije od većinske.* Na primer, pedagoški asistenti i asistentkinje i zdravstvene medijatorke postigli su izuzetne rezultate i doprineli integraciji romske dece u obrazovni, zdravstveni i sistem socijalne zaštite. Oni su doprineli ostvarivanju prava koja pripadaju Romima. Međutim, kod jednog dela zaposlenih u obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti to je stvorilo uverenje da oni ne treba da saraduju sa asistentima i medijatorkama za dobrobit dece i porodica, već da asistenti i medijatorke treba za njih da obavljaju sve poslove kojima oni ne žele da se bave (npr. često se dešava da se saradnja sa romskom porodicom prenosi na pedagoške asistente).²⁸⁸ Ne sme se dozvoliti da postojanje asistenata i medijatorki posluži kao izgovor zaposlenima u državnim servisima da ne rade svoj posao na najbolji mogući način.

Učesnici fokus grupa skrenuli su pažnju na važnost načina na koji se prate efekti mera, tj. na pitanje šta je *jedinica za praćenje*, zato što uopšteni trendovi daju „sliku

286 Macura-Milovanović, S. (2010). *Profesija socijalnog pedagoga – u potrazi za odgovorima na probleme društveno isključenih grupa u Srbiji*, u Macura-Milovanović, S. (ur.): *Socijalna pedagogija u nastajanju – traženje odgovora na probleme društveno isključenih grupa*, Pedagoški fakultet u Jagodini, Jagodina.

287 *Ibid.*

288 Baucal i Stojanović, 2010.

većih postignuća“ nego kada se situacija prati na terenu, na nivou određene romske zajednice (npr. kako određena mera utiče na sve aspekte kvaliteta života male romske dece u nehidijenskom naselju). Opšti je utisak da ne postoje mehanizmi praćenja, da nema reakcije i adekvatnih korekcija mera i praksi koje se zasnivaju na praćenju, pa se dešava da se rešenja nameću spolja, da se kopiraju iz nekih drugih konteksta i da nisu stvarno „po meri romske zajednice“. Naglašeno je da u evaluaciji i praćenju veću ulogu treba da igra NVO sektor. Nedostaju istraživanja koja bi pokazala efekte ranih holističkih intervencija na dobrobit romske dece ranog uzrasta.

- **Nedostatak podataka.** S obzirom na to da se u zvaničnoj statistici još od osamdesetih godina ne vode podaci o etničkoj pripadnosti, danas je teško navesti tačan broj romske dece u Srbiji, a posebno podatke o njihovom obuhvatu merama koje sprovode država i lokalne zajednice. Obično se koriste procene, a one zavise od toga ko ih i kako pravi. Razlozi za ovakvo stanje su različiti. Ponekad se radi o skrivanju nacionalne pripadnosti zbog zaštite od diskriminacije,²⁸⁹ a ponekad je u pitanju nedostatak autentične zainteresovanosti države da prikupi tačne podatke.²⁹⁰

„Romi se ne izjašnjavaju kao Romi iz straha od sredine. Oni koji su se integrisali u društvo se ne izjašnjavaju jer se plaše da neće naći posao, upisati decu u vrtiće i škole, a najviše ih je strah od neprijateljske sredine.“

(Intervju sa Slavicom Vasić, NVO Bibija, Beograd, 2010)

I kada postoje, podaci često *nisu uporedivi*, jer svaka organizacija prikuplja podatke na svoj način. Ne postoje usaglašene i standardizovane procedure prikupljanja podataka. Problem obezbeđivanja pouzdanih i uporedivih podataka za izračunavanje pokazatelja još uvek nije rešen, iako su napravljeni neki pomaci, npr. kroz terenska istraživanja zdravstvenih medijatorki, kroz istraživanja MICS, uspostavljanjem lista pokazatelja za praćenje zdravlja osetljivih grupa i formiranjem baza podataka u različitim institucijama.²⁹¹ Kada se radi o deci opšte populacije i romskoj deci, obično se daju agregirani podaci, koji su onda neupotrebljivi za praćenje uključenosti romske dece i poređenje sa opštom populacijom.

Ne postoji ni razmena podataka između institucija, ni na lokalnom ni na nacionalnom nivou. Na primer, centri za socijalni rad koji imaju podatke za romsku decu koja nisu obuhvaćena obrazovnim sistemom ne daju te podatke školama zbog nedovoljne saradnje.²⁹² Institucije često ne dostavljaju nadležnim službama i ministarstvima ažurne podatke o obuhvatu romske populacije.²⁹³ To je pre svega posledica nerazumevanja važnosti podataka i značaja razvijanja praksi koje se na njima zasnivaju (engl. *evidence based practice*). Da bi rešilo ovaj problem, Ministarstvo prosvete i nauke (u to vreme

289 Baucal, Stojanović, 2010. U ovoj publikaciji koja se bavi indikatorima dostupnosti kvalitetnog obrazovanja Romima može se naći mnogo podataka o razlozima za neizjašnjavanje Roma.

290 Situacija se polako menja, jer je u okviru priprema za popis stanovnika 2011. godine pripremljena publikacija na romskom jeziku „Romi u popisu“.

291 Republički zavod za statistiku Srbije, Institut za javno zdravlje Srbije, Ministarstvo zdravlja, UNICEF, Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

292 Baucal, Stojanović, 2010, str. 20–25.

293 Ministarstvo prosvete je još 2002. godine započelo sa uspostavljanjem sistema EIS koji je trebalo da pokrije sve nivoe obrazovanja i obezbedi bazu podataka o finansijama, uslovima rada, broju dece i sl. EIS nikada nije funkcionisao u potpunosti, a sada se prešlo na JIPS (Jedinstveni informacioni sistem prosvete), koji u punom kapacitetu treba da proradi školske 2011/2012. godine.

Ministarstvo prosvete) usvojilo je *Pravilnik o evidencijama u obrazovanju* (2010), kao i podzakonska akta koja će regulisati obaveze u obezbeđivanju i unosu podataka u novi informacioni sistem.²⁹⁴ Ono što svakako nedostaje jesu istraživanja koja bi se bavila ranim uzrastom od 0 do 6 godina, a koja bi pratila efekte postojećih praksi na romsku decu (snimanje početnog stanja) te efekte uvedenih mera. Trenutno u oblasti obrazovanja postoje samo istraživanja koja se odnose na školski uzrast i PPP.

IZAZOV 4: Široko rasprostranjene diskriminatorne prakse i stavovi prema Romima kod većinske populacije

Najveći deo ovog izveštaja bavi se problemima sa kojima se suočava najsiromašniji i najviše deprivirani deo romske populacije. Ovakav pristup sa jedne strane ima vrednost jer naglašava dubinu problema sa kojima se sreće romska populacija, a sa druge strane predstavlja opasnost i zamku, jer šalje poruku da je *romska populacija homogena i da se mogu pronaći univerzalni načini za rešavanje problema*. Ideja o homogenosti romske populacije implicira i da su sva romska deca ista, kao i njihove porodice, da imaju iste potrebe i da ih treba tretirati na isti način. Kao što je opisano u prvom poglavlju, romska populacija u Srbiji je veoma heterogena. Romi se razlikuju po kriterijumima koji su isti kao i u neromskoj populaciji – po jeziku, religiji, poreklu, ekonomskom statusu, nivou obrazovanja. Međutim, svim pripadnicima romske populacije zajedničko je to što, bez obzira na nivo obrazovanja i ekonomski status, trpe diskriminaciju i imaju ograničene mogućnosti izbora nego pripadnici većinske populacije.

„Fenomen ‘staklene kutije’... Najobrazovaniji Romi najčešće završavaju radeći na romskim pitanjima, malo ih je u drugim profesijama... Ili ih ima, ali se zbog straha od stigmatizacije ne izjašnjavaju kao Romi... ili ih bez obzira na kvalifikacije diskvalifikuje etnička pripadnost.“

(Diskusija sa predstavnicima romskog NVO sektora)

Prema rečima poverenika za zaštitu ravnopravnosti Nevene Petrušić istraživanja pokazuju da je diskriminacija i dalje veoma raširena pojava i da Romi spadaju u najugroženije grupe, iako Srbija ima dobar pravni okvir za borbu protiv diskriminacije.²⁹⁵ *Najčešći problemi* sa kojima se Romi suočavaju u vezi s diskriminacijom jesu raseljavanje nehirgijenskih naselja, upis u matične knjige radi izdavanja ličnih dokumenata, bez kojih je teško ostvariti mnoga zakonski regulisana prava (ovo se posebno odnosi na Rome obuhvaćene readmisijom) te izražavanje mržnje i netrpeljivosti (neki od tih slučajeva su i procesuirani). Jedan od *najvećih problema* jeste nizak nivo zdravstvene zaštite koja se pruža romskoj populaciji.²⁹⁶ Najčešći oblici kršenja prava na zdravstvenu zaštitu, kako pokazuju studije slučaja u Beogradu i Novom Sadu, jesu neodazivanje doktora na pozive romskih žena pred porođajem i neodazivanje hitnih zdravstvenih službi, neodgovaranje na pozive, diskriminacija prilikom posete domu zdravlja, stigmatizacija, uvrede na etničkoj osnovi, naplaćivanje porođaja romskim ženama koje nemaju zdravstvenu knjižicu, neoveravanje lekarskih uputa za interno raseljena lica sa Kosova i Metohije koja nemaju zdravstvenu knjižicu niti potvrdu kojom se potvrđuje njihovo pravo na zdravstvenu zaštitu za interno

294 Baucal, Stojanović, EU MAP, 2010.

295 B92, februar 2011.

296 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010, str. 173.

raseljena lica itd.²⁹⁷ O nekima od pomenutih oblika kršenja prava Roma na zdravstvenu zaštitu govorilo se i u fokus grupi sa romskim ženama u beogradskom naselju Deponija. Većina ovih žena nije primila obaveznih pet poseta patronažne sestre u periodu nakon porođaja. (Ministarstvo zdravlja kroz rad zdravstvenih medijatorki ulaže napore da se ovaj i slični problemi prevaziđu; medijatorke obaveštavaju patronažne sestre ukoliko su se žene porodile kod kuće i skreću im pažnju ukoliko posete nisu obavljene).

Fokus grupe i intervjui ukazali su na moć *stavova državnih službenika prema Romima*. U planiranju politika važnost ove komponente se veoma često prenebregava i minimizira, a na terenu ona postaje vidljiva i ima ogroman uticaj na implementaciju i efekte. Zaboravlja se da su državni službenici najčešće pripadnici većinske populacije i da zato dele njena uverenja i stavove, tj. da se ponašaju u skladu sa dominantnim shvatanjima i režimima istine,²⁹⁸ i to u društvu u kome određene grupe i veliki broj medija u značajnoj meri dehumanizuju Rome i implicitno opravdavaju većinu ponašanja prema njima. Diskriminatorско ponašanje predstavnika različitih državnih službi prema Romima, po rečima učesnika fokus grupa, najčešće se ispoljava kroz uskraćivanje usluga, davanje neistinitih ili nepotpunih informacija, kršenje važećih zakona, što obično prate ignorisanje, ponižavanje, ismevanje i potpuno odsustvo odgovornosti za posledice nečinjenja i efekte diskriminacije. Prema rečima naše sagovornice, kada su Romi u pitanju, „državne službe ne rade svoj posao“ (romska koordinatorica, juni 2010).

Direktor jedne osnovne škole je odbio zahtev zdravstvenih medijatorki da se romska deca bez ličnih dokumenata upišu u prvi razred te škole.

Romkinja iz naselja koja je pokušala da upiše dete u vrtić ovim rečima je opisala reakcije nadležnih: „Čim vide crnu boju [kože], [kažu] doviđenja!“

(Majka, fokus grupa, juni 2010)

„Diskriminacije ima u velikim količinama, kad vide da je roditelj Rom, može dete da bude i čisto i inteligentno, ne obraća se pažnja na njega.“

(Zdravstvena medijatorka, jun 2010)

Već pomenuta studija *Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima*²⁹⁹ pokazuje da postoje znatne slabosti u sistemu podrške siromašnima, koje se ogledaju u stavovima socijalnih radnika odnosno u njihovom *diskrecionom pravu da procene propuštene zarade* (jedan broj ugroženih osoba socijalni radnici odbijaju sa obrazloženjem da su mladi, zdravi i da bi mogli da zarade kada bi hteli).³⁰⁰

297 Antić 2005; Jovanović, 2005.

298 Foucault, M. (1977): *Discipline and Punish*. Allen Lane: London.

299 Matković i Mijatović, 2009.

300 Matković i Mijatović, 2009, str. 45–46.

Romkinje iz naselja Deponija u Beogradu (fokus grupa, avgust 2010) dobile su obaveštenje od Centra za socijalni rad Palilula da ne mogu aplicirati za socijalnu pomoć osim ako nisu samohrane majke ili invalidi: „Rekli su nam: mlada si, zdrava si, idi nađi posao pa radi.“

„[Da li će Romi dobiti socijalnu pomoć] zavisi i od dobre volje socijalnog radnika, kome socijalni radnik hoće da dâ – daće, kome neće – neće. Na terenu je bila takva stvar da su ljudi hteli da biju direktorku centra za socijalni rad, jednostavno je takva, isprovocira i vređa ljude, davali smo peticiju, ali ne вреди, socijalni radnici štite jedni druge.“

(Zdravstvena medijatorka, jun 2010)

U domenu stanovanja flagrantan primer nejednakog tretmana Roma predstavlja raseljavanje nelegalnog i nehygijenskog romskog naselja ispod Gazele (Beograd, 2009), jer je prekršen čitav niz njihovih prava (pravo na privatni i porodični život, pravo na delotvoran pravni lek, pravo na privatnu svojinu itd.).³⁰¹ Dodatni problem predstavljala je reakcija većinskog stanovništva u čiji je komšiluk trebalo naseliti Rome – organizovani su protesti, spaljivani kontejneri...³⁰² Takođe, tretman kome su pripadnici romske manjine bili izloženi u nekim od dokumentovanih slučajeva može se shvatiti i kao ponižavajuće postupanje kojim je dovedeno u pitanje ljudsko dostojanstvo ovih lica. U ovom primeru posebno zabrinjava to što se nijedan drugi problem nelegalnih naselja (ukoliko nisu romska) ne rešava na taj način. Različiti oblici diskriminacije koji prolaze nezapaženo ili bez sankcija imaju kao posledicu, s jedne strane, dodatno povlačenje i zatvaranje romske zajednice i gubitak poverenja u većinsku zajednicu i vlast u Srbiji, a sa druge strane osnaživanje onog dela većinske populacije koji veruje da je svaki postupak prema Romima prihvatljiv. Atmosfera netrpeljivosti prema romskoj zajednici, kojoj su u velikoj meri doprineli tekstovi u medijima i izjave zvaničnika u kojima se negiraju osnovna prava ove zajednice, može se kvalifikovati kao govor mržnje kojim se podstiče i produbljuje netrpeljivost prema Romima i stvara atmosfera u kojoj se Romi osećaju nesigurno i ugroženo.

„Ljudima treba posao, oni su obećali da mi prihvatimo smeštaj u kontejnerima, a da će oni da nam nađu posao, ali evo nas godinu dana bez posla, kad treba da dođe Evropska unija oni okače ove konkurse, mi se javimo, a oni kažu to je popunjeno, tu nema ništa slobodno. I sad ispada da Cigani neće da rade. Samo je bilo dva mesta u Gradskoj čistoći, ali pod uslovom da imaju osnovnu školu, ali ovde takvih nema.“

(Fokus grupa, Barajevo, jun 2010)

Dobro je što, zahvaljujući novim zakonima i podzakonskim aktima, diskriminacija postaje vidljivija pa se stvara više mogućnosti da se na nju reaguje.³⁰³

U oblasti obrazovanja obavljena su istraživanja koja su pokazala da je diskriminacija prisutna i u ponašanju zaposlenih u obrazovanju i u ponašanju dece i roditelja iz neromske

301 Vodinić, Gajin, 2009.

302 Ibid.

303 U ovome su izuzetno aktivne organizacije civilnog sektora kao što su *Koalicija protiv diskriminacije* (www.cups.rs) i *Centar za prava manjina* (www.mrc.org.rs).

populacije. Istraživanja u oblasti predškolskog obrazovanja postoje, ali se najčešće zasnivaju na veoma malim uzorcima i uglavnom se odnose na ispitivanje stavova roditelja i dece iz većinske populacije.

Fokus grupe su skrenule pažnju na još jedan vid diskriminacije koji se ispoljava kroz *kulturalizaciju nejednakosti*.³⁰⁴ S njim se srećemo onda kada se nečinjenje i nepoštovanje prava romske zajednice objašnjavaju njihovim kulturološkim i etničkim specifičnostima, što abolira državne službenike i njihovo kršenje prava romske populacije.

IZAZOV 5: Potcenjeni potencijali sistema predškolskog vaspitanja i obrazovanja u odnosu na romsku decu

Sistem predškolskog obrazovanja i vaspitanja izdvajamo jer smatramo da on može prerasti u servis i resursni centar u kome će se susretati svi ostali servisi važni za inkluziju romske dece i njihovih porodica, pre svega zbog multifunkcionalne prirode predškolske ustanove (obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita), kao i zbog raznorodnog kadra zaposlenog u njoj (vaspitači, medicinske sestre, socijalni radnici, defektolozi, psiholozi itd.). Novi zakoni, *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (2009) i *Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju* (2010), otvaraju velike mogućnosti za promene u predškolskom obrazovanju u smislu povećanja dostupnosti i obuhvata te pružanja kvalitetne i diversifikovane³⁰⁵ usluge deci koja dolaze iz različitih zajednica, što je detaljno opisano u trećem poglavlju. Aktuelni projekti DILS, IMPRES i EFA (takođe opisani u trećem poglavlju) kao jedan od važnih ciljeva imaju podsticanje međuresorske saradnje u najboljem interesu dece i porodica iz romske zajednice. I pored dobre zakonske osnove i dobrih modela koji se kreiraju (ili već postoje), ostaju problemi koji sprečavaju da se svi potencijali PU i PVO u celini iskoriste.

- **Rani uzrast od 0 do 3 godine.** Kada je reč o unapređivanju položaja *romske dece*, upadljivo je koliko su u fokusu *kompensacija* propuštenih prilika i *kompensacija* nepovoljnih uticaja na odrastanje romske dece u depriviranoj sredini te *priprema* za polazak u školu i školovanje, a koliko deca mlađih uzrasta (i od 3 do 5 godina i od 0 do 3 godine) i njihove porodice ne dobijaju potrebnu pažnju i koliko se na taj način propušta mogućnosti koje su mogle *biti i trebalo je da budu iskorišćene na vreme*.
- **Mali obuhvat dece na nivou opšte populacije, a posebno dece iz marginalizovanih grupa.** Mogući obuhvat se izračunava samo na osnovu postojećih objekata i normativa, a veoma retko i veoma malo se razmišlja o drugim mogućnostima. U oblasti obrazovanja, Milenijumskim ciljevima razvoja planirano je da do 2015. godine 70% dece u Srbiji, uzrasta od tri do sedam godina, bude obuhvaćeno predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem, sa posebnim fokusom na populaciji socijalno isključene dece; u *Nacionalnom akcionom planu za decu* se ističe da treba udvostručiti broj predškolskih ustanova, pri čemu treba voditi računa o njihovom ravnomernom geografskom raspoređivanju. Tamo gde se nalaze najugroženija romska deca treba graditi nove objekte PU ili obezbediti prostor prilagođen realizaciji programa PVO (npr. adaptacijom praznih školskih zgrada, stanova učitelja, promenom namene zgrada koje nisu u upotrebi itd.).³⁰⁶
- **Promena razumevanja funkcije predškolskog vaspitanja i obrazovanja i programa koji se u okviru njega sprovode.** Sada preovlađuje mišljenje da PVO i PU služe da se podrže zaposleni roditelji, što implicitno određuje socijalnu funkciju kao dominantnu;

304 Vandenbroek, 2007.

305 Ministarstvo prosvete je, između ostalog, formiralo i komisiju za izradu pravilnika o posebnim programima.

306 Vladi Srbije je usvojila *Odluku o kriterijumima za donošenje akta o mreži predškolskih ustanova i akta o mreži osnovnih škola* (MPN, 2010).

kompenzaciona, socijalizacijska i razvojna funkcija se zanemaruju. To dovodi do fenomena nazvanog *paradoks predškolskih ustanova* (engl. *kindergarten paradox*), koji podrazumeva da predškolske ustanove (što su verovatno socijalne ustanove sa najvećim potencijalom za stimulisanje socijalne inkluzije dece iz siromašnijih porodica na najranijem uzrastu) zapravo usporavaju društvenu koheziju. Kako njih pohađaju deca koja su i onako iz bogatijih porodica, a pretpostavlja se da one pružaju kvalitetnu uslugu, vrtići logično još više stimulišu psihosocijalni, kognitivni i emotivni razvoj bogatije dece i tako povećavaju raskorak između njih i dece siromašnog porekla, koji je kasnije još teže prevazići. Neka istraživanja u Srbiji pokazuju da PVO koristi 64,1% dece iz bogatijih domaćinstva u odnosu na 7,4% dece iz siromašnih domaćinstava.³⁰⁷

- **Razumevanje inkluzije i jednakosti.** Kada se razmišlja o uključivanju romske dece u sistem predškolskog obrazovanja, najčešće se misli na načine za njihovo uklapanje u postojeći sistem, a ne na promenu sistema. Jednakost se shvata kao pružanje istih usluga i obezbeđivanje jednakog tretmana za sve, a ne kao individualizacija u pristupu.
- **Fokusiranje na decu koja su u formalnom sistemu, a ne na svu decu u lokalnoj zajednici.** Nema programa i sadržaja koji se realizuju van objekata PU, koji „prate decu i idu ka njoj“, koji su usmereni na romsku zajednicu i koji se dešavaju u romskoj zajednici.
- **Sholarizacija PVO, posebno PPP.** Problem na koji ukazuju podaci iz studija slučaja jeste *sholarizacija rada sa decom predškolskog uzrasta*, tj. korišćenje sadržaja i metoda koji su primereniji školi nego vrtiću, kao što je učenje dece da čitaju i pišu, kontinuirano sedenje po 30 minuta, prevelik broj pojmova koji se obrađuje u pojedinim temama, zahtevi koji liče na školske, čak i uvođenje domaćih zadataka.³⁰⁸ Prema podacima dobijenim iz MPN, izbor programskog modela (model A ili model B) iz *Opštih osnova predškolskog programa* nije suštinski važan za kvalitet rada vaspitača u PPP. Od tipa modela mnogo su bitniji iskustvo i osposobljenost samog vaspitača za rad. U svakom slučaju, mora se pronaći način da se *PPP, kao jedna od najboljih mera koje su uvedene*, iskoristi što je moguće bolje.
- **Siromaštvo roditelja i cena besplatnih programa.** Kada se romska deca (mlađa od 5,5 godina) uključe u neobavezno predškolsko vaspitanje i obrazovanje i u PPP (koji je besplatan), javljaju se dodatni zahtevi koje romske porodice ne mogu da plate (patike, odeća, radne sveske i sl.). Istraživanje MICS 4 pokazalo je da je cena PVO, pa čak i *besplatnog* PPP, previsoka za njih i da predstavlja nepremostivu prepreku. Takođe se pokazalo da je cena PVO nešto viša od plaćanja vrtića, da ona na neformalan način obuhvata odeću, obuću, sredstva za higijenu, materijale za rad, cenu prevoza i sl.
- **Monokulturalnost PU i PVO.** Deca iz romske zajednice teško mogu da se osećaju dobro i prihvaćeno u sredini koja ne vrednuje pozitivno njihovu zajednicu. Ovde ćemo pomenuti i problem inicijalnog obrazovanja medicinskih sestara i vaspitača.
- **Kvalitet PVO.** Nisu nam bile dostupne novije studije o kvalitetu programa koji se primenjuju na uzrastima od 0 do 6 godina, ali je analiza efekata PPP koju su uradili Ivić i Pešikan (2009) pokazala kako je jedan od ključnih faktora kvaliteta PPP *obučenost i pripremljenost vaspitačkog kadra*. Prema mišljenju stručnjaka za predškolsko obrazovanje i vaspitanje, ovo je najslabija tačka PPP, jer do sada nije organizovana sistematska obuka za rad u PPP. Problem je veći u sredinama u kojima PPP realizuju učitelji, jer su vaspitači po svom osnovnom obrazovanju bolje pripremljeni za rad u PPP. Problem predstavlja i to što PPP najčešće realizuju mladi vaspitači koji nemaju dovoljno

307 Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, 2010.

308 Izveštaji iz studija slučaja, 2008, prema Pešikan i Ivić, 2009, str. 27.

iskustva, znanja i dodatne obuke da bi mogli da naprave program visokog kvaliteta i da ga prilagođavaju različitoj deci. U praksi se dešava da PPP često realizuju mladi vaspitači zato što radno vreme u PPP pokriva svega 75% angažmana (što znači i manju platu), pa ga iskusni vaspitači izbegavaju.³⁰⁹ Istraživanje citirano u trećem poglavlju³¹⁰ pokazalo je, mada na ograničenom uzorku, da su romska deca u PPP bila smeštena u objekte koji su imali lošije uslove, koji su bili slabije opremljeni i koji su nudili manje sadržaja. Projekat IMPRES (opisan u poglavlju 3) stvoriće uslove da se raspravlja o kvalitetu, a Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja treba da radi na izradi standarda za samoevaluaciju.

- **Reakcije roditelja iz većinske populacije na upis dece romske populacije u PU.** Kao što je ranije opisano, još uvek, osim u pojedinačnim slučajevima, nije bilo situacija u kojima bi se ispoljila netrpeljivost roditelja iz većinske populacije, najverovatnije zato što u predškolskim ustanovama nema puno romske dece. To ne znači da ih neće biti i da predškolske ustanove ne treba da se pripreme (koristeći iskustva koja su imale osnovne škole).
- **Nedovoljna podrška romskim roditeljima i njihovo uključivanje u tela PU.** U trećem poglavlju opisano je učešće roditelja u telima PU, koje se u velikoj meri zasniva na tradicionalnom modelu. Romski roditelji imaju veliki problem da steknu poverenje u predškolske ustanove i da se u njima osećaju prihvaćeno.
- **Diversifikacija usluga.** Posebni programi koji se sprovode u PVO za sada se uglavnom odnose na učenje jezika³¹¹ (engleski), folklor, ples, karate, umetničke radionice, letovanja, zimovanja i sl. Svi ti programi imaju nešto zajedničko – dodatno se plaćaju, pa su uglavnom dostupni deci iz bolje situiranih porodica. U diversifikaciji usluga pomoć i podršku predškolskim ustanovama mogli bi pružiti privatni davaoci usluga, kao i nevladine organizacije, čija znanja i stručnost nisu iskorišćeni u punoj meri. Uvođenje diversifikovanih oblika rada otvara pitanje finansiranja, standarda kvaliteta, stručne podrške relevantnih institucija i službi te motivacije obrazovnog kadra da revidira ustaljene oblike rada.
- **Kapaciteti i resursi lokalnih samouprava za sprovođenje delatnosti u obrazovanju za koje su nadležne.** Ovde se otvara pitanje podrške koju predškolske ustanove treba da dobiju kako bi mogle da sprovode delatnosti za koje su nadležne, a posebno je važno pitanje stalnog praćenja stanja na lokalnom nivou i evidentiranja dece koja nisu u obrazovnom sistemu (da bi se to ostvarilo, potrebna je dodatna podrška, uz saradnju obrazovnih ustanova i školskih uprava sa sistemima zdravstvene i socijalne zaštite i nevladinim organizacijama).

Za kraj smo ostavili dva veoma osetljiva, složena i aktuelna pitanja oko kojih postoje različita mišljenja, a koja su dovela do podele i u stručnoj javnosti i u romskoj zajednici.

- **Organizovanje programa za romsku decu ranog uzrasta u romskim naseljima (targetirane usluge).** Neki predstavnici romske zajednice su *protiv* targetiranih programa u romskim naseljima jer se plaše da će segregacija dece i dodatna getoizacija onemogućiti (a u najboljem slučaju odložiti ili usporiti) inkluziju. Drugi predstavnici romske zajednice smatraju da je dobro što ovakvi programi postoje i da to može doprineti dodatnom osnaživanju romske dece pre uključivanja u desegregirane programe. Iskustva nekih romskih i neromskih nevladinih organizacija u implementaciji

309 Pešikan i Ivić, 2009.

310 Simić, Skarep, 2010 (u pripremi za štampu).

311 U Beogradu je kao mera podrške uvedeno besplatno učenje engleskog jezika u PPP.

programa u romskim naseljima (npr. *Razvojno obrazovani centri, Dečiji vrtić kao porodični centar*) pokazala su da ovakve intervencije imaju pozitivan efekat na razvoj dece, njihovo osećanje sigurnosti, samopoštovanje i opštu pripremljenost za školu. Reč je o holističkim programima koji, osim što su lako dostupni, obezbeđuju i visok stepen kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada sa romskom decom i participaciju roditelja. Što se tiče uspešnosti dece koja su pohađala programe u naselju, ona u osnovnoj školi više zavisi od kvaliteta nastave i inkluzivnosti škole.

„I smatram da rad u zajednici treba voditi sa decom od 0 do 5 godina, treba započeti od rođenja i u njega uključiti oba roditelja i decu, tako da, kada dođe vreme za pripremni predškolski program, deca budu spremna koliko i bilo koje drugo dete i roditelj.“

(Stevan Nikolić)

- **Prihvatanje vaspitnih grupa/odeljenja/škola sa velikim brojem romske dece (spontana segregacija) ili desegregacija na svaki način i po svaku cenu** (plansko preraspoređivanje romske dece po osnovnim školama i predškolskim ustanovama da bi bila sa većinskom populacijom, uključujući ideju o prevoženju dece). Kada je u pitanju tema segregiranih grupa u predškolskim ustanovama i osnovnim školama (PU i OŠ sa velikim brojem romskih učenika, locirane u blizini romskih naselja ili one iz kojih su se povukla većinska deca), čini nam se da se naglasak, možda neopravdano, stavlja na *procenat romskih učenika u grupi/odeljenju/PU/OŠ* umesto na *kvalitet vaspitno-obrazovnog rada/nastave koji se pruža deci*. Mišljenja su o ovome podeljena. S jedne strane se zastupa ideja da se deca ne premeštaju, već da se u OŠ/PU sa visokim procentom romske dece obezbedi visok kvalitet usluge, a s druge strane ideja da decu treba planski rasporediti u druge osnovne škole/vaspitne grupe kako bi bila sa svojim vršnjacima u mešovitim sredinama. Rešenje još nije pronađeno.

U svakom slučaju, ovi problemi bi trebalo da budu deo ozbiljne rasprave, a u traženju rešenja koja će biti u najboljem interesu dece trebalo bi da učestvuju sve zainteresovane strane (uključujući roditelje i decu).

„Romske škole postoje jer romska deca nemaju gde. Ako ćemo da ih razbacamo po okolnim školama, onda dobijemo to da nećemo dobiti školovane Rome, jer se veštački stvara neka lažna integracija koja ne može da se održi. Romsko dete ne može da izdrži u redovnoj školi i izlazi iz sistema. Na taj način se neće ništa postići, iako je to možda evropski trend da se mi integrišemo, ali time se ništa ne postiže, jer je dete izolovano od svoje grupe i ne može da izdrži pritisak.“

(Milica Simić, DRC)

POGLAVLJE 5

Zaključci i preporuke³¹²

Polazeći od izazova definisanih u izveštaju, rezultata konsultacija održanih u Beogradu 15. 3. 2011. godine i koncepta ljudskih prava, posebno prava žena i prava deteta, preporuke su organizovane prema ključnim temama, nosiocima odgovornosti za njihovo rešavanje i predloženim rokovima za njihovo ostvarivanje.

Preporuke za promociju važnosti ranog uzrasta i ranih kvalitetnih intervencija, a posebno kada su u pitanju romska deca ranog uzrasta

1. Organizovati nacionalnu kampanju za promociju važnosti ranog uzrasta i ranih kvalitetnih intervencija za svu decu, a posebno za decu iz depriviranih sredina kao što su romska.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku i Ministarstvo zdravlja. Podrška za ovu aktivnost može se tražiti od UNICEF-a, drugih domaćih i međunarodnih organizacija (REF, OEBS, FODS) te od NVO sektora.

Rok: 2012. god.

2. Napraviti analizu „Novi izazovi detinjstva“³¹³ o izazovima sa kojima se suočavaju deca ranog uzrasta u Srbiji, a posebno deca iz depriviranih sredina, publikovati rezultate i organizovati tribine sa roditeljima, prosvetnim radnicima, pedijatrima, socijalnim radnicima itd.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, Ministarstvo zdravlja (svako iz svoje perspektive)

Rok: 2012–13. god.

3. Prevesti najvažnija i najsavremenija istraživanja o važnosti ranog uzrasta, preporuke za unapređenje opšteg stanja dece (npr. preporuke Evropske komisije³¹⁴ iz 2011. godine) i rezultate istraživanja o uticaju siromaštva na sve aspekte dečijeg razvoja, a zatim te

312 Preporuke su nastale na osnovu konsultacija održanih 15. 3. 2011. godine u Beogradu u organizaciji UNICEF-a.

313 Originalni termin „Newly Emerging Needs of young children – NEN“ Nika van Audenhovena (Nico van Oudenhoven), koji se odnosi npr. na HIV/sidu, narkomaniju, neprihvatljive sadržaje na TV u terminima koje gledaju deca, porast nasilja među decom, dostupnost informacija i na ranom uzrastu preko Interneta i sl.

314 U kreiranju ovih preporuka učestvovali su i predstavnici iz Srbije, Edukativni centar Roma, predstavnici MOD-a, Centar za interaktivnu pedagogiju – CIP i drugi.

materijale postaviti na sajtove Tima potpredsednika Vlade za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Ministarstva prosvete i drugih ministarstava te na sajt Vlade Republike Srbije kako bi bili dostupni stručnoj i široj javnosti.

Odgovornost: Vlada Republike Srbije – Tim potpredsednika Vlade za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (zbog velikog iskustva u ovoj i sličnim aktivnostima)

Rok: 2012. god.

4. Organizovati nacionalnu kampanju za informisanje javnosti o efektima siromaštva na decu ranog uzrasta, kao i o akcijama koje se mogu preduzeti da bi se njegovi efekti umanjili.

Odgovornost: Tim potpredsednika Vlade za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Savet za unapređivanje položaja Roma i sprovođenje Dekade Inkluzije Roma Vlade Republike Srbije, u saradnji sa relevantnim ministarstvima

Rok: 2012. god.

5. Izraditi brošuru za roditelje i organizovati tribine na kojima bi se oni informisali o mogućnostima udruživanja u formalne i neformalne grupe. Na sastanke bi trebalo pozivati i romske roditelje, a trebalo bi ih organizovati u naseljima, po potrebi. Treba podsticati roditelje da se udružuju kako bi mogli da utiču na donošenje odluka (uticaj na razvoj politika i rešavanja konkretnih situacija). To se posebno odnosi na romsku decu i njihove roditelje, u čije se ime preduzimaju akcije, a koji retko kada imaju mogućnost da kažu šta misle o tome kako se neki problemi mogu rešiti.

Odgovornost: NVO sektor (podrška Centra za razvoj neprofitnog sektora mogla bi biti veoma značajna)

Rok: 2011–12. god.

6. U okviru indikatora za praćenje socijalne uključenosti i smanjenja siromaštva grupisati i ugraditi indikatore koje će pokazati stanje dece ranog uzrasta (na nivou cele populacije i na nivou romske populacije).

Odgovornost: Tim potpredsednika Vlade za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva

Rok: 2012. god.

7. U okviru strategije razvoja obrazovanja, čija je izrada u toku, poseban akcenat staviti na rano obrazovanje i zdrav rast i razvoj deteta (fokus na uzrastu od začeca do 8 godine života), kao i na uticaj kvalitetnog PVO na kasniji uspeh u školovanju i životu (ne samo PPP), posebno kada se radi o deci iz depriviranih sredina (romska deca).

Odgovornost: Nacionalni prosvetni savet

Rok: Započeti odmah.

Preporuke za prevazilaženje problema u romskoj zajednici koji utiču na njen razvoj

124

1. **Izraditi strategiju na nivou NSRNM za promovisanje romske zajednice kako bi se Romi i Romkinje predstavili kao ravnopravni građani i građanke Srbije – dekonstruisati stereotipnu sliku o odnosu Roma prema deci i porodici, ženama, znanjima, sposobnostima.**

U okviru ove preporuke predlaže se izrada video klipova, filmova, brošura i publikacija kojima će se:

- promovisati znanja, veštine i dostignuća Roma i Romkinja,
- promovisati obrazovane Rome i Romkinje i način na koji romske porodice pružaju podršku deci u školovanju (kako bi se razbila predrasuda da Romi ne vrednuju obrazovanje),
- promovisati položaj dece u romskoj porodici i zajednici, znanja i veštine koje se neguju kod dece i koje im omogućavaju da prežive u situaciji u kojoj se nalaze, a odnose se na samostalnost, rešavanje životnih problema, brigu o sopstvenoj bezbednosti i bezbednosti braće i sestara i sl. (kako bi se razbila predrasuda da Romi ne brinu o svojoj deci),
- promovisati tradicionalno i savremeno stvaralaštvo Roma za decu,
- predstavljati aspiracije i „snove“ koje Romi imaju za svoju decu i probleme sa kojima se suočavaju u njihovom ostvarivanju, kao i načine kako oni rešavaju te probleme,
- promovisati ideju o kapacitetima romske zajednice da daje svoj doprinos društvu u celini (treba napustiti „model deficita“, tj. stalno navođenje nedostataka i slabosti koje postoje u romskoj zajednici, u čemu su deca i roditelji neuspešni i sl., a fokusirati se na potencijale i snage koje leže u romskoj zajednici, posebno kada je reč o deci ranog uzrasta).

Odgovornost: NSRNM

Rok: Započeti sa radom odmah.

2. NSRNM treba da izda saopštenje o oblicima diskriminatorskog ponašanja prema devojčicama, ženama i devojčkama unutar same romske zajednice, koji se ne mogu tolerisati i koji su protiv zakona (da bi se unapredio položaj Romkinja, a time i položaj romske dece).

Odgovornost: NSRNM

Rok: Maj 2012. god.

3. Napraviti mrežu podrške za žene i majke u okviru romskih naselja (u saradnji sa policijom), čijim predstavnicima će one moći da se obrate kada imaju pitanja na koja ne znaju odgovore ili kada su izložene nasilju ili bilo kojoj vrsti ugrožavanja prava (i u romskoj zajednici i van nje). Jedna od aktivnosti mreže treba da bude i opismenjavanje majki i očeva, kao i osnaživanje njihovih roditeljskih kompetencija.

Odgovornost: NSRNM u saradnji sa nevladinim organizacijama koje su aktivne u određenim naseljima i Ligom za Dekadu Roma

Rok: Mart 2012. god.

4. Na nivou romske zajednice razvijati i implementirati programe „samorazvoja“ (mikrokrediti, samozapošljavanje i sl.). Obratiti posebnu pažnju na mogućnosti finansijskog osamostaljivanja Romkinja.

Odgovornost: NSRNM

Rok: Započeti sa radom odmah.

5. Napraviti mrežu uzajamne podrške romskih NVO koje se bave pitanjima rasta, razvoja i obrazovanja romske dece ranog uzrasta, majki i porodica i u okviru njih organizovati dalje osnaživanje aktivista i aktivistkinja, kao i mobilizaciju novih članova. U okviru mreže treba prikupljati i prezentovati dobre primere iz prakse (programi za decu, žene, porodice, za unapređenje zdravlja, za obrazovanje odraslih) koji su nastali na inicijativu romske zajednice i radom u romskoj zajednici i zahtevati da oni postanu deo rešenja koja se donose na nivou lokalne samouprave i države.

Odgovornost: Romski NVO sektor u saradnji sa NSRNM i lokalnim samoupravama

Rok: Započeti sa radom odmah.

6. Napraviti plan učešća Roma i Romkinja, predstavnika NSRNM, posebno iz relevantnih odbora, organizacija civilnog društva i Lige za Dekadu Roma u izradi politika koje se odnose na prava deteta, obrazovanje, zdravstvenu i socijalnu zaštitu u cilju zastupanja prava romske dece i žena.

Odgovornost: NSRNM

Rok: Kraj 2012. god.

7. Na nivou romske zajednice organizovati konsultacije sa roditeljima o iniciranju ili implementaciji politika koje se odnose na njih i koje treba da doprinesu rešavanju specifičnih problema značajnih za unapređivanje položaja romske dece i porodice.

Odgovornost: Romske NVO uz podršku zdravstvenih medijatorke i pedagoških asistenata

Rok: Započeti sa radom odmah.

Komentar: Za sve aktivnosti i inicijative koje pokreće romska zajednica treba obezbediti podršku državnih ustanova i relevantnih ministarstava, kao i drugih tela i organa vlade.

Preporuke za uspešniju implementaciju zakona

1. Izraditi detaljnu analizu usklađenosti postojećih politika (posebno u domenima zdravlja, socijalne zaštite i obrazovanja), ne samo na nivou zakonskih dokumenata već i na nivou implementacije, i izraditi preporuke za prevazilaženje postojećih neusklađenosti. U okviru analize definisati dalje pravce razvoja međuresorske saradnje kako bi se deci ranog uzrasta i njihovim porodicama pružale integrisane i kvalitetne usluge (sa posebnim osvrtom na romsku populaciju i njene potrebe). Relevantna ministarstva treba da odrede svoje predstavnike koji bi se bavili ovom problematikom.

Odgovornost: Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku

Rok: 2012. god.

2. Pravilnicima i preporukama moraju se jasno definisati mehanizmi za ostvarivanje prava i utvrditi odgovornosti. Treba definisati i materijalne i ljudske resurse potrebne za sprovođenje zakona i obezbediti mehanizme praćenja i izveštavanja kako bi se utvrdio lanac odgovornosti. Ovakva regulativa mora postojati na svim nivoima, od nacionalnog nivoa do nivoa lokalne samouprave i pojedinačnih institucija. Treba napraviti grafičke prikaze u vidu brošura i/ili postera kako bi ova materija bila dostupna i razumljiva i neobrazovanim ili nedovoljno obrazovanim građanima.

Odgovornost: Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku

Rok: 2012. god.

3. Obezbediti kontinuiranu podršku lokalnim samoupravama u vidu osnaživanja ljudskih resursa i pružanja finansijske podrške sa republičkog nivoa. Podrška se može obezbediti kroz mentorstvo stručnjaka, razmenu dobre prakse između lokalnih samouprava i sl. Za najnerazvijenije opštine, u kojima je obuhvat romske dece (ali i sve druge dece) kvalitetnim uslugama na ranom uzrastu najmanji, treba obezbediti finansijska sredstva transferima sa republičkog nivoa (iz Nacionalnog investicionog fonda, kroz povoljne kredite i zajmove, donacije, projekte ili na neki drugi način).

Odgovornost: Vlada Republike Srbije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku

Rok: 2013. god.

4. Osnovati međuresorska tela / međuresorske savete u čijem radu bi učestvovali predstavnici socijalnih, zdravstvenih i socijalnih institucija te predstavnici lokalnih samouprava, organizacija civilnog društva, strukovna udruženja i udruženja roditelja, koji bi se bavili razvojem, sprovođenjem i evaluacijom politika ranog razvoja dece na lokalnom nivou, sa posebnim fokusom na romsku decu. Unaprediti praćenje i evaluaciju kvaliteta obima i efekata primenjenih mera i aktivnosti za decu i porodicu, što će omogućiti bolje informisanje donosilaca strateških dokumenata i politika. Time će se stvoriti uslovi za reviziju i unapređivanje postojećih praksi.

Odgovornost: Vlada Republike Srbije i relevantna ministarstva

Rok: 2012. god.

5. Organizovati i sprovesti različita istraživanja kako bi se identifikovale potrebe dece i roditelja (sa posebnim osvrtom na romsku populaciju) i kako bi se nadzirali efekti mera i politika koje se odnose na decu i porodicu. Posebno se treba fokusirati na uticaj kvalitetnih integrisanih intervencija na ranom uzrastu na kasnije školovanje i uspeh u životu. Istraživanja treba organizovati tako da se ne bave izolovano pitanjima Roma, već da omoguće upoređivanje podataka. U istraživanja treba uključiti i univerzitete, tako što će se studenti podsticati da se u seminarskim, master i doktorskim radovima bave temama koje se odnose na opisanu problematiku. Takođe, treba organizovati okrugle stolove, naučne skupove i tematska predavanja za profesore i studente nastavnih i učiteljskih fakulteta i vaspitačkih smerova.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo zdravlja i Ministarstvo za rad i socijalnu politiku

Rok: Započeti sa radom odmah i kontinuirano raditi na ovoj problematici.

6. Obezbediti relevantne, kvalitetne i pouzdane podatke, ustanoviti mehanizme i zajedničke procedure za prikupljanje podataka, uskladiti prikupljanje podataka sa standardima EU kako bi se omogućila poređenja, definisati indikatore za praćenje efekata sprovođenja politika. Posebno treba pratiti i prikupljati podatke koji se tiču ranjivih grupa, a naročito romske dece. Treba obezbediti sistem umrežavanja i dostupnosti podataka po vertikali (unutar jednog sistema) i po horizontali (između različitih sistema – obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita), kao i sistem razmene podataka između lokalnog i nacionalnog nivoa.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, u saradnji sa relevantnim institutima i zavodima

Rok: 2012. god. (Iskoristiti mogućnosti koje pruža novi popis.)

7. Uključiti romsku zajednicu u proces donošenja svih politika, a ne samo onih koje se odnose na Rome, što će omogućiti da se određena politika sagleda i iz perspektive Roma i da tako donete odluke imaju veći legitimitet. Treba preurediti postojeći sistem participacije Roma u procesu kreiranja politika i praćenja njihove implementacije tako što će se pored romskih NVO i legitimnih predstavnika romske zajednice uključivati i neformalni predstavnici romske zajednice, npr. roditelji.

Odgovornost: Vlada Republike Srbije

Rok: Započeti sa radom odmah.

Preporuke u vezi sa prevazilaženjem predrasuda i sprečavanjem diskriminatorne prakse

1. Sve relevantne ustanove (obrazovne ustanove, ustanove zdravstvene i socijalne zaštite) u svoje planove rada i u razvojne planove treba da unesu konkretne mere za povećanje inkluzivnosti (kako uključiti i zadržati decu iz marginalizovanih grupa, sa posebnim osvrtom na romsku decu) i prevenciju diskriminacije, kao i predviđene sankcije za neprihvatljiva ponašanja i prakse. Za te potrebe treba napraviti listu indikatora za diskriminatorno ponašanje kao osnovu za praćenje. U proces planiranja treba uključiti školski odbor, savet roditelja (u obrazovnim ustanovama), predstavnike korisnika usluga, inspekcije (u obrazovanju su to prosvetni inspektori i savetnici) i predstavnike lokalnih samouprava.

Odgovornost: Vlada Republike Srbije i relevantna ministarstva

Rok: Septembar 2012. god.

2. Napraviti brošure sa spiskom ponašanja koja se mogu smatrati diskriminatornim i informisati korisnike i davaoce usluga o njima. Brošure treba predstaviti preko medija.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, Ministarstvo zdravlja

Rok: Septembar 2012. god.

3. Organizovati edukaciju o borbi protiv predrasuda i diskriminacije za zaposlene u institucijama od nacionalnog do lokalnog nivoa (uključujući inspekcijske i savetodavne službe, direktore, zaštitnike prava pacijenata, zaposlene u ministarstvima) o zakonskoj regulativi i njenoj primeni u praksi, o pravima korisnika, o uspostavljanju adekvatnih praksi i o profesionalnom ponašanju. U edukaciji bi trebalo da učestvuju i zaštitnik građana, poverenik za ravnopravnost, pokrajinski ombudsman. Ministarstva bi trebalo da daju preporuku za obavezne programe stručnog usavršavanja, kao i potreban broj sati za usavršavanje u ovoj oblasti.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, Ministarstvo zdravlja

Rok: 2013. god.

4. Organizovati kontinuirano praćenje ponašanja zaposlenih u državnim servisima.

Odgovornost: Direktori ustanova, Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku te njihove inspekcijske i savetodavne službe

Rok: Započeti sa radom odmah.

Specifično za obrazovanje

5. U standarde za spoljašnju evaluaciju i samoevaluaciju PU obavezno uneti indikatore inkluzivnosti, uvažavanja različitosti i demokratičnosti.

Odgovornost: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja u saradnji sa Ministarstvom prosvete i nauke

Rok: Mart 2012. god.

6. Pri definisanju kompetencija zaposlenih u obrazovanju (uključujući pedagoške inspektore i savetnike i predstavnike školskih uprava) posebnu pažnju obratiti na kompetencije koje se odnose na rad u interkulturnom kontekstu, praćenje diskriminacije i sprečavanje segregacije u obrazovanju.

Odgovornost: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja u saradnji sa Ministarstvom prosvete i nauke

Rok: Mart 2012. god.

7. Prikupiti primere dobre prakse iz osnovnih škola te mere i aktivnosti koje su preduzete kako bi se sprečilo diskriminatorno ponašanje, a zatim napraviti zbirke i objaviti ih na sajtovima Ministarstva prosvete i školskih uprava.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke

Rok: Arpil 2012. god.

8. Koristiti romski jezik u komunikaciji sa decom i roditeljima, u natpisima i informacijama koje se daju roditeljima.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke

Rok: Odmah.

Preporuke koje se odnose na predškolsko vaspitanje i obrazovanje

1. Razviti i unaprediti mrežu PU (iako je ova preporuka mnogo puta pomenuta, ponavljamo je zato što izuzetno značajna), odnosno obezbediti uslove za otvaranje PU i za realizaciju PVO u sredinama gde ove ustanove ne postoje. Implementirati Odluku o kriterijumima za donošenje akta o mreži predškolskih ustanova i akta o mreži osnovnih škola³¹⁵ kako bi se otvarale manje i fleksibilnije predškolske ustanove.

Pri realizaciji ove aktivnosti voditi računa o:

- specifičnostima lokalne sredine,
- rešenjima koja već postoje na lokalnom nivou,
- potrebama roditelja i lokalne zajednice.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, lokalne samouprave (projekat IMPRES)

Rok: 3 godine.

2. Na nivou lokalnih samouprava organizovati informativnu službu koja će davati obaveštenja o načinima za ostvarivanje prava na PVO, sa posebnim akcentom na PPP i afirmativnu akciju za upis romske dece u PU pre polaska u PPP.

Odgovornost: Lokalne samouprave i Ministarstvo prosvete i nauke (školske uprave)

Rok: Započeti odmah.

3. Organizovati javnu raspravu o unapređivanju i izmenama važećih Osnova programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja.

U procesu unapređivanja osnova programa voditi računa o sledećim pitanjima:

- Kako pri definisanju PU napraviti balans između njenih različitih funkcija (obrazovne, socijalizacijske i kompenzatorne funkcije i funkcije brige o deci)?
- Kako pri definisanju specifičnih delova osnova programa (u skladu sa uzrastom dece) obezbediti prepoznatljivost kontinuiranosti i holističnosti dečijeg razvoja?
- Koji model, A ili B, više odgovara potrebama romske dece, koji obezbeđuje veću inkluzivnost, individualizaciju, roditeljsku i dečiju participaciju, koji više naglašava holistički pristup razvoju deteta i koji više promovise vrednosti porodične kulture i zajednice iz koje dete dolazi? Koji više uvažava znanja, veštine i životna iskustva dece?

315 MPN, 2010.

- Kako uvažiti i integrisati bilingvalne potrebe dece i stvoriti uslove da se maternji jezik romske dece podržava i poštuje?
- Kako obezbediti da se problematika kulture, interkulturalnosti, inkluzije i uvažavanja različitosti ne uvodi kao „dodatak“ u redovni rad sa decom? Kako ove teme integrisati u svakodnevni rad sa decom? Kako se baviti pitanjima romske kulture i identiteta na moderan, dinamičan i na sadašnjost fokusiran način da bi se sprečilo da romska deca ostanu zarobljena u prošlosti i predstavljena na način koji se često zasniva na stereotipima?
- Kako unaprediti koncept PPP i ustaljeno shvatanje pripreme za polazak u školu? Kako priprema treba se odvijati, kada treba da započne i šta priprema znači? Na koji način sprečiti dalju sholarizaciju PPP i u prvi plan staviti razvijanje kapaciteta deteta, a ne nadoknađivanje propuštenog, posebno kada se radi o romskoj deci? Kako objasniti da je priprema za školu više od uvežbavanja za školu i od adaptacije na njene zahteve?

Odgovornost: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (Centar za razvoj programa i udžbenika), Nacionalni prosvetni savet, Ministarstvo prosvete i nauke
Rok: 2012. god.

4. Pri donošenju Standarda uslova za realizaciju posebnih programa u PU i izradi Pravilnika o realizaciji posebnih programa treba voditi računa da se predvide i programi (i oblici rada) koji bi garantovali veću uključenost dece iz marginalizovanih grupa (posebno romske dece). Pri izradi standarda i pravilnika treba voditi računa o tome:
  - da se iskoriste mogućnosti koje nudi Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju i da budu zastupljeni svi zakonom predviđeni programi (i oblici rada), odnosno da se oni razrade i obogate iskustvima NVO sektora (za inkluziju romske dece preporučuju se putujući vrtići, putujuće igraonice, biblioteke igračaka, vrtić kao resurs centar, vikend škole i/ili letnje škole roditeljstva, programi za očeve i majke, posete porodicama i rad na unapređivanju kućnog okruženja za učenje i razvoj, kućne jaslje i sl.),
  - da se uzmu u obzir mogućnosti međusektorske saradnje u realizaciji programa (organizovati programe za decu u bibliotekama, domovima zdravlja, centrima za socijalni rad, na igralištima, tamo gde su deca i roditelji),
  - da se prati i kontroliše kvalitet programa,
  - da predloge diversifikovanih programa prate analiza troškova i preporuke Vladi i lokalnim samoupravama u vezi sa programima i oblicima rada koji su najisplativiji.

Odgovornost: Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja (Centar za razvoj programa i udžbenika – Radna grupa za izradu standarda) i Ministarstvo prosvete i nauke, Ministarstvo finansija

Rok: Za standarde mart 2012. god., za pravilnik maj 2012. god.

5. Za romsku decu najranijeg uzrasta treba otvarati vrtiće i organizovati programe (od 6 meseci do polaska u PPP) kao deo formalnog PVO u naseljima gde ona žive. Pri otvaranju vrtića u romskim naseljima treba voditi računa o tome:
  - da oni budu multifunkcionalni, tj. da u njima deca i roditelji mogu da se informišu i da ostvare prava iz oblasti obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite kroz međuresorsku saradnju na lokalnom nivou,
  - da oni budu mesta gde će se roditeljima omogućiti da se opismene i da se obrazuju (ovo se posebno odnosi na majke Romkinje),
  - da oni budu mesta sa kojih će se organizovano raditi na unapređenju uslova za učenje i razvoj u porodičnom okruženju,
  - da postoji mogućnost zapošljavanja majki i očeva u skladu sa nivoom obrazovanja koje imaju,
  - da oni doprinose unapređenju okruženja u kome deca odrastaju u slakovima,

- da zaposleni iz PU imaju finansijsku i/ili neku drugu stimulaciju ukoliko rade u naseljima,
- da se pri organizovanju ovakvog rada uzmu u obzir pozitivna iskustva iz uspešnih projekata koji su realizovani u romskim naseljima,
- da deca i roditelji koji koriste ove vrtiće imaju stalni kontakt sa većinskom zajednicom, kroz uzajamne posete sa drugim vrtićima i grupama u okviru iste PU, zajedničke akcije i sl.,
- da postoji kontrola kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada.

Odgovornost: Lokalne samouprave u saradnji sa Ministarstvom prosvete i nauke i predstavnicima romske zajednice

Rok: Odmah započeti sa ispitivanjem mogućnosti za organizovanje ovakvog rada.

6. Obezbediti deci iz romske zajednice dodatnu podršku u vidu besplatne užine, materijala za rad, adekvatne odeće i obuće, higijenskih sredstava, obaveznih zdravstvenih kontrola (ne u formi socijalne pomoći, nego kao podršku u stvaranju uslova za uključivanje u PVO na način koji decu neće stigmatizovati i u obezbeđivanju uslova za zdrav razvoj). Posebno obratiti pažnju na kompenzaciju „cena besplatnih programa“.

Odgovornost: Lokalna samouprava

Rok: Odmah.

7. Obezbediti kvalitet vaspitno-obrazovnog rada jer je on najvažniji kada se radi o deci iz romske populacije i drugih ranjivih grupa. Treba dovršiti izradu standarda kvaliteta za eksternu evaluaciju i uvesti principe kvaliteta koji bi bili dogovoreni na nacionalnom nivou, a koji bi se zatim prilagođavali na lokalnom nivou i na nivou svake PU. Principe kvaliteta trebalo bi izraditi uz učešće roditelja i dece. Takođe, treba nastaviti sa praksom prikupljanja primera dobre prakse u samoevaluaciji škola i učiniti ih dostupnim svim PU.

Odgovornost: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja u saradnji sa Ministarstvom prosvete (školske uprave)

Rok: 2012. god.

8. U planove rada i u razvojne planove PU uneti raznovrsne načine participacije romskih roditelja (roditelje treba planski uključivati u upravne odbore i savete roditelja, kao i u izradu razvojnih planova ustanova).

Odgovornost: Direktori i stručna tela PU, prosvetni inspektori i savetnici

Rok: Odmah.

9. Uvesti najmanje **2 godine obaveznog PPP** za svu decu, a posebno za decu iz socijalno isključenih grupa (romska deca).

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke, Vlada Republike Srbije, Narodna skupština

Rok: 2012. god.

10. Predškolske ustanove i osnovne škole samostalno i u saradnji treba da u svoje programe rada i razvojne planove unose aktivnosti i mere usmerene na periode tranzicije (npr. iz porodice u PVO, iz jaslica u vrtić i/ili iz vrtića u romskom naselju u PU, iz PU u OŠ) i da tako stvaraju mrežu podrške za romsku decu i roditelje kako bi se sprečilo njihovo „ispadanje iz sistema“.

Odgovornost: Direktori i stručni saradnici PU i OŠ, medicinske sestre, vaspitači, školske uprave, prosvetni savetnici

Rok: Odmah.

11. Izraditi propagandni materijal (set brošura) za promociju uloge kvalitetnog PVO za decu iz depriviranih sredina, posebno za romsku decu, sa savetima kako podsticati dečiji razvoj, kreirati podsticajnu sredinu kod kuće i kako upisati dete u PU. U akciju treba uključiti pedijatre, patronažne sestre, socijalne radnike, pedagoške asistente i zdravstvene medijatorke. Posebno treba obratiti pažnju na decu uzrasta do 3 godine.

Odgovornost: Lokalne samouprave u saradnji sa relevantnim ministarstvima i domovima zdravlja, predškolskim ustanovama, centrima za socijalni rad

Rok: Odmah.

12. Uvesti kvalitetno praćenje dece i prikupljanje relevantnih podataka o deci od najranijeg uzrasta, i to u okviru saradnje između zdravstvenih, obrazovnih i ustanova socijalne zaštite, uz aktivno učešće romske zajednice.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, Ministarstvo zdravlja i lokalna samouprava, u saradnji sa relevantnim institutima i zavodima

Rok: Odmah.

13. Što pre završiti osmišljavanje programa obuke za PA (kreiranje modula i izbor institucije koja će preuzeti programe).

Odgovornost: Kancelarija IPA projekta „Obrazovanje za sve“ i eksperti (domaći i strani) angažovani na projektu, u saradnji sa Ministarstvom prosvete i partnerima iz stručnih institucija i organizacija (uključujući NVO sektor)

Rok: Započeti odmah.

14. Reformisati **inicijalno obrazovanje** medicinskih sestara, vaspitača i stručnih saradnika uvođenjem tema i sadržaja koji u fokus stavljaju kvalitet PVO (strategije podučavanja, kvalitet interakcija, uključivanje roditelja i zajednice, individualizacija, praćenje i posmatranje individualnog napredovanja dece, uvažavanje različitosti, inkluzija, pravednost i jednakost, reflektivni pristup podučavanju i praksi, izgradnja zajednica koje uče), edukaciju o tome koja je podrška potrebna pojedinoj deci i deci iz različitih grupa i kako je ostvariti, upoznavanje sa najnovijim istraživanjima vezanim za razvoj mozga, učenje i razvoj. Takođe, studentima treba omogućiti da na praksi uče od vaspitača, a kao deo prakse treba uvesti rad sa marginalizovanom decom, npr. u romskim naseljima.

Odgovornost: Ministarstvo prosvete i nauke u saradnji sa ustanovama za više i visoko obrazovanje

Rok: 2013. god.

15. Podsticati kreiranje INSET programa u kojima će vaspitači, stručni saradnici i medicinske sestre zajedno učestvovati sa predstavnicima lokalne zajednice, romske zajednice, romskih roditelja i drugih roditelja, kao i predstavnicima drugih servisa (centri za socijalni rad, domovi zdravlja i sl.), i učiti sa njima i o njima kroz zajednički rad.

Odgovornost: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja u saradnji sa Ministarstvom prosvete

Rok: 2012.god

16. Kreirati sistem za praćenje efekata INSET programa i pripremiti prosvetne inspektore i prosvetne savetnike za evaluaciju INSET programa.

Odgovornost: Relevantni zavodi

Rok: 2012. god.

Razvoj događaja

Ovaj izveštaj je završen i pripremljen za objavljivanje početkom 2011. godine. U međuvremenu je došlo do određenih promena; neke od najvažnijih, koje se odnose na decu i njihove porodice, navode se u tekstu koji sledi.

Podaci

- Prema podacima koje je dostavio Zavod za statistiku Republike Srbije, obuhvat dece predškolskim obrazovanjem povećao se na teritoriji Republike Srbije: 48,6% (u Centralnoj Srbiji 84.708 dece, tj. 42,62%, u Vojvodini 53.452 dece, tj. 51,29% i u Beogradu 52.456 dece, tj. 58,56%).³¹⁶

Procenat obuhvaćene dece			
Uzrast 1–3	Uzrast 3–5,5	Uzrast 5,5–6,5	Ukupno
21,70	47,71	88,26	46,80

Što se romske dece tiče, situacija je i dalje zabrinjavajuća.

	Ukupan broj upisane dece	Romska deca	% romske dece
Uzrast 1–3	29.969	334	1,11
Uzrast 3–5,5	84.923	658	0,78
Uzrast 5,5–6,5	68.609	2641	3,85
Ukupno	183.501	3650	1,99

- Tokom 2011. godine oko 700.000 ljudi živelo je **ispod linije siromaštva**, a socijalna pomoć se isplaćivala za više od 185.000 ljudi; broj nezaposlenih je dostigao 760.000.
- Negativan prirodni priraštaj zabeležen je u čak 130 opština u Srbiji; u nekim opštinama broj stanovnika se prepolovio.
- Tokom 2011. godine svako osmo dete živelo je ispod linije siromaštva (2008. je svako četrnaesto dete živelo ispod linije siromaštva).
- Među 48.000 ljudi koji koriste usluge narodnih kuhinja ima čak 6221 dete.³¹⁷

Zakoni i podzakonska akta

- Napravljene su značajne izmene u dva zakona koja se tiču zdravstvene zaštite – Zakonu o zdravstvenoj zaštiti i Zakonu o zdravstvenom osiguranju. U Službenom glasniku RS, br. 57/2011, od 1. avgusta 2011, na strani 36. objavljeni su amandmani na Zakon o zdravstvenoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 107/05 i br. 72/09 – drugi zakon, br. 88/10 i br. 99/10), čime je uveden čitav niz značajnih promena u ovu oblast (u 48 članova), na primer:
  - direkcija za proveru programa počćeće sa radom 1. januara 2013, a do tada će ovu funkciju obavljati ministarstvo,

316 Podatke je dostavila gđa Tijana Glušica, savetnica u Ministarstvu prosvete i nauke, Odsek za predškolsko i osnovnoškolsko obrazovanje – Grupa za predškolsko obrazovanje – Analiza teritorijalnog obuhvata institucionalnim predškolskim obrazovanjem i obuhvat dece, a posebno dece iz ugroženih grupa, za školsku godinu 2010/2011, maj 2011.

317 Ministar za rad i socijalnu politiku Rasim Ljajić (2011).

- u okviru društvene brige o zdravlju populacije pružanje zdravstvenih usluga prošireno je na još nekoliko grupa – decu do 18 godina starosti (do sada je ono bilo za decu do 15), žrtve porodičnog nasilja i trgovine ljudima, kao i osobe koje pate od retkih bolesti,
  - pravo da pogledaju svoje zdravstvene kartone dobila su i deca koja su napunila 15 godina i koja su sposobna da razumno rasuđuju, tj. koja su sposobna da sama donose odluke (pod predviđenim uslovima), a uvedeno je i pravo na poverljivost podataka iz zdravstvenog kartona (u slučaju da postoji ozbiljna opasnost po život i zdravlje deteta, odgovorni zdravstveni radnik je obavezan da obavesti roditelje, staratelja ili pravnog zastupnika o zdravstvenom stanju deteta),
  - prvi put je uvedeno pravo pacijenta na poštovanje njegovog vremena.
- Usvojen je novi Zakon o socijalnoj zaštiti, koji je na snazi od aprila 2011. godine (Službeni glasnik RS, br. 24/2011), koji predviđa sledeće:
    - porast broja korisnika socijalne zaštite,
    - veće iznose pomoći za najsiromašnije građane,
    - razvoj usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou – opštine i gradovi će dobiti posebna budžetska sredstva namenjena za otvaranje centara za dnevni smeštaj dece sa invaliditetom, staračkih domova i razvoj usluga pomoći u kući,
    - veći iznos pomoći za domaćinstva sa mnogo članova, za domaćinstva koja imaju članove nesposobne za rad i za samohrane roditelje,
    - institucije socijalne zaštite mogu otvarati i privatna lica, nakon što dobiju odgovarajuće dozvole, a kvalitet njihovih usluga se redovno kontroliše,
    - dalji razvoj i podrška hraniteljstvu kako bi što više dece bez roditeljskog staranja moglo da napusti institucije,
    - za osobe sa invaliditetom i njihove porodice – stvaranje jednakih šansi za nezavisno življenje i podsticanje socijalne inkluzije,
    - organizacije osoba sa invaliditetom mogu postati licencirani pružaoci određenih usluga u lokalnoj zajednici.
  - Uskoro bi trebalo da bude usvojen Pravilnik sa detaljnim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane radnika, učenika ili trećeg lica u obrazovnoj ustanovi (zajednički će ga usvojiti, u skladu sa čl. 44, stav 4 Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 72/09 i br. 52/11) ministar za obrazovanje i nauku, ministar za ljudska i manjinska prava, državna uprava i lokalne samouprave).

Dokumenta

- Revidiraju se Planovi akcije u okviru Strategije za poboljšanje položaja Roma u Republici Srbiji tokom Dekade inkluzije Roma. Ustanovljeni su prioriteti za period 2012–2014. godina. Neke od preporuka iz srpskog RECI izveštaja i sa sastanka Inicijative za dobar početak romske dece, koji je održan 11. 1. 2011, usvojene su i ustanovljene kao prioriteti.

U revidiranom Planu akcije za obrazovanje:

- Jedan od najvećih prioriteta jeste da se pruži podrška deci mlađoj od 5,5 godina (kada počinje obavezni predškolski program) i njihovim porodicama.
  - Obezbeđivanje programa za roditeljstvo, sa posebnim fokusom na majke dece mlađe od tri godine, uz osnaživanje roditeljskih veština i poboljšavanje kućne sredine tako da bude pogodna za učenje.
  - Obezbeđivanje visokokvalitetnih programa za decu od 3 do 5,5 godina, programa koji su raznovrsni i prilagođeni potrebama roditelja i kapacitetima lokalnih zajednica i lokalnih samouprava.

- Izrada brošura za roditelje sa najvažnijim informacijama o njihovim pravima i obavezama, ali i o tome kako mogu da ostvare svoja prava.
- Dalje profesionalno usavršavanje za pedagoške pomoćnike, kao i obuka za nevladine organizacije i vaspitače/nastavnike o radu sa romskim roditeljima.
- Prijem romskih roditelja u školske odbore i savete roditelja u školama.

Projekti

- Implementacija projekta „Povezivanje će se nastaviti“ (to je projekat koji se sprovodi u partnerstvu Ministarstva zdravlja, UNICEF-a i Telenora, a cilj mu je da se pruži podrška radu zdravstvenih medijatorki). Zahvaljujući tome što se ovaj projekat realizuje u partnerstvu, broj zdravstvenih medijatorki se povećao na 75, a one deluju u 60 opština. Takođe su im se pridružile i patronažne sestre koje zajedno sa njima posećuju naselja.³¹⁸
- Razvijena je metodologija za istraživanje u primeni državnog programa integracije Roma (dr Božidar Jakšić, Beograd, mart 2011) koja treba da omogući efikasno prikupljanje, analizu i evaluaciju normativnih i činjeničnih podataka na osnovu kojih će ombudsman preduzimati mere iz svoje nadležnosti, a sa ciljem da se izgrade kapaciteti javnih usluga kako bi se ispunile obaveze iz Strategije za unapređenje položaja Roma i iz planova akcije Vlade Republike Srbije.
- Ministarstvo prosvete je pokrenulo (u partnerstvu sa Centrom za interaktivnu pedagogiju i Fondom za otvoreno društvo) sprovođenje programa pod nazivom „I roditelji se pitaju“. Cilj ovog programa je da se pruži prilika roditeljima da aktivnije i kvalitetnije učestvuju u donošenju odluka koje se tiču poslovanja vrtića i škola i da tako doprinesu dobrobiti svoje dece. Jedan od načina da se ovaj cilj ostvari jeste da se na lokalnom nivou formira organ koji će se baviti ovim pitanjima i pružati pomoć u povezivanju roditelja, škola, lokalnih zajednica i ministarstva.³¹⁹

318 <http://www.unicef.rs/novosti/predstavljeni-godisnji-rezultati-povezivanja.html>.

319 <http://www.mpn.gov.rs/sajt/aktuelnosti.php?id=5210>.

Bibliografija

Studije

- Baucal, A., Stojanović, J. (2010). *Indicators of equal access for quality education for Roma*, Fund for Open Society, Belgrade.
- Dinkić, M., Ognjenović, K., McClelland, S. (2009). *Impact analysis of the health policies on the accessibility of healthcare for the Roma population in Serbia*. Belgrade.
- Dejanović, Pejaković (2006). *More than unofficial assessment – the position of Roma children*. Belgrade, Child Rights Centre.
- Duvnjak, Skarep, Mihajlović, Stojanović and Trikić (2010). *Roma pedagogic assistants as the carriers of change – importance and meaning of the role, area of action and impact on the changes in schools and Roma community OSCE mission*, Department of democratization, the programme supporting Roma in cooperation with the Interactive Pedagogy Centre and with the support of the EU and the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.
- Đorđević, D. (2004). *Romi od zaboravljene do manjine u usponu (Roma – from a forgotten to the rising minority)*. Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- European Commission. (2010). *Communication From The Commission on Early Childhood Education and Care: Providing all our children with the best start for the world of tomorrow*, COM (2011) 66 final, Brussels, 17.2.2011.
- Kovačević, O. (2009). *Socio Economic analysis of Roma in Serbia, in the project: The Condition of Roma Political Community in Serbia*, Bureau for Social Research.
<http://d.yimg.com/kq/groups/13482277/1989040554/name/Stanje+politicke+zajednice+Roma+u+Srbiji.pdf>.
- Ivić, I., Pešikan, A. I., Jankov, R. (2010). *Izveštaj konsultanata, Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou: Obrazovanje*, Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Delivery of Improved Local Services Projects (DILS) Credit No.7510-YF, Beograd.
- Kovač-Cerović (2007): *Advancing Education of Roma in Serbia*, Budapest: Roma Education Fund.
- Macura, V., Vuksanović, Z. (2003). *Deponija to the better future*, Society for the Improvement of Local Roma Communities, Belgrade.
- Macura-Milovanović, S., Gera, I., Kovačević, M. (2010). *Mapping policies and practices for the preparation of teachers for inclusive education in contexts of social and cultural diversity. Country Report Serbia*. A Report prepared by SCIENTER and the Serbian Centre for Education Policy. European Training Foundation.
[http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/\(getAttachment\)/8A6D4DAA987362D0C125772E002CAB00/\\$File/NOTE85SBJV.pdf](http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/(getAttachment)/8A6D4DAA987362D0C125772E002CAB00/$File/NOTE85SBJV.pdf)
- Macura-Milovanović, S. (2006). *Otroci iz Deponije. Pedagoški vidiki uključivanja romskih otrok v izobraževalni sistem – analiza akcijskega eksperimenta*, Pedagoška fakulteta, Ljubljana;
- Macura-Milovanović, S. (2010). *Profesija socijalnog pedagoga – u traženju odgovora na problem društveno isključenih grupa u Srbiji*. U S. Macura-Milovanović (ured.): *Socijalna pedagogija u nastajanju – traženje odgovora na problem društveno isključenih grupa*. Pedagoški fakultet u Jagodini, Jagodina.
- Matković, G., Mijatović, B. (2009). *The analysis of influence of state financial support to the poor*, http://www.oknis.org.rs/zadecu/index.php/Analiza_uticaja_drper centC5per centBEavne_finansijske_podrper centC5per cent a1ke_siromaper centC5per cent a1nima.
- Matković, G., Mijatović, B., Petrović, M. (2010). *Uticao krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije.
<http://www.clds.org.rs/newsite/Uticaojper cent20krize.pdf>.

- Minority Rights Centre and Roma student network, (2008). *More Education, Less Poverty*, Građanski list.
- Mitrović, A., Zajić, G. (1998). *Romi u Srbiji (Roma in Serbia)*, Centar za antiratnu akciju. Beograd.
- Ognjanović, M. (2009). Politička participacija i političko predstavljanje Roma: Postkomunistička mora. U: *Projekat „Stanje političke zajednice Roma u Srbiji“*, Biro za društvena istraživanja. <http://d.yimg.com/kq/groups/13482277/1989040554/name/Stanje+politicke+zajednice+Roma+u+Srbiji.pdf>.
- Pešikan, A., Ivić, I. (2009). Analiza uticaja uvođenja PPP u Srbiji, MPS, Beograd.
- Radó, P., Lazetic, P. (2010). Rapid assessment of the Implementation of Inclusive Education in Serbia, report for UNICEF, in preparation for printing.
- Roma Education Centre (2006). *Ciganeska*.
- Romska deca u specijalnom obrazovanju u Srbiji, prezastupljenost, niska postignuća, uticaj na život (2010), Istraživanje, Institut za otvoreno društvo i Fond za otvoreno društvo Srbija.
- Radivojević, D., et al. (2009). *A Guide for Advancing Inclusive Education Practice*, Fund for Open Society, Belgrade.
- Roma Decade Belgrade (2009). Conference Outcome Document: The Right to Education for Every Child: Removing Barriers and Fostering Inclusion for Roma Children International Conference, Organized under the Serbian Presidency of the Roma Decade, Belgrade, June 2–3, 2009.
- Strategic Marketing (2010). Javno mnjenje o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji – Istraživanje sprovedeno za potrebe Projekta „Podrška sprovođenju antidiskriminacionog zakonodavstva i medijacije u Srbiji“, realizacija u saradnji Ministarstva rada i socijalne politike i Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, a uz finansijsku podršku Evropske unije. <http://www.undp.org.rs/download/Javnopercent20mnjenjepercent20opercent20diskriminacijipercent20upercent20Srbijipercent20oktobarpercent202010.pdf>.
- Simić, M. i Skarep, A. (2010). Stvaranje uslova za realizaciju ravnopravne upisne politike u prvi razred, tekst u pripremi za štampanje, Fond za otvoreno društvo Srbije.
- Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2010). Nacrt prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, period 2008 – sredina 2010 (Draft of the First national Report on Social Inclusion and Poverty Reduction, period 2008 – mid 2010). <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/12/Nacrt-izvestaja-o-socijalnom-ukljucivanju.pdf>.
- Turudić, M. (2006). Zanemareni građani, Dugi put do odraslosti, Vreme, 4. maj 2006. godine, http://www.unicef.org/serbia/Roma_Article_English.doc.
- Vodinelic-Rakić, V. i Gajin, S. (2009). Kratka istorija diskriminacije Roma. Pešćanik, www.B92
- Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju. Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Save the Children UK, Beogradska kancelarija. Centar za prava deteta Beograd, Beograd.

Opšta analiza nacionalnih i internacionalnih organizacija i agencija

- Country Assessment and the Roma Education Fund's Strategic Directions*, 2010. – *Advancing Education of Roma in Serbia*.
- Constitution of the Republic of Serbia*, Official Gazette of the Republic of Serbia, 98/2006. *Constitution of the Republic of Serbia*.
- Decade Watch (2009). *Results of the 2009 Survey*, <http://www.romadecade.org/18626>.
- Equal Access to Quality Education for Roma, Serbia (2007)*. From Vol. 1: Bulgaria, Hungary, Romania, Serbia. Monitoring report. Open Society Institute, EU Monitoring and advocacy Programme. Education Support Programme. Roma Participation Programme, 2007. Available at www.eumap.org/topics/romaed.
- Government of the Republic of Serbia (2005). *The Common Action Plan for the Advancement of Roma Education*.
- Government of the Republic of Serbia (2004). Paper for Serbia. *The National Plan of Action for Children*.
- Government of the Republic of Serbia (2004). *Poverty Reduction Strategy Paper*, Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia (2009). Plan akcije za životnu sredinu i zdravlje dece za period od 2009. do 2019. Official Gazete RS, no 83/09.
- Government of the Republic of Serbia (2010). Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji, pregled i trenutno stanje socijalne uključenosti u Srbiji na osnovu praćenja evropskih i nacionalnih pokazatelja, <http://www.inkluzija.gov.rs/?p=3713>.
- Ministry of Education and Science of Republic of Serbia (2008). *Inclusive Education: Roadmap. National Report of the Republic of Serbia*, Belgrade.
- Ministry of Education and Science of Republic of Serbia (2010). *Catalogue of INSET programmes for 2009/2010*. www.zuov.gov.rs
- Ministry of Education and Science of Republic of Serbia (2009). *Information on Development Programmes and Projects in Pre-school, Primary, and Secondary Education*, 2009. www.mp.gov.rs
- Ministry of Education and Science of Republic of Serbia (2009). *Information on the Law on the Fundamentals of the Education System*. www.mp.gov.rs
- Ministarstvo zdravlja RS (2003). Bolje zdravlje za sve u trećem milenijumu – Zdravstvena politika, Vizija sistema zdravstvene zaštite u Srbiji, Strategija i akcioni plan reforme sistema zdravstvene zaštite u RS – radna verzija.
- Ministry of Education and Science and Sports, Republic of Serbia (2003). *The Strategy for Improvement of Roma Education in Republic of Serbia*.
- National Assembly of the Republic of Serbia (2009). Law on the Fundamentals of the Education system. Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 72/2009.
- National Assembly of the Republic of Serbia (2007). Law on Ombudsman. Official Gazette of the Republic of Serbia. No. 79/2005 and 54/2007).
- Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Službeni glasnik RS br.13/08 (National Strategy for Prevention and Child's Protection from Violence).
- OECD (2006). Education Policies for Students at Risk and those with Disabilities in South Eastern Europe OECD.

Statistical Office of the Republic of Serbia (2011). Multiple Indicator Cluster Survey 2010, Final Report. Belgrade, Republic of Serbia.

UNICEF Regional Office Central and Eastern Europe & the Commonwealth of Independent States(2010). *A Gender Lens on Roma Children's Development in the Early Years. Exploring the question of how Roma women's status and situation influences their children's survival, growth and development.* Legislative and strategic documents.

Web sajтови

Centar za primenjene evropske studije <http://www.cpes.org.rs>

Institute for Improvement of Education <http://www.zuov.gov.rs>

Preschool Teacher Training College in Novi Sad <http://www.vsov.ns.ac.yu>

Srbija 2020, Koncept razvoja Republike Srbije do 2020. godine, nacrt za javnu raspravu, decembar 2010. <http://www.predsednik.rs/mwc/pic/doc/SRBIJAper cent202020per cent20FINALper cent2018122010.pdf>

UNICEF (2006), *The state of children in Serbia: Poor and excluded children.* UNICEF, Belgrade http://www.unicef.org/serbia/Stanje_dece_u_Srbiji_2006_1-56.pdf.

UNICEF (2006). MICS 3 http://www.childinfo.org/files/MICS3_Serbia_FinalReport_2005-06_Eng.pdf.

Wikipedia <http://sr.wikipedia.org/sr-el/>

<http://izbori.ljudskaprava.gov.rs/ci/info/story/>

http://www.romamuseum.rs/viewpage.php?page_id=26#_ftnref1

http://www.mrc.org.rs/publikacije/pub_s_06.pdf

<http://www.esabac.org/download.php/.../zakoni/lokalnasamouprava.doc>

Open Society Foundations – London

100 Cambridge Grove, 4th Floor

W6 0LE London, UK

www.soros.org

Roma Education Fund

Teréz körút 46

1066 Budapest, Hungary

www.romaeducationfund.org

UNICEF R.O. CEE.CIS

Palais des Nations

CH-1211 Geneve 10, Switzerland

www.unicef.org/ceecis

Inkluzija
romske
dece ranog
uzrasta